

T.C.
GÜMÜŞHANE ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ

TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

20. YÜZYILDA HİLAFAFET TARTIŞMALARI HOCA İSMAİL ŞÜKRÜ ÖRNEĞİ

YÜKSEK LİSANS

Onur ŞANLI

TEMMUZ-2022
GÜMÜŞHANE

**T.C.
GÜMÜŞHANE ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ**

TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

20. YÜZYILDA HİLAFET TARTIŞMALARI HOCA İSMAİL ŞÜKRÜ ÖRNEĞİ

**CALIPHET DISCUSSIONS IN THE 20. CENTURY THE CASE OF
HOCA İSMAİL ŞÜKRÜ**

YÜKSEK LİSANS

Onur ŞANLI

**TEMMUZ -2022
GÜMÜŞHANE**

**T.C.
GÜMÜŞHANE ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ**

TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

20. YÜZYILDA HİLALET TARTİŞMALARI HOCA İSMAİL ŞÜKRÜ ÖRNEĞİ

**CALIPHET DISCUSSIONS IN THE 20. CENTURY THE CASE OF
HOCA İSMAİL ŞÜKRÜ**

YÜKSEK LİSANS

Onur ŞANLI

Danışman: Dr. Öğr. Üyesi Muhammet AYDIN

**TEMMUZ -2022
GÜMÜŞHANE**

BİLİMSEL ETİĞE UYGUNLUK BEYANI

Yüksek Lisans Tezi olarak hazırlamış olduğum “**20.yüzyılda Hilafet Tartışmaları Hoca İsmail Şükrü Örneği**” isimli bu tezimin, tamamen kendi çalışmam olduğunu, her alıntıya kaynak gösterdiğimi, alıntı yaptığım tüm çalışmaları kaynakçada belirttiğimi ve Gümüşhane Üniversitesi’nin lisanslı kullanıcısı olduğu intihal yazılım programı ile Lisansüstü Eğitim Enstitüsü’nün belirlediği kıstaslara uygun olarak raporladığımı taahhüt ederim. Tezimin kâğıt ve elektronik kopyalarının Gümüşhane Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü arşivinde saklanmasına izin verdiğimi onaylarım.

Lisansüstü Eğitim ve Öğretim Yönetmeliği’nin ilgili maddeleri uyarınca gereğinin yapılmasını arz ederim.

28/07/2022

.....
Onur ŞANLI

TEŞEKKÜR

Tez danışmanım olan fikirleriyle çalışmamıza katkı sunan, iyi bir çalışma meydana getirmek için gerekli düzeltmeleri yapmamı sağlayan Dr. Öğr. Üyesi Muhammet AYDIN hocama teşekkürlerimi sunarım. Tez sürecinde akademik çalışmalarım sırasında desteklerini esirgemeyen Doç. Dr. Berat SARIKAYA, Dr. Öğr. Üyesi Osman DEMİRCİ ve Doç. Dr. Abdurrahman ALTUNTAŞ hocalarıma şükranlarımı sunarım. Süreç boyunca desteklerini esirgemeyen başta aileme ve arkadaşlarıma çok teşekkür ederim.

Onur ŞANLI
GÜMÜŞHANE – 2022

ÖZET

Türkiye’de modernleşme serüvenine bakıldığında hayata geçirilen inkılaplar neticesinde yaşanan kültürel ve kurumsal değişimlerin başında şüphesiz hilafetin kaldırılması gelmektedir. Hilafet, 19. ve 20. yüzyılda Müslümanların ve Müslüman ülkeler üzerinde emperyal hedefleri olan ülkelerin en çok üzerinde durduğu dinî ve siyasi konu olmuştur. Osmanlı Devleti’nin son döneminde başlayan modernleşme hareketleri ve bu duruma paralel olarak yaşanan siyasi olaylar, hilafet merkezli tartışmalara hız kazandırmıştır. Büyük Millet Meclisi’nin ilk dönem Afyonkarahisar milletvekili olan Hoca İsmail Şükrü Efendi’nin kaleme aldığı, *Hilafet-i İslâmiye ve Büyük Millet Meclisi* adlı risale bize dönemin siyasi tartışmaları hakkında bilgi sunmaktadır. Saltanat ve hilafet makamının kaldırılmasına giden süreçte Mecliste ve kamuoyunda çıkan tartışmalar Hoca İsmail Şükrü özelinde değerlendirilmiştir. İsmail Şükrü’nün yazmış olduğu *Hilafet-i İslâmiye ve Büyük Millet Meclisi* adlı risale dönem itibarıyla siyasetin gündemini hayli meşgul etmiştir. Hoca İlyas, Hoca Halil Hulki ve Hoca Rasih Efendiler, İsmail Şükrü’nün yazmış olduğu risaleye karşı *Hakimiyet-i Milliye ve Hilafet-i İslâmiye* adlı karşı risaleyi yayınlamışlardır. Kaleme alınan risale, İsmail Şükrü’nün hilafet makamına dair ileri sürdüğü fikirlere, siyasi ve dinî itirazları içermektedir. Çalışmamızda söz konusu risaleler ışığında dönemin siyaset anlayışında hilafetin konumu değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Hilafet, Hoca İsmail Şükrü, Modernleşme, Siyaset

SUMMARY

When we think about the modernisation process in Turkey, the abolition of caliphate is clearly the most important cultural and institutional change because of the implementation of reforms. In 19th and 20th century, the caliphate is a religious and political event most emphasised on by the countries which have imperialist interests on muslims and muslim countries. The modernisation movements that began at the last stages of Ottoman Empire and correspondingly the political events caused discusses. Two epistles, Hilafet-i İslamiye and Büyük Millet Meclisi written by Hoca İsmail Şükrü Efendi who was a first term Grand National Assembly deputy of Afyonkarahisar give us some information about political discussions of that period. During the abolition of sultanate and caliphate, the discussions in assembly and public were evaluated by Hoca İsmail Şükrü Efendi. The two epistles, Hilafet-i İslamiye and Büyük Millet Meclisi written by Hoca İsmail Şükrü Efendi remained a lot on the political agenda as of that period. Hoca İlyas, Hoca Halil Hulki and Rasim Efendiler published these epistles, Hakimiyet-i Milliye and Hilafet-i İslamiye against the epistles written by İsmail Şükrü. The epistles include İsmail Şükrü's ideas about the caliphate, political and religious objections. In this work, the caliphate authority is evaluated with the help of epistles and political view of that period.

Keywords: Caliphate, Hoca İsmail Şükrü, Modernization, Politics

İÇİNDEKİLER

KABUL VE ONAY	Hata! Yer işareti tanımlanmamış.
BİLİMSEL ETİĞE UYGUNLUK BEYANI	VI
TEŞEKKÜR	VII
ÖZET	VIII
SUMMARY	IX
İÇİNDEKİLER	X
KISALTMALAR DİZİNİ	XII
1. GİRİŞ	1
1.1. Araştırmanın Konusu ve Önemi	1
1.2. Araştırmanın Amacı ve Yöntemi	5
2. İSLAM SİYASET GELENEĞİNDE HİLAFET VE İMAMET	9
2.1. Hilafetin Kavramsal Kökeni	9
2.2. Kur'an-ı Kerim'de İmamet ve Hilafet Kavramının Bağlamı	10
2.3. İtikadi Mezheplere Göre Hilafet/İmamet Meselesi	14
2.4. Hilafet Sisteminde Seçim Yöntemleri	20
2.5. Aynı Anda Birden Fazla Halifenin Hilafeti ve Veliht Tayini Koşulları	21
3. HALİFELİĞİN KURUMSALLAŞMA SÜRECİ	24
3.1. Hz. Ebû Bekir Dönemi Hilafet (632-634)	24
3.1.2. Hz. Ömer Dönemi Hilafet (634-644)	25
3.1.3. Hz. Osman Dönemi Hilafet (644-656)	26
3.1.4. Hz. Ali Dönemi Hilafet (656-661)	28
3.2. Hilafetin Osmanlı Tecrübesi	33
3.2.1. Hilafetin Osmanlı'da İmparatorluk Tecrübesi	33
3.2.2. II. Abdülhamid Dönemi Osmanlı Hilafeti	35
3.2.3. Gelenek ve Gelecek Arasında Hilafet Siyaseti	41
3.2.4. Meşrutiyetin Meşruiyet Arayışları	43
3.2.5. Modern Siyaset Düşüncesinin Meclise Yansımaları: Partileşme	58
3.2.6. Politikada Stratejik Bir Güç Olarak Hilafet Makamı	62
3.2.7. İki Meclis Arasında Hilafet Makamı	72
3.2.8. Rejim, Hilafet ve Yeni Siyasal Sistem	79

3.2.9. Saltanatın Kaldırılması Sonrası Hilafetin Siyasetteki Yeni Konumu	81
3.2.10. Modern Siyasi Sistemde Halife Tayini	86
4. HOCA İSMAİL ŞÜKRÜ’NÜN HAYATI VE SİYASİ GÖRÜŞLERİ	88
4.1. Hoca İsmail Şükrü (Çelikalay) Efendi’nin Hayatı	88
4.2. Hilâfet-i İslâmiyye ve Türkiye Büyük Millet Meclisi Risalesinin Önemi.....	90
4.3. Hoca İsmail Şükrü’nün Saltanat Makamı Hakkındaki Görüşleri	92
4.4. Saltanatın Kaldırılması ve Parlamenter Hilafet Modeli	94
4.5. Modern Siyasi Sistemde Halife Tayininde Aranan Şartlar	107
4.6. Parlamenter Hilafet Sistemi	113
4.7. İsmail Şükrü’nün Hilafet Makamının Geleceğine Dair Endişeleri	123
4.8. Mustafa Kemal’in Hilafet Konusunda İsmail Şükrü’ye Eleştirileri.....	124
4.9. İsmail Şükrü Efendi’ye Göre Meşru Bir Halifenin Seçilme Yöntemleri.....	125
4.10. Saltanatın Kaldırılmasının Hilafete Etkileri.....	127
4.11. Meclis Halifenin Halife Meclisidir	136
4.12. Cumhuriyetin İlanı Sonrası Hilafet Sorunu	140
5. SONUÇ DEĞERLENDİRME	144
KAYNAKÇA.....	149
ÖZGEÇMİŞ	157

SİMGELER VE KISALTMALAR DİZİNİ

a.s. : Aleyhisselem

b. : bin, ibn (Oğlu)

bs. : Basım

BOA : Başbakanlık Osmanlı Arşivi

C : Cilt

çev. : Çeviren

der. : Derleyen

DİA : Diyanet İslam Ansiklopedisi

DİB. :Diyanet İşleri Başkanlığı

Ed. / ed. : Editör

H : Hicrî

Haz. / haz. : Hazırlayan

İA : İslam Ansiklopedisi

No. : Numara

nşr. : Neşreden

TALİD : Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi

thk. : Tahkik eden

trc. : Tercüme, tercüme eden

ts. : Tarihsiz

t.y.: Tarihi yok

tsh. : Tashih

1. GİRİŞ

1.1. Araştırmanın Konusu ve Önemi

Hız. Peygamber'in vefatının ardından Hız. Ebû Bekir ile başlayan hilafet, tarihi seyir içerisinde kurumsallaşarak varlığını son Osmanlı halifesi Abdülmecid Efendi'ye kadar devam ettirmiştir. Hilafet makamı, geçirmiş olduğu tarihi tecrübeler esnasında birçok farklı Müslüman halklar tarafından temsil edilmiştir. Gün geçtikçe siyasi ve dinî alanda yeni kimlikler kazanmıştır. Hilafet makamının Yavuz Sultan Selim'in, Mısır'a düzenlediği sefer sonrası Osmanlı tecrübesi başlamıştır. Hilafet makamı tarihi seyri içerisinde Osmanlı Devleti'nin son dönemindeki kadar siyasi önem kazanmamıştır. Hilafet makamı 26 Temmuz 1774'te Rusya ile imzalanan Küçük Kaynarca Antlaşması ile Osmanlı Devleti için ilk defa siyasi açıdan büyük öneme sahip olmuştur. Hilafet, 19. ve 20. yüzyılda Müslümanların ve Müslüman ülkeler üzerinde emperyalist hedefleri olan ülkelerin en çok üzerinde durduğu dinî ve siyasi konu olmuştur. Dönemin sömürü güçlerinden olan İngiltere'nin Osmanlı hilafetine karşı Arap hilafeti modelini ileri sürmesi, Osmanlı Devleti'nin uluslararası arenada karşısına çıkan en önemli siyasi sorunlardan biri olmuştur. Dönem itibarıyla Osmanlı Devleti'nin yaşamış olduğu siyasi krizler, işleri içinden çıkılmaz bir hale getirmiştir. Uluslararası siyaseti şekillendirecek etkiye sahip milliyetçilik akımları başta olmak üzere, Osmanlı Devleti içerisinde meydana gelen modernleşme hareketleri, devlet yönetiminin yeniden şekillenmesine sebep olmuştur. Tanzimatla başlayan süreçte, kısmi de olsa padişahın yetkilerinin Mebusan Meclisine devredilmesi, iç siyasette hilafet makamının öneminin azalmasına sebep olmuştur.

Dünya geneli Müslümanlarının yaşadığı siyasi krizler ve uğradığı işgaller, hilafet makamı etrafında yeni bir liderlik arayışını şekillendirmiştir. İç ve dış siyasette meydana gelen bu gelişmelerin farkında olan II. Abdülhamid, hilafet makamını siyasi açıdan yeniden ihya etme girişimlerine başlamıştır. II. Abdülhamid dış siyasette başta İngiltere ve Fransa olmak üzere, Müslüman ülkeleri işgal eden sömürge güçlerine ve ayrılıkçı fikir akımlarına karşı hilafet makamını ön plana çıkarmıştır. II. Abdülhamid, iktidarının bir döneminde dünya Müslümanlarının siyasi ve dinî yönden ittihadını sağlamak için hilafet merkezli devlet politikası uygulamıştır. Müslümanların modern devletlerden iktisadi, siyasi, ekonomik ve

kültürel alanlar açısından geri kalmaları ve Batılılaşmanın etkisiyle Arap ve Türk aydınının bir kesimi, eleştirilerini hilafet makamına yöneltmişlerdir. İngilizlerin desteklediği Arap hilafeti projesi ve Jön Türklerin şiddetli muhalefeti etrafından şekillenen siyasi tartışmalar sonucunda II. Abdülhamid yönetimine el koyulmuş, tahttan indirilmiştir. II. Abdülhamid'in yönetimi sonrası yerine gelen V. Mehmed'in (Sultan Reşad) I. Dünya Savaşı sırasında yayınlamış olduğu cihat fetvasının Müslüman halklar tarafından karşılık bulmaması, hilafet makamını tartışmaya açmıştır. Asırlardan beridir farklı Müslüman devletlerde çeşitli şekillerde varlığını devam ettiren hilafet kurumunun 3 Mart 1924 yılında Türkiye'de kaldırılması Müslümanların modern dünyaya entegre olma yolunda attığı en büyük adımlardan biri olmuştur. Bu karar Müslüman halklar açısından, siyasi olduğu kadar dinî anlayıştaki değişim sürecinin de bir sonucudur. Siyasi bakımdan Tanzimat'la birlikte başlayan ve meşruti rejim uygulamalarıyla kendisini hissettiren modernleşme süreci, siyasetin karakterini ve dinle olan ilişkisini yeniden tanımlanmasını zorunlu kılmıştır.

V. Mehmed yönetimi ile sembolik bir kuruma dönüşen hilafet, gün geçtikçe siyasi gücünü kaybetmeye başlamıştır. Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşına girmesi, ülkeyi siyasi buhrana sokmuştur. Savaşa katılma konusunda taraftar olan İttihat ve terakki yönetimi, siyasi başarısızlığından dolayı ülke yönetimini bırakmak zorunda kalmıştır. Ardından İstanbul'da yeni bir hükümet kurulmuş ve VI. Mehmed (Vahdeddin) dönemi başlamıştır. Ülkenin yaşadığı siyasi çalkantılar sırasında bazı Batılı devletler Anadolu'da işgale başlamıştır. İşgalcilere karşı direnen halk kuvvetleri, birçok bölgede kongreler düzenleyerek kurtuluş için mücadele vermişlerdir. Milli direniş hareketi, Mustafa Kemal ve bazı üst düzey komutanların dahil olmasıyla fiili güç olmasının yanında yavaş yavaş siyasi bir güç olarak da şekillenmeye başlamıştır. Mustafa Kemal ve lider kadro, milli direniş sürecinde saltanat ve hilafet lehine bir politika güderek halkın siyasi ve dinî desteğini yanlarına almışlardır. Milli direniş hareketi daha sonra Ankara'da kurulan Büyük Millet Meclisi ile siyasi bir güç unsuru olmuştur. Meclisin ilk döneminde saltanat ve hilafet lehinde izlenen siyasi politikalar, ülke siyasetinin değişmesi sonucu aleyhte politikalara dönüşmüştür.

Modernleşmeyi gerekli gören kesim açısından, mevcut siyasal sistemlerin çağdaş dünyaya ayak uydurması noktasında eksikliklerinin olduğu ve Müslüman halkların geri kalmasına neden olmasından dolayı yeni bir yönetim sistemi gerekli görülmüştür. Geri kalmışlığın sebebi olarak görülen bu siyasi sistemlerin derhal

kaldırılması ve hedeflenen uygarlık düzeyine erişilmesi için Batı tarzı yönetimlere geçilmesi gerekli görülmüştür. Bu sürecin ilk adımı olarak da öncelikle hilafetin saltanattan ayrılması gerekli görülmüştür. Saltanatın kaldırılmasından sonra hilafetin hükümet etme yetkisi alınmış, işlevsiz bir hale getirilmiştir. İslam tarihinin hiçbir döneminde görülmemiş olan bu uygulama daha sonra hilafetin kaldırılmasıyla neticelenmiştir. Hilafetin kaldırılması kararı, İslam siyasi düşüncesinde ve Müslüman halklar açısından büyük bir inkılaptır. Bu süreç esnasında birçok farklı fikir ileri sürülmüştür. Hilafet ve saltanatın kaldırılmasının oylandığı Meclis oturumları şiddetli tartışmalara sahne olmuştur. Yaşanan tartışmalar yalnızca Meclisle sınırlı kalmamış, kamuoyunun gündemini de meşgul etmiştir. Önce saltanat sonra da hilafetin kaldırılmasını, ülkenin siyasi istikbali için elzem görenler olmuştur. Bu görüşlerin aksine hilafetin hükümet demek olduğu, hükümeteşiz bir halifenin mümkün olmayacağı ve hilafetin İslam dininin emirlerinden biri olduğu ve asla kaldırılamayacağını ifade edenler de olmuştur.

Süreç ilk olarak, Büyük Millet Meclisi'nin İstanbul'daki Meclisi tanınamasıyla başlamış, ardından saltanat ve hilafetin kaldırılmasını beraberinde getirmiştir. Önce saltanatın ardından da hilafetin kaldırılması, Büyük Millet Meclisinde muhalefete sebep olmuştur. Millî mücadeleye destek veren ekipte yer alan Hüseyin Cahit, Lütü Fikri, İsmail Şükrü ve Rauf Orbay gibi simge isimler, hilafetin siyasi sistem içerisindeki konumu etrafında şekillenen tartışmalarda Mustafa Kemal ile karşı karşıya gelmişlerdir. İsmail Şükrü Efendi'nin kaleme aldığı *Hilafet-i İslâmiye ve Büyük Millet Meclisi* adlı risale Ankara'da siyasi çalkantılara sebep olmuş, bizzat Mustafa Kemal tarafından itirazlarda bulunulmuştur. Mecliste bulunan hükümet yanlısı milletvekillerinden Hoca İlyas, Hoca Halil Hulki ve Hoca Rasih Efendiler, İsmail Şükrü'nün yazmış olduğu *Hilafet-i İslâmiye ve Büyük Millet Meclisi* risalesine karşı *Hakimiyet-i Milliye ve Hilafet-i İslâmiye* adlı risaleyi yayınlamışlardır. Söz konusu risalede İsmail Şükrü'nün ileri sürdüğü tezlere karşı cevap verilmiştir.

Hükümet yetkisinden mahrum bir hilafet modeli, siyasette ve kamuoyundaki tartışmalarda geniş yer bulsa da hilafetin kaldırılmasına mâni olamamıştır. Modern ve çağdaş Türkiye ideali önünde engel olarak görülen geleneksel siyasi kurumlar, uygun zemin hazır olduğunda derhal kaldırılmıştır. Cumhuriyet'in ilanından sonra, hilafet makamı siyasi tehdit olarak görülmüş ve kaldırılması yönünde adımlar atılmıştır. Hilafetin ilgasından sonra, halife ve hilafeti savunmak suç sayılarak bu

konudaki muhalefet önlenmek istenmiştir. Hilafetin ilgasından sonra Abdülmecid ve Osmanlı hanedanına mensup kişiler yurt dışına sürgün edilmiştir. Sonraki süreçte hilafet konusundaki tartışmalar yasalar yoluyla kontrol altına alınmaya çalışılsa da ortaya çıkan yeni İslamcı fikir akımlarında teorik düzlemde varlığını korumuştur.

Hilafet makamı etrafında meydana gelen tartışmaları üç ana başlık altında değerlendirmek mümkündür. Bu grupların ikisi hilafet makamını siyasi yönden ele alırken, biri hilafet makamını dinî yönden değerlendirmektedir. Konuyu dinî açıdan değerlendiren Mustafa Sabri, Efgânî, Reşid Rıza, İsmail Şükrü ve Ali Şükrü gibi bazı isimler, hilafet makamını İslam dininin emrettiği bir yönetim şekli olarak görmektedir. Onlara göre Müslümanların kurtuluşu, hilafet makamını yeniden ihya etmekle mümkündür. Bu görüşü benimseyen kimseler, hilafet makamını yalnızca dünyada İslami bir yönetim tesis etmekle yeterli görmezler, aynı zamanda dinî bir vecibe olarak değerlendirmektedirler. Bu bağlamda, İslam siyasi geleneğinin tarihsel tecrübesine bakıldığında modern döneme kadar şekillenen hilafet makamı üzerindeki değerlendirmelerde, son dönemde İslam'ın temel kaynaklarının siyasi olaylar etrafında yeniden yorumlandığı görülmektedir.

Hilafet makamını siyasi düzlemde ele alan Seyyid Bey, Ziya Gökalp, Ağaoğlu Ahmet Bey ve Falih Rıfkı Beylerin öncülüğünü yaptığı grup, hilafetin İslami bir yönetim şekli olmadığını savunmaktadırlar. Bu fikrin savunucularına göre mevcut hilafet makamı, İslami olmayan unsurları içerisinde barındırmaktadır. Hilafetin kaldırılmasını, İslam medeniyetinin yeniden inşası için elzem görmüşlerdir. Bu gruba göre modernleşme süreci kapsamında yapılan her türlü inkılap, aynı zamanda İslami yönetim anlayışına en uygun olanıdır. İçerisinde farklı yaklaşımları barındıran bu grubun fikrî temellerinin dönemin iktidarının siyasi anlayışına göre şekillendiği görülmektedir.

Hilafet makamını siyasi alanda değerlendiren Musa Kâzım, Elmalılı Hamdi, Said Halim Paşa, Mehmet Akif ve Ahmet Hamdi Aksekili gibi önde gelen isimlere göre hilafet makamı her ne kadar siyasi bir kurum ise de Osmanlı Devleti'nin kurtuluşunu ve Müslüman halkların birliğinin sağlayacak siyasi güce sahip olarak görmüşlerdir. Bundan dolayı hilafet makamı ihya edilmeli ve yeni kurulan modern siyasi sistemlere entegre edilmelidir. Bu fikrin savunucuları, güçlendirilmiş bir hilafet modeli sunarak Türkiye merkezli yeni bir İttihâd-ı İslam hedeflemektedirler.

1.2. Araştırmanın Amacı ve Yöntemi

Çalışmamız, hilafet makamını tarihi seyri içerisinde değerlendirirken ideolojik herhangi bir fikri savunmadan objektif bir tarzda ortaya koymak amacıyla ele alınmıştır. Amacımız, hilafet merkezli siyasi tartışmaların ideolojilerini temellendirmek değil, son dönemde hilafet makamı etrafında şekillenen dinî ve siyasi tartışmaları tarihi seyir içerisinde tasvir etmektir. Ancak bunu yaparken konumuz yalnızca hilafetin kaldırılması sürecindeki lehte ve aleyhteki görüşleri dinî düzlemde değerlendirmekle sınırlı tutulmamıştır. Konuya hilafetin tarihi seyri içerisindeki geçirdiği evreleri de dahil ederek daha iyi anlaşılması için gayret edilmiştir. Çalışmamızın metoduyla ilgili çizilen bu çerçeve, konu kapsamında hiç yorum yapılmadığı anlamını taşımamaktadır.

Çalışmamızın yapıldığı tarihe kadarki süreçte, son dönem hilafet makamı etrafında şekillenen tartışmaları kapsayan birçok eser kaleme alınmıştır. Ancak bu çalışmaların bir kısmı yalnızca siyasi açıdan ele alınmış, bir kısmında ise teorik bilgi verilmiştir. Şüphesiz daha önceleri yapılmış çalışmalarla, çalışmamız arasında benzer noktalar olması konu itibarıyla mümkündür. Bununla beraber çalışmamız, hilafetin ya da modern siyasi sistemlerin meşruiyetini tartışmak değil, Osmanlı Devleti'nin son döneminde hilafet makamı etrafında şekillenen dinî ve siyasi tartışmaları ele almaktır. İslam siyaset geleneğinde hilafetin geçirdiği evreler ve kaldırılması sürecindeki tartışmaların önemli görülen noktalarına işaret edilmiştir. Büyük Millet Meclisi'nin ilk dönem Afyonkarahisar millet vekili olan Hoca İsmail Şükrü Efendi'nin kaleme aldığı, *Hilafet-i İslâmiye ve Büyük Millet Meclisi* risalesi bize bu imkânı sağlamaktadır.

Çalışmamız üç bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde hilafet sözcüğünün kökenine dair İslam'ın temel kaynaklarında ve İtikadi mezhepler açısından hangi bağlamlarda kullanıldığı bilgisi verildikten sonra, hilafetin Hulefâ-yı Râşidîn döneminde kurumsallaşması ve Osmanlı Devleti'ne geçiş süreci incelenmiştir. İkinci bölümde hilafetin Osmanlı tecrübesi ele alınmıştır. Aynı bölümde 18. yüzyıldan sonra ulusal ve uluslararası siyasetteki gelişmelere bağlı olarak dönüşüme uğrayan hilafet anlayışının, Osmanlı Devleti'nin politikalarına yansımaları değerlendirilmiştir. Üçüncü bölümde I. Dünya savaşı sonrasında Anadolu'da başlayan milli direniş hareketinin siyasal alanda kurumsallaşması sonrasında, Türk modernleşmesinin etkisiyle siyaset alanında gerçekleştirdiği dönüşümün etkileri değerlendirilmiştir. Saltanat ve hilafet makamının kaldırılmasına giden süreçte

Mecliste ve kamuoyunda çıkan tartışmalar Hoca İsmail Şükrü özelinde değerlendirilmiştir. İsmail Şükrü'nün yazmış olduğu *Hilafet-i İslâmiye ve Büyük Millet Meclisi* adlı risale dönem itibarıyla siyasetin gündemini hayli meşgul etmiştir. Hoca İlyas, Hoca Halil Hulki ve Hoca Rasih Efendiler, İsmail Şükrü'nün yazmış olduğu *Hilafet-i İslâmiye ve Büyük Millet Meclisi* risalesine karşı *Hakimiyet-i Milliye ve Hilafet-i İslâmiye* adlı risaleyi yayınlamışlardır. Kaleme alınan risalede İsmail Şükrü'nün hilafet makamına dair fikirlerine itirazlar dile getirilmiştir. Son bölümde söz konusu risaleler ışığında dönemin siyaset anlayışında hilafet kurumu değerlendirilmiştir.

Çalışmamızda, hilafet kelimesinin Kur'an-ı Kerim'de geçtiği sure ve ayetler yorumlanırken Kelam ilmi açısından önemli olan klasik tefsir kaynaklarına başvurulmuştur. Bu kaynaklar arasında; Zemahşerî'nin (ö. 538/1144) *El-Keşşâf Tefsiri*, Ebû Hafs Necmüddîn Ömer b. Muhammed b. Ahmed en-Nesefî es-Semerkandî'nin (ö. 537/1142) *Et-Teyisîr Fi't-Tefsîr*'i yer almaktadır. Çağdaş tefsirler ve meal çalışmalarında, Hayreddin Karaman editörlüğünde hazırlanan *Kur'ân Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir* ile Halil Altuntaş ve Muzaffer Şahin'in hazırlamış olduğu *Kur'ân-ı Kerîm Meâli*'ne başvurulmuştur. Çalışmamızda geçen ilgili hadisler için; Müslim, Ebû'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc. (1972). *el-Câmiu's-sahih* (Cilt. 1-5). (M. F. Abdalbaki, Neş.). Beyrut: Darü' İhyai't-Türâs. Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm. (1979). *Câmiu's-Sahîh* (Cilt. 1-8). (M. Özdemir, Thk.) ve İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd. (t.y.). *Sünen-i İbn Mâce* (Cilt. 1-2). (M. F. Abdalbaki, Thk.) eserlerine başvurulmuştur.

Kelam ilmi ve mezhepler tarihi açısından temel kaynaklar arasında yer alan; Eş'arî'nin, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve'htilâfü'l-musallîn*, Teftâzânî'nin, *El-Makâsîd*, Beyzâvî'nin, *Tavâli'u'l-envâr min metâli'i'l-enzâr*, Kâdî Abdülcebbar'a ait olan, *Şerhu'l-Usûli'l-hamse*, İbn Hazm'ın, *El-Fasl fi'l-milel ve'l-ehvâ' ve'n-nihal*, Sâbûnî'nin, *Mâturîdiyye Akaidi* adlı eserlere, hilafetin dinî yorum üzerindeki yansımalarını mezhepler açısından anlama noktasında sıklıkla başvurulmuştur. İslam tarihi açısından erken dönem eserlerinden olan, Taberî'nin, *Târîhu'l- Ümem ve'l-Mülûk* eserine başvurulmuştur. Tarih sahasının yazdığı eser ile bilim dalı olmasına katkı sağlayan İbn Haldûn'un, *Mukaddime* adlı eserine, İslam toplumunun hilafet makamını devlet otoritesi içerisinde nasıl işlettiğini anlama açısından çokça başvurulmuştur. Halife tayini ve meşru hilafet şartlarını ele alan ilk eserlerden birisi olması açısından Mâverdî'nin *el-Ahkâmü's-sultânîyye İslâm'da Devlet ve Hilâfet*

Hukuku adlı eserine sıklıkla atıf yapılmıştır. Çalışmamızda Osmanlı tarihi içerisinde son dönem hilafeti ihya çalışmalarını “İslam’ın siyasallaşması” olarak değerlendiren Kemal Karpat’ın, *İslâm’ın Siyasallaşması Osmanlı Devleti’nin Son Döneminde Kimlik, Devlet, İnanç ve Cemaatin Yeniden Yapılandırılması* adlı eseri ve İsmail Kara’nın editörlüğünde 6 cilt olarak hazırlanan *Hilafet Risaleleri* dönem okumaları açısından oldukça önemli yer teşkil etmektedir.

Saltanat ve hilafetin kaldırılması esnasında Meclis’te gündeme gelen konular, Türkiye Büyük Millet Meclisi’nin internet üzerinden erişime açtığı arşiv belgeleri içerisindeki dönemin TBMM Zabıt Cerideleri üzerinden takip edilmiştir. Orijinal matbuatıyla hizmete sunulan TBMM Zabıt Cerideleri, çalışmamızın temel kaynakları arasında yer almaktadır. Osmanlı Devleti’nin son döneminde kurumlarında gerçekleşen dönüşümlerin kayıtları için, T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığına, o dönemki adı T.C. Başbakanlık Osmanlı Arşivlerine başvurulmuştur. Çalışmamızın temel konusunu oluşturan İsmail Şükrü Efendi’nin *Hilafet-i İslamiye ve Büyük Millet Meclisi* adlı risale, asıl matbusu üzerinden çalışılmıştır. Yine İsmail Şükrü Efendi’nin kaleme aldığı risaleye cevap niteliği taşıyan Hoca Halil Hulki, Hoca İlyas Sami ve Hoca Rasih Efendilerin yayınladığı *Hakimiyet-i Milliye ve Hilafet-i İslâmiye* risalesi, karşılıklı olarak değerlendirilmiştir. İsmail Şükrü’nün hayatına dair bilgilere, Barış Çiftçi tarafından tarih alanında hazırlanan *I. Tbm Karahisar-ı Sahip Mebusu İsmail Şükrü Efendi (Çelikalay)* adlı Yüksek Lisans tezine, internet üzerinden erişimi sağlanan, Atatürk Ansiklopedisine, Ali Sarıkoyuncu ve Esra Değerli Sarıkoyuncu’nun hazırlamış olduğu “Millî Mücadele’de Afyonkarahisar Sancağı ve Din Adamları” adlı makaleden ulaşılmıştır. Mustafa Kemal’in bizzat İsmail Şükrü’ye verdiği cevapların yanında, hilafet ve saltanat hakkında verdiği demeçlere, Nejat Bayramoğlu ve Kurtuluş Güran’ın editörlüğünde yayınlanan *Nutuk*’a başvurularak ulaşılmıştır.

Son dönem hilafet tartışmaları kapsamında Mustafa Bıyık tarafından tarih anabilim dalında hazırlanan, *Batılılaşma Sürecinde Türkiye’de Hilafet Tartışmaları ve İslâm Dünyasındaki Etkileri* adlı Yüksek Lisans çalışmasına yeri geldikçe başvurulmuştur. Bunların yanı sıra *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*’nin ilgili maddelerine ve Osmanlı’nın son dönem aydınlarının hilafet, saltanat ve İslamcılık fikir akımı kapsamında yayınladığı kitap, makale ve dergilere de başvurularak çalışmamız zenginleştirilmeye gayret edilmiştir. Bu kapsamda İslamcı

Dergiler Projesi veri tabanına ve Sebülürreşad dergisinin Osmanlının son döneminde saltanat ve hilafet konusunda yayınlamış olduğu makalelerine başvurulmuştur.

2. İSLAM SİYASET GELENEĞİNDE HİLAFET VE İMAMET

2.1. Hilafetin Kavramsal Kökeni

Halife sözcüğü Arapça “h-l-f/خلف” kökünden türemiş bir sözcüktür. Hilafet kelimesi, “birinin yerine geçmek, birinin peşinden gitmek/gelmek, sonradan gelmek ve öncekinin yerini almak” anlamlarına gelmektedir. Halîfe “bir kimsenin yerine geçen, onu temsil eden kimse” demektir ve devlet başkanı için kullanılır. İmâm kelimesi ise sözlükte “kendisine uyulan kimse” demektir. Toplumun başında bulunan ve toplumun fertlerini yönlendiren kişiler imam diye anılmıştır. Bu durumda imam “ümmetin idaresini üstlenen kişi”, imâmet “imamın üzerine aldığı görev” anlamına gelmektedir. Ayrıca cemaate namaz kıldırarak kimseye önder ve yönetici niteliği sebebiyle imam, yaptığı göreve imâmet denmişse de karışıklığı önlemek amacıyla devlet başkanlığı için “büyük imamlık” (el-imâmetü'l-uzmâ, el-imâmetü'l-kübrâ) ifadesi tercih edilmiştir.¹

İslam tarihinde hilafet ve imamet kavramları, Hz. Peygamberin vefatından sonra dinî ve dünyevi işlerde halka başkanlık yapmak anlamında kullanılmıştır.² İbn Haldun'un tarifine göre hilafet ve imamet, dinin korunması ve dünyanın dinin emirleriyle idare edilmesi için şeriat sahibine vekalet etmektir.³ Hilafet kurumu yalnız dinî işleri değil dünya işlerini de düzene koymakla sorumlu olduğu için yönetimde mutlak güce sahip olmalıdır. İslam siyaset geleneği içerisinde hiçbir dönemde güçten yoksun bir hilafet modeli öne sürülmemiştir. Bundan dolayı halife, ümmet üzerinde yöneticilik ve tasarruf hakkı olan kişi olarak tarif edilmiştir.⁴ Devlet başkanlığı tabiri olarak Sünni gelenek daha çok hilafet kavramını kullanırken, Şii gelenek ise imamet kavramını benimsemiştir.

¹ Casim Avcı, “Hilafet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1997), 17/539-546.

² Ebü'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Habîb el-Basrî el-Mâverî, *el-Ahkâmü's-sultâniyye İslâm'da Devlet ve Hilâfet Hukuku*, çev. Ali Şafak (İstanbul: Bedir Yayınevi, 2018), 29; Sa'düddîn Mes'ûd b. Fahriddîn Ömer b. Burhâniddîn Abdillâh el-Herevî el-Horâsânî et-Teftâzânî, *el-Makâsîd*, çev. İrfan Eyibil (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurulu Başkanlığı Yayınları, 2019), 736-737.

³ Ebü Zeyd Velîyyüddîn Abdurrahmân b. Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Hasen el-Hadramî el-Mağribî et-Tûnisî İbn Haldûn, *Mukaddime*, çev. Süleyman Uludağ (İstanbul: Dergâh Yayınları, 15. Basım 2017), 421.

⁴ Ebü'l-Hasen Kâdî'l-kudât Abdülcebbar b. Ahmed b. Abdilcebbar el-Hemedânî, *Şerhu'l-Usûli'l-hamse*, çev. İlyas Çelebi (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurulu Başkanlığı Yayınları, 2013), 2/400.

Hilafet kavramı asıl olarak İslam hukukunun konusudur. Ancak Şii geleneğin imametini iman esasları içerisine dahil etmelerinden dolayı Ehl-i sünnet de bunun yanlış bir akide olduğunu ifade etmek için itikat kitaplarında bu konuya yer vermişlerdir. Hilafet kurumu konusu itibarıyla her ne kadar İslam hukukunun içerisinde yer alsa da İslami mezheplerin ortaya çıkışını hakkıyla anlayabilmek için itikadi yönünü de dikkate almak gerekir. Çünkü her fiilin arkasında mutlaka onu meydana getiren bir inanç vardır. İnsanlık tarihinde meydana gelen savaşların tamamı aynı zamanda karşıt ideolojilerin savaşlarıdır. O yüzden hilafet ve imamet kavramlarının da düşünce temelleri iyi değerlendirilmelidir. Hilafet ve imamet her ne kadar dünyalık makamlar gibi görünse de insanların dinî düşüncelerini etkilemişlerdir.

2.2. Kur'an-ı Kerim'de İmamet ve Hilafet Kavramının Bağlamı

Halife kavramı lafız olarak Kur'an-ı Kerim'de dokuz yerde geçmektedir. Bunlardan halife şeklinde iki surede, halâif şeklinde dört surede, hulefa şeklinde ise üç ayette geçmektedir. Bu yerlerin ikisinde “halife” şeklinde tekil, diğer yerlerde ise “halâif” ve “hulefa” şeklinde çoğul olarak gelmiştir.

*“Hani, Rabbin meleklere, “Ben yeryüzünde bir halife yaratacağım” demişti. Onlar, “Orada bozgunculuk yapacak, kan dökecek birini mi yaratacaksın? Oysa biz sana hamdederek daima seni tesbih ve takdis ediyoruz.” demişler. Allah da “Ben sizin bilmediğinizi bilirim” demişti.”*⁵ Halife kavramı bu ayette sonrasında gelen, öncekinin ardılı anlamında kullanılmıştır. Dünyanın insanoğlundan önce cinlerin emrine verildiği, onların kullanımına sunulduğu ifade edilmiştir. Yani cinlerden sonra dünyanın insan oğluna verilmesinden dolayı onların ardından gelenler olarak ifade edilmiştir.⁶ İnsanoğlunun yeryüzüne cinlerden sonra geldikleri için halife olarak anılmasının yanı sıra Allah'ın emirlerinin yeryüzünde uygulayıcısı olma açısından da yetkilendirilen görevli olarak, halife olarak isimlendirilebileceği ifade edilmiştir.⁷ Allah'ın emirlerinin uygulayıcısıdır. Emirleri uygulayıcı olarak peygamberler göndermiş, ilk insanı ilk peygamber yani halife olarak

⁵ Kur'an-ı Kerim Meâli, çev. Halil Altuntaş - Muzaffer Şahin (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 12. Basım, 2011), el- Bakara 2/30.

⁶ Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf an hakâ'iki gavâmizi-t-tenzil ve uyûni'l-ekâvil fi vücûhi't-te'vil Tefsiri*, çev. Murat Sülün vd., (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurulu Başkanlığı Yayınları, 2020), 1/342; Nûrüddîn Abdurrahmân b. Nizâmiddîn Ahmed b. Muhammed el-Câmî, *Tefsîru Molla Câmî Molla Câmî Tefsiri*, çev. Davut Ağbal (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurulu Başkanlığı Yayınları, 2020), 464.

⁷ Sâd 38/29.

görevlendirmiştir. İnsanlık tarihine bakıldığında ilahi buyrukların yeryüzünde hakimiyetinin azaldığı sırada tekrar yeni peygamberler gelmiştir. Ta ki son peygamber Hz. Muhammed (a.s.) gelene kadar. Hz. Muhammed (a.s.) peygamberlerin sonuncusu olmasından dolayı getirdiği kutsal kitap evrensel nitelik taşımaktadır.

*“O, sizi yeryüzünde halifeler (oraya hâkim kimseler) yapan, size verdiği nimetler konusunda sizi sınamak için bazınızı bazınıza derece derece üstün kılandır. Şüphesiz Rabbin, cezası çabuk olandır. Şüphe yok ki O, çok bağışlayandır, çok merhamet edendir.”*⁸ Bu ayette Allah, insan oğlunun her birine farklı miktarlarda verdiği nimetleri hatırlatmaktadır. Buna göre yeryüzünde birçok canlının soyu tükendiği halde yüce Allah, peş peşe yarattığı nesillerle insanları birbirine halifeler kılmıştır. Allah, yeryüzünü insanların kullanımına tahsis etmiş, istedikleri gibi tasarrufta bulunma yetkisi vermiştir. Ayrıca kimi insanlara diğerlerine nispetle dünyevi bakımdan üstün imkanlar sağlamıştır. Ama bunların hepsi bir imtihan içindir; hepsinin hesabı, sorumluluğu vardır.⁹ Ayetin devamından da anlaşılaacağı üzere insana sınırsız bir özgürlük yoktur. Yani yaptıklarının karşılığını mutlaka verecektir. Bu durum İslam hukukuna halifenin denetlenebilir hatta görevden alınabilir olduğu şeklinde yansımıştır. *“Ona dedik ki: “Ey Dâvûd! Gerçekten biz seni yeryüzünde halife yaptık. İnsanlar arasında hak ile hüküm ver. Nefis arzusuna uyma, yoksa seni Allah’ın yolundan saptırır. Allah’ın yolundan sapanlar için hesap gününü unutmaları sebebiyle şiddetli bir azap vardır.”*¹⁰

Kur’an-ı Kerim’de halife kavramı devlet başkanlığı anlamında en açık şekilde burada ifade edilmiştir. Hz. Davut’un peygamberlik görevi yanında hükümdarlık, krallık görevi de bulunmaktadır. Yine oğlu Hz. Süleyman da peygamberlik görevinin yanında hükümdarlık göreviyle de sorumlu kılınmıştır. Özellikle Ortadoğu’da kadim geleneklerde görülen hükümdarın kutsallığının kökeni bu dönemlere dayanmaktadır. Büyük devletler kurmuş milletlere bakıldığında hükümdar ve hanedan soyuna kutsallık atfetmektedirler. Türklerdeki kut anlayışı ve daha sonraki dönemlerde Şii gelenekteki masum imam anlayışları bu durumun yansımaları olarak değerlendirilebilir. Bu ayet ulema tarafından devlet başkanlığı anlamında

⁸ el-En’âm 6/165.

⁹ Hayreddin Karaman vd., *Kur’ân Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir* (Ankara: Diyânet İşleri Başkanlığı, 7. Basım, 2020), 2/496-497; Zemahşeri, *Keşşâf*, 2/796.

¹⁰ Sâd 38/26.

yorumlandığı gibi “senden önce gönderdiğimiz peygamberlerin yerine seni gönderdik” anlamında da yorumlanmıştır.¹¹

Kur’an-ı Kerim’de:

*“O, sizi yeryüzünde halifeler kalandır. Artık kim inkâr ederse inkârı kendi aleyhinedir. İnkârcıların inkârı, Rableri katında ancak uğrayacakları gazabı artırır. İnkârcıların inkârı, ancak ziyanlarını arttırır.”*¹²

*“Yahut kendisine dua ettiği zaman zorda kalmışa cevap veren ve başa gelen kötülüğü kaldıran, sizi yeryüzünün halifeleri kılan mı? Allah ile birlikte başka ilâh mı var!? Ne kadar az düşünüyorsunuz!”*¹³

*“Sonra, nasıl davranacağınızı görelim diye, onların ardından yeryüzünde sizi onların yerine getirdik.”*¹⁴

*“Onu yine de yalanladılar. Biz de onu ve onunla beraber gemide bulunanları kurtardık ve onları ötekilerin yerine geçirdik. Âyetlerimizi yalanlayanları da suda boğduk. Bak, uyarılanların (fakat söz anlamayan) sonu nasıl oldu!”*¹⁵

*“Sizi uyarması için içinizden bir adam aracılığıyla Rabbinizden size bir zikir (vahy ve öğüt) gelmesine şaştınız mı? Hatırlayın ki, Allah sizi Nûh kavminden sonra onların yerine getirdi ve sizi yaratılış itibarıyla daha güçlü kıldı. Allah’ın nimetlerini hatırlayın ki kurtuluşa eresiniz.”*¹⁶

*“Hatırlayın ki Allah Âd kavminden sonra, sizi onların yerine getirdi ve sizi yeryüzünde yerleştirdi. Yerin ovalarında köşkler kuruyor, dağları oyup evler yapıyorsunuz. Artık Allah’ın nimetlerini anın da yeryüzünde bozgunculuk yaparak karışıklık çıkarmayın.”*¹⁷

Yukarıda geçen ayetlerden de anlaşılacağı üzere insanlık tarihinin bazı dönemlerinde peygamberler gönderilmiş, ilahi buyruğa uymayan topluluklar helaka uğramış ve yerine inançlı bir nesil getirilmiştir. Ayetlerde geçen halife kavramı öncekilerin ardılı olarak gelenler anlamında kullanılmıştır. Ayetlerden de anlaşılacağı üzere insanoğlu yeryüzünde halife olarak görevlendirilmiştir. Görevinin amacı ise ilahi hükümlerin uygulanmasını sağlamaktır. Kur’an-ı Kerim’de lider, önder anlamında kullanılan diğer bir ifade imam kavramıdır. Kur’an-ı Kerim’de imam

¹¹ Zemahşerî, *Keşşâf*, 5/834.

¹² Fâtır 35/39.

¹³ en-Neml 27/62.

¹⁴ Yûnus 10/14.

¹⁵ Yûnus 10/73.

¹⁶ el-A’râf 7/69.

¹⁷ el-A’râf 7/74.

kavramı on iki ayette geçmektedir. Konumuzla alakalı olan önderlik, liderlik ve yöneticilik anlamlarında farklı ayetlerde ifade edilmiştir.

“Bir zaman Rabbi İbrahim’i birtakım emirlerle sınımış, İbrahim onların hepsini yerine getirmiş de Rabbi şöyle buyurmuştu: “Ben seni insanlara önder yapacağım.” İbrahim de, “Soyumdan da (önderler yap, ya Rabbi!)” demişti. Bunun üzerine Rabbi, “Benim ahdim (verdiğim söz) zalimleri kapsamaz” demişti.”¹⁸ İmam kavramı burada Hz. İbrahim ile ilgili olarak değerlendirilirse, dinin öğrenildiği kişi peygamber anlamında anlaşılabilir.¹⁹ Diğer bir yorum ise ayetin devamına bakılarak devlet başkanlığı anlamına da gelir. Çünkü İslam hukukunda devlet başkanının gerekliliği ve görevden alınmasına sebep olacak temel unsurlardan birisi, zulmü ortadan kaldırmak için seçilmesidir. Adaleti tesis etmeyen halifenin görevden alınması İslam hukuku açısından meşru görülmüştür. Bu ayet delil olarak ileri sürülmüştür.²⁰

Diğer bir ayette, “Onlar, “Ey Rabbimiz! Eşlerimizi ve çocuklarımızı bize göz aydınlığı kıl ve bizi Allah’a karşı gelmekten sakınanlara önder eyle” diyenlerdir.”²¹ İlgili ayette geçen imam kelimesi, dinî iyi bir şekilde yaşama hususunda bizleri önder yap şeklinde anlaşılmaktadır. İmam kelimesinin halk arasında kullanımlarından birisi de alanında uzman derin bilgiye sahip kişi, işin ehli anlamlarına da gelir. Ebû Hanîfe gibi bazı din alimlerinin halk arasında İmâm-ı Âzam olarak anılması bu duruma örnektir. Alimler bu ayeti dikkate alarak insanların dinî alanda ilimde önder olmak için dua edebileceklerini söylemişlerdir.

“...Kaldı ki, bu delili Rabbinden bir şahit (Kur’an) ve bir de ondan (Kur’an’dan) önce bir önder ve bir rahmet olarak (indirilmiş olan) Mûsâ’nın kitabı (Tevrat) desteklemektedir...”²² Bu ayetteki imam (önder) lafzı önder anlamına gelebileceği gibi birçok tefsirde de belirtildiği gibi burhan ve delil anlamlarına da gelmektedir.

İmam kavramı Kur’an-ı Kerim’de birçok surede farklı anlamlarda şu şekilde kullanılmıştır:

¹⁸ el-Bakara 2/124.

¹⁹ Ebû Hafs Necmüddin Ömer b. Muhammed b. Ahmed en-Nesefî es-Semerkindî, *et-Tefsîr fi’t-Tefsîr*, çev. Muhammed Coşkun (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurulu Başkanlığı Yayınları, 2020), 2/96.

²⁰ Mâverdî, *el-Ahkâmü’s-sultânîyye İslâm’da Devlet ve Hilâfet Hukuku*, 55; Zemahşerî, *Keşşâf*, 1/501-502.

²¹ el-Furkân 25/74.

²² Hüd 11/17.

“Bütün insanları kendi önderleriyle birlikte çağıracağımız günü hatırla. (O gün) her kime kitabı sağından verilirse, işte onlar kitaplarını okurlar ve kıl kadar haksızlığa uğratılmazlar.”²³

“Eğer antlaşmalarından sonra yeminlerini bozup dininize dil uzatırlarsa, küfrün elebaşlarıyla savaşın. Çünkü onlar yeminlerine riayet etmeyen kimselerdir. Umulur ki, vazgeçerler.”²⁴

“Biz onları, ateşe çağıran öncüler kıldık. Kıyamet günü de kendilerine yardım edilmeyecektir.”²⁵

“Onları bizim emrimizle doğru yolu gösteren önderler yaptık ve kendilerine hayırlar işlemeyi, namazı dosdoğru kılmayı, zekâtı vermeyi vahyettik. Onlar sadece bize ibadet eden kimselerdi.”²⁶

“Biz ise, istiyorduk ki yeryüzünde ezilmekte olanlara lütufta bulunalım, onları önderler yapalım ve onları varisler kılalım.”²⁷

“Sabredip âyetlerimize kesin olarak inandıkları zaman, içlerinden emrimizle doğru yola ileten önderler çıkardık.”²⁸

“Şüphesiz biz, ölülerini mutlaka diriltiriz. Onların yaptıklarını ve bıraktıkları eserlerini yazarız. Biz, her şeyi apaçık bir kitapta (Levh-i Mahfuz’da) bir bir kaydetmişizdir.”²⁹

“Bundan önce bir rehber ve bir rahmet olarak Mûsâ’nın kitabı da vardı. Bu ise, onu doğrulayan ve zulmedenleri uyarmak, iyi ve yararlı işleri en güzel şekilde yapanlara müjde olmak üzere Arap diliyle indirilmiş bir kitaptır.”³⁰

“Sabredip âyetlerimize kesin olarak inandıkları zaman, içlerinden emrimizle doğru yola ileten önderler çıkardık.”³¹

İmam kavramının Ku’ran-ı Kerim’de diğer kullanımları yöneticilik ya da liderlik anlamının yanında örnek kişi ya da topluluk, apaçık kitap, yol, hidayet veren, kötülükte önder olan ve rehber anlamlarında kullanılmıştır. Yukarıda geçen ayetlerin bir kısmı Keşşaf Tefsirinde ve Te’vîlâtü’l-Kur’ân’da açıkça yöneticiliğe ve devlet

²³ el-İsrâ 17/71.

²⁴ et-Tevbe 9/12.

²⁵ el-Kasas 28/41.

²⁶ el-Enbiyâ 21/73.

²⁷ el-Kasas 28/5.

²⁸ es-Secde 32/24.

²⁹ Yâsin 36/12.

³⁰ el-Ahkâf 46/12.

³¹ es-Secde 32/24; Zemahşerî, Keşşâf, 1/342.

başkanlığına delalet ettiği ifade edilmiş bir kısmının da devlet başkanlığına değil insanın manevi, dinî alanda önderliği olarak değerlendirmiştir.³²

2.3. İtikadi Mezheplere Göre Hilafet/İmamet Meselesi

Devlet başkanlığı anlamına gelen hilafet/imamet, dinî ve dünyevi işlerin yürütülmesi için Hz. Peygamberden sonraki süreçte kurumsallaşmıştır. Seçilen devlet başkanına bütün Müslümanların uyması icma ile sabit olmuştur. Hz. Peygamber *“Benim ümmetim dalalet üzerinde birleşmez”*³³ buyurmuştur. Bu hadis ümmetin icma ettiğine delil olarak ileri sürülmüştür.³⁴ Ancak devlet başkanına uymanın vacipliği konusunda aklen mi dinen mi olduğu konusunda ihtilaflar vardır. Ehl-i sünnet, Mu‘tezile ve Zeydiyye’nin çoğunluğu devlet başkanı tayin etmenin dinen vacip olduğunu savunmuşlardır. Câhız ve Ebû Hüseyin el-Basrî’ye göre ise devlet başkanı tayin etmek aklen vacip olduğu noktasında değerlendirilmiştir. Şîi gelenekte ise devlet başkanı tayin etmek Allah’ın üzerine vacip olduğu, görüşü savunulmaktadır.³⁵ Müslümanların çoğunluğu ümmeti yönetecek bir devlet başkanının gerekli olduğunda hemfikirdirler. İtikâdî mezheplerden, Ehl-i sünnet, Mürcie, Mu‘tezile, Şîa ve Hâricîler Müslüman halkı yönetmek için, devlet başkanlığının gerekliliği hususunda görüş birliğine varmışlardır.³⁶ Ehl-i sünnet, Mu‘tezile ve Zeydiyye’nin çoğunluğuna göre, halifenin belirlenmesi dinen vacip olduğu için, Müslümanlar kendi aralarından birisini halife seçmelidirler. Çünkü dinin amacı yeryüzünde imparatorluk kurmak değil, Allah’ın hükümlerinin uygulanacağı bir ortamı sağlamaktır. Bu yüzden halifenin tayini aklen vaciptir denilirse, akli hükümlerin dinî hükümleri tam manasıyla kapsayamayacağı ifade edilmiştir.³⁷

“Ey iman edenler! Allah’a itaat edin. Peygamber’e itaat edin ve sizden olan ulu’l-emre (idarecilere) de. Herhangi bir hususta anlaşmazlığa düştüğünüz takdirde,

³² Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/500-502.

³³ Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd b. Mâce el-Kazvînî, *Sünen-i İbn Mâce*, thk. Muhammed Fuad Abdalbaki (Beyrut: Dar’u İhyai’t-Türas, ts.), “Fiten”, 8 (No. 3950).

³⁴ Selim Özarlan, *Pezdevî’nin Kelâmî Görüşleri* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2. Basım 2013), 72.

³⁵ Ebû’l-Hasen Ali b. İsmâil b. Ebî Bişr İshâk b. Sâlim el-Eş‘arî el-Basrî, *Makâlâtü’l-İslâmiyyîn ve’htilâfû’l-musallîn*, çev. Ömer Aydın - Mehmet Dalkılıç (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurulu Başkanlığı Yayınları, 2019), 641; Ebû Abdillâh (Ebû’l-Fazl) Fahrüddin Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-Râzî et-Taberistânî, *el-Me‘âlim fi usûli’l-dîn*, çev. Muhammet Altaytaş (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurulu Başkanlığı Yayınları, 2019), 251.

³⁶ Ebû Muhammed Ali b. Ahmed b. Saîd b. Hazm el-Endelüsî el-Kurtubî İbn Hazm, *el-Fasl fi’l-milel ve’l-ehvâ’ ve’n-nihal*, çev. Halil İbrahim Bulut (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurulu Başkanlığı Yayınları, 2017), 151.

³⁷ Mâverîdî, *el-Ahkâmü’s-sultânîyye İslâm’da Devlet ve Hilâfet Hukuku*, 30; Nâsirüddîn Ebû Saîd (Ebû Muhammed) Abdillâh b. Ömer b. Muhammed el-Beyzâvî Kâdî Beyzâvî, *Tavâli’u’l-envâr min metâli’i’l-enzâr*, çev. İlyas Çelebi - Mahmut Çınar (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurulu Başkanlığı Yayınları, 2014), 252.

Allah'a ve ahiret gününe gerçekten inanıyorsanız, onu Allah ve Resûlüne arz edin. Bu, daha iyidir, sonuç bakımından da daha güzeldir."³⁸ Ayette geçen ülü'l-emr İslam hukukçuları tarafından devlet başkanı olarak izah edilmiştir.³⁹ Bir hadisinde Hz. Peygamber:

*"Benden sonra bir kısım idareciler sizi idare edecektir. İyiler iyilikleriyle, kötüler de kötülükleriyle sizi idare edecektir. Hakka uygun olan her konuda onlara itaat edin. İyilik ederlerse bu hem sizin için hem de onlar için iyidir. Kötülük yaparlarsa sizin lehinize, onlarınsa aleyhinedir."*⁴⁰ buyurmuştur. Bu hadisten de anlaşılacağı üzere dine aykırı olmayan durumlarda devlet başkanına itaat etmek gerekli görülmüştür. Hz. Peygamber diğer bir hadisinde:

Kim bana itaat ederse, Allah'a itaat etmiş olur. Kim de bana isyan ederse Allah'a isyan etmiş olur. Emîre itaat eden, bana itaat etmiş olur, kim emîre isyan ederse bana isyan etmiş olur. İmam bir perdedir, onun gerisinde düşmanla savaşılar, onunla korunulur. Şayet Allah'tan korkmayı emreder ve adaletli olursa, bu sebepten sevâba nâil olur, aksini yaparsa o yüzden de vebâle girer.⁴¹

İslam ulehasının çoğunluğu bu hadislerden imametın dinî bir vücutbiyet olduğu sonucunu çıkarmıştır.⁴² Bu hadislerde, Hz. Peygamber'in insanları toplumda kargaşaya ve ayrılıklara sebebiyet verecek her türlü davranışlardan uzak durması gerektiği konusunda uyarmıştır. Hz. Peygamber'in cahiliye adeti olarak tanımladığı kabilecilik daha geniş tanımıyla ırkçılık, toplumun dengelerini bozan, iç savaşlara varacak boyutlara ulaşabilecek sakıncalı tutumlardır.⁴³ Kendi içerisinde birliğı sağlayamayan her devlet dış ve iç müdahalelere maruz kalır. Bu durum insanlık tarihi boyunca böyle devam etmiştir. Devletlerin yıkılıp, dağılması birlik şuurunun sağlanamamasından kaynaklanmaktadır. İktidarlar ne kadar başarılı olurlarsa olsunlar halk arasında millet şuru ve birlikte yaşama kültürü olmadıktan sonra her devlet dağılmaya mahkûm olmuştur. Devletler tarihi bu durumun olumsuz örnekleriyle doludur.

³⁸ en-Nisâ 4/59.

³⁹ Mâverîdî, *el-Ahkâmü's-sultâniyye İslâm'da Devlet ve Hilâfet Hukuku*, 30.

⁴⁰ Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd b. Mâce el-Kazvîni, *Sünen-i İbn Mâce*, thk. Muhammed Fuad Abdalbaki (Beyrut: Dar'u İhyai't-Türas, ts.), "İkame", 47 (No. 981).

⁴¹ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Buhârî, *Câmiu's-Sahîh*, thk. Muhammed Özdemir (İstanbul: Mektebetü'l İslâmi, 1979), "Cihad", 8 (No. 5).

⁴² Fahreddin Râzî, *el-Me'âlim fi usûli'd-dîn*, 251.

⁴³ "Resûlullah (sas): "Kim de körü körüne çekilmiş (ummiyye) bir bayrak altında savaşır, asabiyyet (ırkçılık) için gadablanır veya asabiyyete çağırır veya asabiyyete yardım eder, bu esnada da öldürülürse bu ölüm de cahiliye ölümüdür." Ebû'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc Müslim el-Kuşeyrî, *el-Câmiu's-sahih*, neş. Muhammed Fuad Abdalbaki (Beyrut: Darü' İhyai't-Türâs, 2. Basım, 1972), "İmaret", 43.

Bu görüşlerin dışında devlet başkanının gerekli olmadığını benimseyen Hâricî mezhebi içerisinde farklı fikirler de vardır. Bu fikirler genel olarak iki gruba ayrılmaktadır. İlk görüşü savunan İbâdîlere ve Hâricîlerin geneline göre, imametin barış sürecinde tayin edilmesi gereklidir. İbâdîlere ve Hâricîlere göre Müslümanlar mutlaka devlet başkanı seçmelidirler.⁴⁴ Kargaşa zamanlarında imam tayin etmek daha büyük kargaşalara sebebiyet vereceğinden dolayı savaş döneminde imam tayin edilmez. İkinci görüşü savunan Necedât fırkasına göre ise, hiçbir zamana imam tayin etmenin gerekli olmadığını savunmuşlardır. “Allah’ın kitabı bize yeter”, diyerek herhangi bir oluşumu otorite olarak kabul etmemişlerdir.⁴⁵

Ehl-i sünnet kelamcıları ise, imam tayin edilmediğinden dolayı insanlar arasındaki kargaşanın ancak bir imam tayin edilerek ortadan kalkacağını savunmuşlardır.⁴⁶ Hâricîlere göre bir kişiyi imam olarak tayin etmek insanlar arasında kargaşaya sebep olacağından imam tayinine gerek yoktur demişlerdir. Genel kanaat ise, bu durumun fitneye sebep olma ihtimali imam tayin etmemekten doğacak fitneden daha azdır demişlerdir.⁴⁷ Ümmetin kaosa sürüklenmemesi ve diğer fitnelere meydan vermemenin tek yolunu, devlet başkanı tayin etmek olarak görmüşlerdir.⁴⁸

İtikadi mezhepler arasında, halife olarak seçilecek kimsede bulunması gereken şartlar konusunda tam olarak fikir birliği sağlanamamıştır. Ancak genel olarak şu şartlar aranmaktadır:

1- Halife her zaman adaletli olmalıdır.

2- Hilafetin sorumluluk alanında bulunan görevlerde, içtihatla bulunabilecek seviyede alim olmalıdır.

3- Vücut organlarının tam ve sağlıklı olmalıdır.

4- Toplumun idaresini sağlayacak bilgeliğe sahip olmalıdır.

5- Savaş becerilerine sahip olmalı, cesur ve atılgan olmalıdır.

6- Kureyş kabilesine mensup olmalıdır.⁴⁹

Bu şartların yanında erkek, hür ve ergenliğe girmiş olması gibi şartlar da ileri sürülmüştür.⁵⁰ Devlet başkanının özellikle İslami emirleri uygulayabilme konusunda

⁴⁴ Mehmet Saffet Sarıkaya, *İslâm Düşünce Tarihinde Mezhepler* (İstanbul: Rağbet Yayınları, 6. Basım 2016), 101.

⁴⁵ Fahreddin Râzî, *el-Me’âlim fi usûli’ d-dîn*, 251; İbn Haldûn, *Mukaddime*, 425.

⁴⁶ Fahreddin Râzî, *el-Me’âlim fi usûli’ d-dîn*, 252; Özarslan, *Pezdevî’nin Kelâmî Görüşleri*, 74.

⁴⁷ Teftâzânî, *el-Makâsîd*, 742.

⁴⁸ Özarslan, *Pezdevî’nin Kelâmî Görüşleri*, 74.

⁴⁹ Mâverîdî, *el-Ahkâmü’s-sultânîyye İslâm’da Devlet ve Hilâfet Hukuku*, 31-32.

⁵⁰ Ebû Muhammed Nûreddîn Ahmed b. Mahmûd b. Ebî Bekr es-Sâbûnî el-Buhârî, *Nûreddîn Es-Sâbûnî Mâturîdiyye Akaidi*, çev. Bekir Topaloğlu (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Vakfı Yayınları, 2016), 115.

cesur olması, en önemli kriterlerden bir olarak görülmüştür.⁵¹ Bu şartlar genel olarak ulemanın cumhurunun görüşünü yansıtmaktadır.⁵² Bu şartların dışında Şîa'nın da kendine göre şartları vardır. Ancak imamet konusunda Eh-i sünnet ile Şîi geleneğin bakış açıları temelde farklılıklar arz etmektedir. Eh-i sünnet ile Şîi geleneğin ayrıştığı noktaları ilerleyen başlıklarda ele alacağız.

Yukarıda ifade edilen şartlardan bazıları İslam tarihi seyri içerisinde tartışmalara sebep olmuştur. Tartışmaya sebep olan ilkelere birisi, imamların Kureyş'ten olup olmayacağı meselesidir. Hz. Peygamber'in "*İmamlar Kureyş'tendir*"⁵³ hadisi, İslam hukukçuları tarafından imametın şartı olarak ileri sürülmüştür.⁵⁴ Ancak bu durum ilk dönemlerde Ensar'ın bir kısmı arasında ve daha sonra Hâricîler tarafından kabul görmemiştir. Devlet başkanlığı meselesinde yaşanan ilk sorunlar, Hz. Peygamber'in vefatının hemen ardından meydana gelmiştir. Hz. Peygamber henüz defnedilmeden, Ensar kendi aralarında bir devlet başkanı belirlemek için işe koyulmuştur. Bu olay Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer tarafından duyulunca derhal Ensar'ın yanına, Sakîfetü Benî Sâide gölgesine gitmişlerdir.

Burada Ensar kendilerinden olan Sa'd b. Ubâde'yi devlet başkanı olarak seçme hazırlığı içerisinde olmuştur.⁵⁵ Sa'd b. Ubâde orada bulunanlara karşı yaptığı konuşmada genel olarak onların İslam dinini diğer Arap kabilelere nazaran daha önce kabul ettiklerini, Hz. Peygamber'e en zor zamanlarında kucak açtıklarını, kendi mallarını Muhacirlerle paylaştıklarını ve nice daha yardımlarda bulunduklarını sıralamıştır. En nihayetinde devlet başkanlığına Ensar'ın diğer kabilelerden daha layık olduğunu açıkça söylemiştir.⁵⁶ Orada bulunanlar da bu görüşe katılmışlardır. Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer ve Ebû Ubeyde b. Cerrâh oraya vardıklarında olaya müdahale ederek, Araplar içerisinde Kureyş'in en seçkin kabile olduklarını ve Hz. Peygamber'in kendi kabilelerinden çıktıklarını söylemişlerdir. Her ne kadar Ensar, Muhacirlere yardım etmişlerse de ilk Müslümanların kendilerinden olduklarını ileri

⁵¹ Teftâzânî, *el-Makâsîd*, 743.

⁵² Teftâzânî, *el-Makâsîd*, 743.

⁵³ Ebû'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc Müslim el-Kuşeyrî, *el-Câmiu's-sahih*, neş. Muhammed Fuad Abdulkaki (Beyrut: Darü' İhyai't-Türâs, 2. Basım, 1972), "İmaret", 53; Ebû'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc Müslim el-Kuşeyrî, *el-Câmiu's-sahih*, neş. Muhammed Fuad Abdulkaki (Beyrut: Darü' İhyai't-Türâs, 2. Basım, 1972), "İmaret", 4.

⁵⁴ Mâverîdî, *el-Ahkâmü's-sultâniyye İslâm'da Devlet ve Hilâfet Hukuku*, 32.

⁵⁵ Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî et-Taberî el-Bağdâdî, *Târîhu'l- Ümem ve'l-Mülûk*, çev. M. Faruk Gürtunca (İstanbul: Sağlam Yayınevi, 2000), 3/33.

⁵⁶ Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim b. Kuteybe ed-Dîneverî, *Halifeler ve Siyaset el-İmâme ve's-siyâse*, çev. Kadir Erbil (İstanbul: Ma'ruf Yayınları, 2017), 39.

sürmüşlerdir. Muhacirler, “İmamlar Kureyş’tendir” hadisini ileri sürerek Ensar’ın bu konuda bir hakkı olmadığını ifade etmişlerdir.⁵⁷

Hiz. Ömer, Hiz. Ebû Bekir ya da Ebû Ubeyde b. Cerrâh’tan birisini seçmeleri için orada bulunanlara teklifte bulunmuşlardır.⁵⁸ Daha sonra Hiz. Ebû Bekir seçilmiş ve Sa’d b. Ubâde hariç orada bulunanlar biat etmişlerdir. O sırada Ensar’dan olan Beşîr b. Sa’d’ın ilk olarak, Kureyş’ten Hiz. Ebû Bekir’e biat etmesiyle Ensar’ın bu iddiası bir daha gerçekleşme imkanı bulamamıştır. Beşîr b. Sa’d’ın bu tutumu aslında Ensar’ın kendi aralarında bir çekişme içerisinde olduğunun göstergesidir. Beşîr b. Sa’d’ın Sa’d b. Ubâde yerine Hiz. Ebû Bekir’e biat etmesi Ensar’ın aralarındaki çekişmenin en belirgin göstergesi olmuştur.⁵⁹ Bu çekişme, Sa’d b. Ubâde’nin vefatına kadar Kureyş’ten olan devlet başkanlarına biat etmemesiyle devam etmiştir.⁶⁰

İlk halifeye biat konusunda yaşanan tek sorun bu olmamıştır. Hiz. Ali hilafetin kendi hakkı olduğunu düşünmüş ve Hiz. Ebû Bekir’e çok geç dönemde biat etmiştir.⁶¹ Görüldüğü gibi halife tayini konusunda ilk dönemlerden beri tartışmalar meydana gelmiş, farklı fikirler ileri sürenler olmuştur. Ancak tartışılan konu halifenin gerekli olup olmadığı değil, kimin olması gerektiğidir. Sahabe bir devlet başkanının seçilmesi işini daha Hiz. Peygamber’i defnetmeden ele almış ve derhal bir devlet başkanı seçilmesi için işe koyulmuştur. Bu durumun her ne kadar siyasi yönleri olsa da dinin hükümlerinin uygulanması için bir devlet başkanı tayin edilmesi gerekli görülmüştür. Sahabenin hilafet konusundaki bu tutumu, İslam hukukçuları açısından icma olarak değerlendirilmiştir. Hatta bir kısım ulema tarafından farz-ı kifaye olarak görülmüştür.⁶²

İmamın Kureyş’ten olmasının şart koşulması, yukarıda izah ettiğimiz durum neticesinde orada bulunanların Hiz. Ebû Bekir’in devlet başkanlığını onaylamasıyla yani icma ile sabit olmuştur. Her ne kadar Ensar daha önce “Bir emir sizden bir emir bizden olsun” teklifinde bulunsa da bu Kureyşliler tarafından kabul edilmemiştir.⁶³ Bu durumu dönemin siyasi şartlarını göz önünde bulundurarak değerlendirecek, diğer Arap kabileleri açısından da imamın Kureyş’ten olması makul olarak

⁵⁷ İbn Haldûn, *Mukaddime*, 429; Taberî, *Târîhu’l- Ümem ve’l-Mülûk*, 3/333.

⁵⁸ İbn Kuteybe, *Halifeler ve Siyaset el-İmâme ve’s-siyâse*, 30.

⁵⁹ İbn Kuteybe, *Halifeler ve Siyaset el-İmâme ve’s-siyâse*, 31.

⁶⁰ İbn Kuteybe, *Halifeler ve Siyaset el-İmâme ve’s-siyâse*, 33-34.

⁶¹ İbn Kuteybe, *Halifeler ve Siyaset el-İmâme ve’s-siyâse*, 37.

⁶² İbn Haldûn, *Mukaddime*, 426.

⁶³ İbn Kuteybe, *Halifeler ve Siyaset El-İmâme ve’s-siyâse*, 30-31.

görülmektedir. Hz. Ebû Bekir özelinde Kureyş, siyasi durumu iyi değerlendirerek iktidarı ele geçirmiştir.⁶⁴

Kureyş kabilesinin cahiliye devrinden İslam'ın ilk asırlarına kadar diğer kabileler arasında saygın bir yeri vardır. Tabi ki bu saygınlığın arkasında Kureyş'in dönemin ticaret, hakimiyet, askeri güç ve kutsal mekanları elinde bulundurmasının ezici üstünlüğü vardı. “İmamalar Kureyş'tendir” hadisini de bu bağlamda değerlendirmek gerekir.⁶⁵ Kureyş daha sonra bu üstün özelliklerini kaybedince, hilafette başka kavimlere hatta ırklara geçmiştir.⁶⁶ İmametın şartları olarak yukarıda saydığımız vazifeleri güçten yoksun iktidarı elinde tutamayan birisinin gerçekleştirmesi zaten mümkün değildir. Tarihi seyir içerisinde bu hadis her ne kadar lafzı korunarak şart koşulsa da daha sonra imamın seçilme amacı gerçekleştirilemeyeceğinden dolayı göz ardı edilmiştir. Yani bir bakıma reel politik hadisin uygulanmasını geçersiz kılmıştır.⁶⁷

2.4. Hilafet Sisteminde Seçim Yöntemleri

İslam siyasi geleneğinde devlet başkanını belirleme yöntemi teorik olarak ya seçmenlerin (ehl-i hal vel akd) seçmesi yoluyla olmuş ya da önceki halifenin tayini yoluyla olmuştur.

1- Seçmenlerin seçmesi yoluyla seçildiği takdirde kaç kişinin seçmesi gerektiği konusunda ihtilaflar vardır. Öncelikle bu durum toplumun tamamının değil de ileri gelenlerin seçmesiyle olur diyenler vardır. Hz. Ebû Bekir'in devlet başkanlığının onaylanmasında olduğu gibi.

2- Halifeyi seçecek kişi sayısı beş kişiden oluşur diyenler vardır. Bu durum Hz. Ömer'in kendinden sonraki halifeyi belirleme işini Hz. Osman, Hz. Ali, Abdurrahman b. Avf, Talha b. Ubeydullah, Sa'd b. Ebû Vakkâs, Zübeyr b. Avvâm'dan oluşan altı kişilik bir komisyona bırakmasında olduğu gibi. Burada Hz. Osman seçildiği için diğer beş kişi seçmen konumundadır.

3- Nikah akdinde olduğu gibi iki kişinin biat etmesiyle olur diyenler vardır.

4- Bir hakemin tayin etmesiyle olur görüşünü savunanlar da vardır.⁶⁸

⁶⁴ Mehmed Said Hatiboğlu, “İslâm'da İlk Siyasî Kavmiyetçilik Hilâfetin Kureyşliliği”, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 23/01 (1979), 160-161.

⁶⁵ İbn Haldûn, *Mukaddime*, 429; Hatiboğlu, “İslâm'da İlk Siyasî Kavmiyetçilik Hilâfetin Kureyşliliği”, 157-158.

⁶⁶ İbn Haldûn, *Mukaddime*, 429.

⁶⁷ Adnan Demircan, *Hilâfetin Hikâyesi* (İstanbul: Beyan Yayınları, 2021), 49.

⁶⁸ Mâverîdî, *el-Ahkâmü's-sultânîyye İslâm'da Devlet ve Hilâfet Hukuku*, 33.

Bir gurup ya da bir kişinin seçmesiyle olacağı gibi önceki halifenin kendisinden sonraki halifeyi tayin etmesi yoluyla yani veliaht bırakmasıyla da olmaktadır. Hz. Ebû Bekir'in kendinden sonra Hz. Ömer'i halife olarak tayin etmesi bu duruma örnektir.⁶⁹ İslam siyaset geleneğine göre herhangi yöntemden birisiyle seçilen halifeye bütün Müslümanların uymaları gerekmektedir. Çünkü halifenin verdiği hükümlerden sorumludurlar. Halifelğe seçilen kişi asla bu görevi yapması için zorlanamaz. Çünkü bu bir akittir. Eğer halifelğe aday gösterilen kişi bunu kabul etmezse diğer adaylara geçilir, yoksa yeni birisi seçilir.⁷⁰ İtikadi mezheplerinden olan Ehl-i sünnet ve Mu'tezile halifenin seçim yoluyla belirlenmesini caiz görmüşlerdir. Fakat Şîa'ya göre halifenin tayini seçimle değil nas yoluylaadır.⁷¹

2.5. Aynı Anda Birden Fazla Halifenin Hilafeti ve Veliaht Tayini Koşulları

Bir devlette aynı anda birden fazla halife olması İslam hukukçuları tarafından caiz görülmemiştir. Bu durumun kargaşaya yol açacağı nedeniyle müsaade edilmemiştir. Aynı anda iki farklı kişi halifelğini ilan etmişse bunların hangisinin hilafeti geçerli olacağı konusunda ulema ihtilaf etmiştir. Bu konudaki görüşler şöyledir:

1- Önceki halifenin bulunduğu şehirdeki kişinin hilafeti geçerli sayılır.

2- Bu durum kargaşaya sebep olacağından ikisinin hilafeti de geçersiz sayılır.

3- İkisi arasında kura çekilir.

4- İslam hukuku açısından nasıl ki nikah akdinde aynı anda farklı yerlerde nikah kıyılrsa zaman önceliği hangisindeyse onun nikahı sahihse hilafette de zaman önceliği açısından kime önce biat edilmişse o, halife tayin edilir. Her ikisinde de zaman önceliği eşitse ikisinin hilafeti düşürülür.⁷²

Yukarıda da ifade edildiği gibi aynı anda birden fazla halifenin olamayacağı bu durumun kargaşaya sebep olacağı ifade edilmiştir. Hz. Ömer'in Ensar'ın teklifine karşı "...İki kılıç, bir kına konmaz..."⁷³ ifadesi de bu durumu açıkça izah etmektedir. Halifenin kendisinden sonra devlet başkanlığını üstlenecek bir kişiyi tayin etmesi icma ile sabit olduğunu savunanlar olmuştur. Bu durumun ilk örneği, Hz. Ebû Bekir'in kendisinden sonra devlet başkanlığına Hz. Ömer'i veliaht olarak göstermesi

⁶⁹ İbn Kuteybe, *Halifeler ve Siyaset el-İmâme ve's-siyâse*, 43.

⁷⁰ Mâverî, *el-Ahkâmü's-sultâniyye İslâm'da Devlet ve Hilâfet Hukuku*, 34; Teftâzânî, *el-Makâsîd*, 765-766.

⁷¹ Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve'htilâfü'l-musallîn*, 640; Fahreddin Râzî, *el-Me'âlim fi usûli'd-dîn*, 254.

⁷² Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve'htilâfü'l-musallîn*, 642; Mâverî, *el-Ahkâmü's-sultâniyye İslâm'da Devlet ve Hilâfet Hukuku*, 38.

⁷³ İbn Kuteybe, *Halifeler ve Siyaset el-İmâme ve's-siyâse*, 31.

ve ümmetin bunu kabul etmiş olmasıdır. Diğer bir delilse, Hz. Ömer'in vefatına yakın bir zamanda kendisinden yerine hilafete birisini bırakması istenince o, bu işi şûrâ heyetine bırakmıştır. Aslında burada şûrâda bulunan altı kişiden birini veliaht olarak bırakmıştır.⁷⁴ Veliaht bırakılanın hilafetinin geçerli olup olmayacağı konusunda iki farklı yaklaşım öne çıkmaktadır. Bu noktada toplumun onayı ve devletin menfaati ön plana çıkmaktadır. Bu görüşler şöyledir:

1- Eğer halifelğe veliaht olarak bırakılan kişiyi toplum onaylamazsa bu kişinin halifelği geçerli olmaz. Çünkü halife tayin etme işi halka aittir denilmiştir.

2- Veliaht tayin edilen kişinin hilafetini halkın onaylamasına gerek yoktur. Çünkü görevdeki halife onu seçmiştir. Bu durum Hz. Ömer'in halife tayin edilmesine benzer. Halife tayin edilirken halka sorulmamıştır. Bu görüşe göre zaten halk görevdeki halifeyi tayin edip yetki verdiğinde onun emirlerine uyacağına da söz vermiştir.

Tayin edilen veliahdın görevdeki halifenin oğlu ya da babası olduğunda veliahdın halifelğinin kabul edilip edilmeyeceği konusunda da ihtilaflar vardır.

1- Eğer veliahdı, seçmenler heyeti halifelik konusunda yeterli görürse halifelği geçerli olur.

2- Mevcut halifenin oğlu ya da babasını veliaht tayin etmesi caiz değildir. Bu durum halifelik makamını istismar etmektir. Halk halifeye kargaşaya sebep olmayacağı konularda biat etmelidir.

3- Halifenin oğluna yaptığı veliahtlık tayini, babasına yapılan veliahtlık tayininden daha kuvvetlidir. Babasına yaptığı veliahtlık tayinine uyulmayabilir.⁷⁵

Anlaşılağı üzere Ehl-i sünnetin çoğunluğunun görüşüne göre, halifenin kendisinden sonra halifelik şartlarını sağlayan bir veliaht tayin etmesi caizdir. Ancak bu durum daha sonraki süreçlerde saltanata dönüşmüştür. Yukarıda sayılan ilkeler, siyasi gelenek içerisinde dönemden döneme şekillenen ve yeni siyasi olaylarla sürekli değişime açık olan durumlardır. Her ne kadar dönem itibarıyla dinî söylem üzerinden şekillenen yönetimler oluşturulsa da süreklilik için değişim ve dönüşüm devam ettikçe dinî söylemler de değişmiştir. Kur'an-ı Kerim'de ve sünnette açıkça modellemesi olmayan bir konuda kesin ve değişmesi mümkün olmayan hükümler ortaya konulursa bir bakıma, Müslümanları siyasal alanda tarihin bir dönemine hapsetmiş oluruz. İctihada açık olan devlet başkanlığının tayini konusunda, dönemin

⁷⁴ İbn Kuteybe, *Halifeler ve Siyaset el-İmâme ve's-siyâse*, 48; Taberî, *Târîhu'l- Ümem ve'l-Mülûk*, 3/520.

⁷⁵ Mâverî, *el-Ahkâmü's-sultânîyye İslâm'da Devlet ve Hilâfet Hukuku*, 39-41.

şartları gereği önceki tecrübelerden yararlanılabileceği gibi yeni modellemeler de hayata geçirilmelidir.

3. HALİFELİĞİN KURUMSALLAŞMA SÜRECİ

3.1. Hz. Ebû Bekir Dönemi Hilafet (632-634)

Hz. Peygamber'in vefat haberi duyulunca ashap ilk iş olarak aralarından birisini devlet başkanı olarak tayin etmek için Ensar'dan bir grup Sakîfetü Benî Sâide gölgeliğinde toplanmışlardır. Aralarında Hazrec kabilesinin lideri Sa'd b. Ubâde'yi devlet başkanı olarak seçmeye karar vermişlerdir. Ancak orada bulunanlar arasından bir kişi bu durumu, Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer'e bildirmiştir. Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer derhal Sakîfetü Benî Sâide gölgeliğine gitmişlerdir. Yolda Ebû Ubeyde b. Cerrâh'ı görmüşler ve onu da yanlarına alarak Ensar'ın yanına ulaşmışlardır. Hz. Ebû Bekir, aralarında Sa'd b. Ubâde'nin de bulunduğu topluluğa, devlet başkanlığı işinin Kureyş'e ait olduğunu, Hz. Peygamber'in Kureyş'ten çıktığını ve Kureyş'in Hz. Peygamber'in yakınları olduğunu ileri sürerek devlet başkanlığının Kureyş'e verilmesini söylemiştir. Oradakilere Hz. Ömer ya da Ebû Ubeyde b. Cerrâh'dan birisini seçmelerini önermiştir. Hz. Ömer ve Ebû Ubeyde b. Cerrâh bu işe Hz. Ebû Bekir'in kendilerinden daha layık olduğunu söylemişlerdir. Hz. Peygamber'in mağara arkadaşı olduğunu, namaz kıldırması için onu imam tayin ettiğini ifade ederek sözlerini desteklemişlerdir. Hz. Peygamber'in "*İmamlar Kureyş'tendir*" hadisini ileri sürerek Ensar'ın bu konuda bir hakkı olmadığını ifade etmişlerdir.⁷⁶ Bu deliller ileri sürülünce orada bulunan Ensar'dan bir kısmının fikri değişmiştir. İlk olarak Hz. Ömer ve Ebû Ubeyde b. Cerrâh, Hz. Ebû Bekir'e biat etmiştir. Daha sonra Ensar'dan olan Beşîr b. Sa'd', Kureyş'ten olan Hz. Ebû Bekir'e biat etmiştir.⁷⁷

Ensar'ın Hz. Ebû Bekir'e biat etmeleri onun, bu iş için en uygun kişi olarak değerlendirilmesindendir. Yoksa Muhacirlerin yukarıda da ifade ettiğimiz delilleri dinî yönden kesinlik ifade etmez.⁷⁸ O dönemde Kureyş'in diğer Arap kabileleri arasında reel politik açıdan en güçlü durumda olması doğal olarak devlet başkanlığının kendilerinde kalmasını sağlamıştır. İbn Haldun'un tabiriyle Kureyş'e devlet başkanlığını sağlayan güç asabiyet olmuştur.⁷⁹ Hz. Peygamber'in bu hadisini

⁷⁶ Taberî, *Târîhu 'l- Ümem ve 'l-Mülûk*, 3/333; İbn Haldûn, *Mukaddime*, 429.

⁷⁷ İbn Kuteybe, *Halîfeler ve Siyaset el-İmâme ve 's-siyâse*, 28-29; Taberî, *Târîhu 'l- Ümem ve 'l-Mülûk*, 3/334.

⁷⁸ Eş'arî, *Makâlâtü 'l-İslâmiyyîn ve 'htilâfû 'l-musallîn*, 634; Adem Akbulut, *Sahabe Dönemi İktidar Kavgası Alevi Sünni Ayrışmasının Arka Planı* (Ankara: Otto Yayınları, 7. Basım, 2019), 56.

⁷⁹ İbn Haldûn, *Mukaddime*, 430.

bu açıdan değerlendirmek gerekir.⁸⁰ Güçten yoksun ve aldığı kararları uygulayamayan bir devlet başkanı seçmek aklen mümkün değildir. Bu durum günümüzde dahi geçerli bir ilkedir. Nitekim tarihi seyir içerisinde Kureyş'in gücünü kaybetmesinden sonra hilafet farklı milletlere geçmiştir. Yönetimde esas olan, mevcut konumu korumak ve devletin işleyişini sağlamaktır.

Hiz. Ebû Bekir'in halife seçilmesi Ensar'ın tamamı tarafından içtenlikle kabul edilen bir durum olmamıştır. Ancak Hiz. Peygamber'in Medine'ye hicretinden öncesine dayanan Evs ve Hazrec arasındaki siyasi çekişme, halife tayini meselesinde Muhacirlerin işine yaramıştır. Medine'nin politik gündemi, Hiz. Peygamber'in vefatının hemen ardından tekrar kaynamaya başlamıştır.⁸¹ Bu sorunlar zaman zaman Hiz. Peygamber hayattayken de yaşanıyor ancak fazla uzamadan çözüme kavuşuyordu. Evs ve Hazrec arasında yaşanan sorunlara benzer durumlar Muhacir ile Ensar arasında da yaşanmıştır. Bu yüzden ki hilafet meselesini ilk olarak Ensar, kendi aralarında çözüme kavuşturmuş ancak nihayete taşıyacak birlikteliği sağlayamamıştır. Hiz. Ebû Bekir ve Hiz. Ömer, dönemin siyasetini iyi analiz ederek hilafetin Kureyş'in eline geçmesini sağlamıştır. Hiz. Ebû Bekir'in hastalığı ağırlaşınca yanında bulunanlara vasiyetini açıklamıştır. Vasiyetini yazdığı mektubu Hiz. Osman'a vermiş ve insanlara açıklamasını söylemiştir. Vasiyetinde kendisinden sonra devlet başkanlığına Hiz. Ömer'i tayin ettiğini bildirmiştir. Ensar'dan ve Muhacirlerden bir kısım kesimler bu duruma karşı çıksalar da ümmetin çoğunluğu Hiz. Ömer'in devlet başkanlığını kabul etmiştir.⁸²

3.1.2. Hiz. Ömer Dönemi Hilafet (634-644)

Hiz. Ebû Bekir'in vasiyeti sonucu Hiz. Ömer yeni halife olarak tayin edilmiştir. İnsanların bir kısmı sert mizaçlı olmasından dolayı ondan çekinmişlerdir. Yine de bu işi layığıyla yapacağından şüphe etmemişlerdir.⁸³ Hiz. Ömer'in hilafetine kadar, Medine'deki İslam devleti bir şehir devleti statüsündeydi. Her ne kadar Hiz. Ebû Bekir döneminde bazı fetih hareketleri olmuş olsa da tam anlamıyla devlet, tüm kadrolarıyla kurumsal bir sistem kuramamıştır. Hiz. Ömer'in başlattığı fetih hareketleri sonucunda Müslümanlar devrin en büyük imparatorlarına sınır komşusu olmuştur. Hiz. Ömer daha sonraki seferlerinde Kudüs'ü, Bizans İmparatorluğunun

⁸⁰ Hatiboğlu, "İslâm'da İlk Siyasî Kavmiyetçilik Hilâfetin Kureyşliliği", 160-161.

⁸¹ Akbulut, *Sahabe Dönemi İktidar Kavgası Alevi Sünni Ayrışmasının Arka Planı*, 52.

⁸² İbn Kuteybe, *Halifeler ve Siyaset el-İmâme ve's-siyâse*, 43-44; Taberî, *Târîhu'l- Ümem ve'l-Mülûk*, 3/408.

⁸³ İbn Kuteybe, *Halifeler ve Siyaset el-İmâme ve's-siyâse*, 43.

elinden almıştır. Döneminin en büyük icraatlarından birisi olan, Pers İmparatorluğuna son vererek Mezopotamya'nın zenginliklerini Müslümanların elde etmesini sağlamıştır.⁸⁴ Bunların yanında, atadığı valilere divan defterleri tutmalarını istemiş, vergilerin düzenli olarak toplanıp kaydedilmesini sistemli hale getirmiştir. Tımar sisteminin temellerini atan Hz. Ömer, fethedilen yerlerdeki tarım sisteminin aynen devam ettirilmesini sağlamıştır.⁸⁵ Hz. Ömer döneminde merkezi teşkilatlanma büyük ölçüde gerçekleştirilmiştir. Fethedilen şehirleri kumandan valiler eliyle yönetmiştir. Bunların yanında yeni fethedilen şehirlerdeki gayrimüslim halkla Müslüman halkın iyi geçinmesini sağlamıştır. Yeni fetih edilen şehirlere çoğu zaman yeni camiler yaptırırken bazen de büyük kiliselerin yarısını camiye çevirip yarısını da Hristiyan halkın kullanımına sunmuştur. Kudüs'te olduğu gibi.⁸⁶

Hz. Ömer bir gün sabah namazını kıldırıldığı esnada Mugîre b. Şu'be'nin kölesi Ebû Lü'lüe tarafından bıçaklanması sonucu birkaç gün sonra vefat etmiştir. Hz. Ömer vefatına yakın evindeyken, Muhacirlerden bazıları gelerek kimi halife tayin edeceğini sormuşlardır. O da bu sorumluluğu alamayacağını kendisinden daha hayırlı olanların vefat ettiğini söyleyerek halife belirleme işini Hz. Osman, Hz. Ali, Abdurrahman b. Avf, Talha b. Ubeydullah, Sa'd b. Ebû Vakkâs, Zübeyr b. Avvâm'dan oluşan altı kişilik şûrâ heyetine bırakmıştır.⁸⁷ Hz. Ömer'in vefatından sonra da Ensar yönetimden uzak tutulmuştur. Şûrâ'da dahi Ensar'dan kimseye yer verilmemesi bu durumun en açık göstergesidir. Bundan sonra Ensar, yönetimde seçilen değil biat eden olmuştur. Kureyş içinde kabileler arası rekabet olsa da diğer kabileler karşısında siyasi birlikteliğini daha kısa sürede tamamlamıştır. Bu altı kişilik şûrâ heyeti de Hz. Osman'ı halife olarak tayin etmiştir.

3.1.3. Hz. Osman Dönemi Hilafet (644-656)

Hz. Ömer'in vefatından sonra yeni halifeyi seçmek için Hz. Osman, Hz. Ali, Abdurrahman b. Avf, Talha b. Ubeydullah, Sa'd b. Ebû Vakkâs, Zübeyr b. Avvâm'dan oluşan altı kişilik şûrâ meclisi görüşmelere başlamıştır. Üç günlük bir istişare sonucunda Hz. Osman ve Hz. Ali'den birisi üzerinde uzlaşa sağlanması istenmiştir. Abdurrahman b. Avf, Hz. Ali'ye; eğer halife olursa Allah'ın hükmüne,

⁸⁴ Mustafa Fayda, "Dört Halife / Hulefâ-yi Râşidîn Dönemi (632-661) Hz. Ebû Bekir ve Halifelik Dönemi (632-634)", *İslâm Tarihi El Kitabı*, ed. Eyüp Baş (Ankara: Grafiker Yayınları, 4. Basım, 2014), 256; Taberî, *Târîhu'l- Ümem ve'l-Mülûk*, 3/466.

⁸⁵ Fayda, "Hz. Ebû Bekir ve Halifelik Dönemi (632-634)", 260.

⁸⁶ Fayda, "Hz. Ebû Bekir ve Halifelik Dönemi (632-634)", 261.

⁸⁷ Taberî, *Târîhu'l- Ümem ve'l-Mülûk*, 3/538.

Hiz. Peygamber'in sünnetine ve önceki halifelerin yolundan hiçbir şekilde ayrılmamasını, Hâşimoğullarını kayırmamasını hatta yardım bile istememesini istemiştir. Hiz. Ali, zorlandığı durumlarda Hâşimoğullarından destek isteyebileceğini ve önceki halifelerin tüm yaptıklarını tamamen yapmasının zor olacağını, bunun için söz veremeyeceğini söylemiştir. Bunun üzerine Abdurrahman b. Avf bu kararda olduğu sürece asla ona biat etmeyeceğini söylemiştir. Abdurrahman b. Avf aynı soruyu Hiz. Osman'a yöneltmiştir. Hiz. Osman, ona bu konuda söz vermiştir. Bunun üzerine Abdurrahman b. Avf Hiz. Osman'a biat ederek halife olarak seçmiştir.⁸⁸

Abdurrahman b. Avf'ın niçin Hiz. Osman'ı tercih ettiğı konusunda farklı değerlendirmeler vardır. Bir görüşe göre Abdurrahman b. Avf'ın sorusuna, Hiz. Ali'nin çekimsere olarak cevap vermesidir. Hiz. Osman ise bu soruya net bir şekilde cevap vermiştir. Diğer bir görüşe göre ise dönemin liderlik anlayışına göredir. Hiz. Osman'ın yaş olarak Hiz. Ali'den daha büyük olması, Hiz. Ali'nin geçmiş savaşlarda çoğu Müslümanın akrabalarını öldürmesi ve o esnada Ümeyyeoğullarının, Hâşimoğullarından daha kalabalık olması gibi unsurlar Hiz. Osman'ın halife seçilmesinde etkili olmuştur.⁸⁹

Hiz. Osman'ın hilafetinin ilk altı yılı çok iyi geçmiştir. Fetihlerle İslam Devleti'nin sınırları genişlemiş, Müslümanların refah seviyeleri artmıştır. Müslümanlar da bu durumdan oldukça memnun olmuşlardır. Müslümanlar Hiz. Ömer'in hilafeti döneminde, Hiz. Osman'ın hilafet döneminde olduğu kadar mal biriktirememişlerdir.⁹⁰ Müslümanlar dönem itibarıyla Kuzey Afrika'nın tamamını, Doğuda ise Güney Asya topraklarının bir kısmını elde etmişlerdir. Hiz. Osman'ın hilafetine kadar Müslümanlar, hiç deniz savaşı yapmamışlardır. Hiz. Osman 654 yılında Zâtü's-savârî savaşında, Mısır donanmasıyla Bizans İmparatorluğunun donanmaları karşı karşıya gelmiş ve Müslümanların zaferiyle sonuçlanmıştır. Müslümanlar bu zaferle artık denizlerde de bir güç unsuru olmuştur.⁹¹ Bu zaferler neticesinde Müslümanlar, dönemin en stratejik bölgelerini ele geçirmişlerdir. Seferlerin neticesinde elde edilen ganimetler, topraklar ve farklı milletlerin İslam'ı kabul etmeleri toplumun yapısında değişimlere sebep olmuştur.⁹²

⁸⁸ İbn Kuteybe, *Halifeler ve Siyaset el-İmâme ve's-siyâse*, 51; Taberî, *Târihu'l- Ümem ve'l-Mülûk*, 3/538.

⁸⁹ Adem Apak, "Dört Halife / Hulefâ-yi Râşidîn Dönemi (632-661) Hiz. Osman ve Halifelik Dönemi (644-656)", *İslâm Tarihi El Kitabı*, ed. Eyüp Baş (Ankara: Grafiker Yayınları, 4. Basım, 2014), 268.

⁹⁰ İbn Kuteybe, *Halifeler ve Siyaset el-İmâme ve's-siyâse*, 51; İbn Haldûn, *Mukaddime*, 442.

⁹¹ Taberî, *Târihu'l- Ümem ve'l-Mülûk*, 3/549; Apak, "Hiz. Osman ve Halifelik Dönemi (644-656)", 271.

⁹² İbn Haldûn, *Mukaddime*, 378.

Genel olarak baktığımızda Hz. Osman'ın ilk yıllarında herhangi bir sorun yaşanmamış, sonraki dönemlerinde mevcut sorunlar iç karışıklıklar olarak patlak vermiştir. Bu karışıklıkların sebeplerine bakıldığında, merkezi yönetimden kaynaklanan problemler, valilerin uygulamalarından kaynaklanan problemler ve fetih hareketleri sonucu halkın demografik yapısında meydana gelen sosyokültürel problemler olarak sıralayabiliriz. Bu problemler en nihayetinde ayaklanmalara dönüşmüş ve isyancılar, Hz. Osman'ın Medine'deki evini muhasara altına almışlardır. Bu esnada Hz. Ali'den yardım istemiş ancak Hz. Ali, isyancıların tepkisinden çekindiğinden açıkça yardım edememiştir. Daha sonra Hz. Osman, Şam valisi Muâviye'den yardım istemiş ancak mesafe çok uzun olduğundan, Muâviye'nin hazırladığı ordu zamanında Medine'ye ulaşamamıştır. Ayaklanma sonucunda İslam tarihinde bir ilk yaşanmış ve Müslümanlar, kendi halifelerini katletmişlerdir. Bu durum İslam tarihi kitaplarında fitne kapısının açılması olarak görülmüştür.⁹³

3.1.4. Hz. Ali Dönemi Hilafet (656-661)

Müslümanlar Hz. Osman'ın öldürülmesinin ardından büyük bir şok yaşamışlardır. Ancak kargaşanın sona ermesi için derhal devlet başkanının seçilmesi gerekli görülmüştür. Hz. Ali'nin yanına giderek ona biat etmek istemişlerdir. Hz. Ali birkaç kişinin istemesiyle değil, Şûrâ meclisi ve Bedir ehlinin istişareleri sonucu bir halife seçilesini istemiştir. Hz. Ali aralarında isyancıların da bulunduğu kişilerin baskıları sonucu halifeliği kabul etmiştir. İsyancılar Medine'de bulundukları esnada, halka ve sahabenin ileri gelenlerine Hz. Ali'ye biat etmeleri için baskı yapmışlardır. Nihayetinde çoğunluk Hz. Ali'ye zorla da olsa biat etmiştir.⁹⁴ Daha sonra Hz. Ali, halifeliğini mescitte bir hutbe okuyarak bu görevi üstlendiğini ilan etmiştir.

Hz. Ali'nin hilafeti sorunlarla başlamıştır. Ortada çözülmesi gereken büyük bir siyasi kriz duruyordu. Vereceği kararlarda, aynı anda hem isyancıları hem de Ümeyyeoğullarını memnun etmesi mümkün görünmüyordu. Hz. Peygamber'in vefatından sonra toplum hiç bu kadar gerilmemiştir. İlk olarak Talha b. Ubeydillâh ve Zübeyr b. el-Avvâm ile problem yaşamıştır. Talha ve Zübeyr, Hz. Ali'yi halife seçilmesinde desteklemelerine rağmen, istedikleri valilik görevleri olmayınca Hz. Ali ile karşı karşıya gelmişlerdir. Hz. Ali, onlara bu görevleri vermeyince onlar da umre yapmak amacıyla Mekke'ye gitmek için izin istemişler ve gitmişlerdir. Amaçlarının

⁹³ İbn Kuteybe, *Halifeler ve Siyaset el-İmâme ve's-siyâse*, 69; Taberî, *Târîhu'l- Ümem ve'l-Mülûk*, 3/565; Apak, "Hz. Osman ve Halifelik Dönemi (644-656)", 283.

⁹⁴ İbn Kuteybe, *Halifeler ve Siyaset el-İmâme ve's-siyâse*, 71.

her ne kadar umre yapmak olduğunu söylemeler de daha sonra meydana gelen olaylarda hiçte öyle olmadığı anlaşılmıştır. Mekke’de, Hz. Ali’ye karşı koyabilmek için uygun fırsatın oluşmasını beklemişlerdir.⁹⁵

Hız. Âişe, Hız. Ali’ye biat edildiğı sırada umre için Mekke’ye gitmiştir. Hız. Âişe Medine’ye gitmek üzereyken Hız. Ali’nin halife seçildiğini, Hız. Osman’ın ise şehit edildiğı haberini alınca tekrar Mekke’ye geri dönmüştür. Hız. Âişe, Hız. Osman’a halifelik döneminde muhalefet etmesine rağmen ölümüne çok üzülmüş ve ona muhalefet etmekle hata yaptığını söylemiştir.⁹⁶ Hatta o kadar ki Hız. Osman’ın haksız yere öldürüldüğünü, sorumlularının bulunması gerektiğini söylemiştir. Hız. Âişe’nin Hız. Ali’yi halife olarak istememesinin sebepleri arasında daha önceleri yaşanmış olaylar vardır. İfk hadisesinin yaşandığı dönemde Hız. Ali, Hız. Peygamber’in bu duruma çok üzüldüğünü görünce başka birisini eş olarak almasını tavsiye etmiştir. Bu durum Hız. Âişe tarafından öğrenilince, Hız. Ali ile konuşmamıştır. Bu olay Hız. Âişe’nin, Hız. Ali’ye muhalefet etmesinin sebepleri arasında yer almaktadır.⁹⁷

Hız. Ali halkın nabzını ölçmek için valilerine elçiler göndermiştir. Mekke ve Şam haricindeki diğer şehirlerde karışıklık çıkma ihtimalinin düşük olduğu ancak bu iki şehrin halifeye karşı ayaklanmak için hazırlık yaptıkları haberini almıştır. Elçiler, Muâviye’in Hız. Osman’ı katleden sorumlulardan hesabını sormak için Şam’da yüz bine yakın asker topladığını bildirmiştir. Bunun üzerine Hız. Ali, ayaklanmayı bastırmak için asker toplamış ve sefer hazırlıkları sürerken Mekke’de de aynı ayaklanmanın olduğu haberinin almıştır. Hız. Ali ilk önce Mekke’deki ayaklanmayı bastırmak için harekete geçince topladığı askerler dağılmışlardır. Ancak Hız. Ali, halife olarak kendisine biat ettiklerini emirlerinin yerine getirilmesini istemiştir. O esnada Mekke’deki ayaklananlarda Hız. Âişe, Talha ve Zübeyr önderliğinde Ümeyyeoğullarından büyük bir grubun da aralarında bulunduğu Mekke’deki ayaklananlar Basra’ya gitme kararı almışlardır.⁹⁸ İki ordu el- Hureybe mevkiinde karşı karşıya gelmiş ve Cemel Vakası olarak bilinen bu savaş meydana gelmiştir. Savaşın galibi Hız. Ali ve taraftarları olmuştur. Talha b. Ubeydillâh savaş anında öldürülmüş, Zübeyr b. el-Avvâm ise savaştan sonra öldürülmüştür. Hız. Âişe

⁹⁵ İbn Kuteybe, *Halifeler ve Siyaset el-İmâme ve’s-siyâse*, 77; Taberî, *Târîhu’l- Ümem ve’l-Mülûk*, 4/5-6; Adnan Demircan, “Dört Halife / Hulefâ-yi Râşidîn Dönemi (632-661) Hız. Ali ve Halifelik Dönemi (656-661)”, *İslâm Tarihi El Kitabı*, ed. Eyüp Baş (Ankara: Grafiker Yayınları, 4. Basım, 2014), 288.

⁹⁶ İbn Kuteybe, *Halifeler ve Siyaset el-İmâme ve’s-siyâse*, 77; Taberî, *Târîhu’l- Ümem ve’l-Mülûk*, 4/6.

⁹⁷ Taberî, *Târîhu’l- Ümem ve’l-Mülûk*, 4/6; Demircan, “Hız. Ali ve Halifelik Dönemi (656-661)”, 292.

⁹⁸ Taberî, *Târîhu’l- Ümem ve’l-Mülûk*, 4/8-7.

daha sonra Medine'ye gönderilmiştir. Her iki taraftan da on bine yakın kişinin öldüğü rivayet edilmiştir. Yaşanan olaylar sonucu Müslümanların birliği bir yara daha almıştır. Bu savaşlar Müslümanların zihinlerinde çok büyük hasarlara sebep olmuştur. Hatta dinî düşüncelerini dahi etkilemiştir.⁹⁹

Hiz. Ali, Cemel Savaşından sonra Medine'ye dönmüş, ancak büyük tehlike geride kalmıştır. Şam'a elçi göndererek Muâviye'nin ve Şamlıların kendisine biat etmesini istemiştir. Muâviye bu durumun üzerine bir hutbe okumuş ve Hiz. Osman'ın kanlı gömleğini göstererek hesabının sorulması gerektiğini söylemiştir.¹⁰⁰ Orada bulunanlarla savaş kararı almışlardır. Muâviye, Hiz. Ali'ye gönderdiği mektupta onun adının yanına kendi adını yazınca, Hiz. Ali de savaş kararı almıştır. Hiz. Ali, Basra'daki orduya haber göndermiş ve savaş için hazırlanılmasını istemiştir. Savaşa kadar ki süre içerisinde iki tarafta birbirlerine mektuplar göndererek işi çözmeye çalışmışlar ancak başarılı olamamışlardır.¹⁰¹ İki ordu Sıffin mevkiinde karşı karşıya gelmiştir. Savaş meydanındaki kırk günlük görüşmeler de işe yaramayınca, üç gün süren büyük bir savaş meydana gelmiştir. Savaş bütün şiddetiyle devam ederken, iki taraf ta büyük kayıplar vermiş, ancak Hiz. Ali üstünlük sağlasa da Hiz. Ali'nin askerleri arasında bir grup bıkkınlık göstermiş ve barıştan yana olduklarını söylemişlerdir.¹⁰²

Hiz. Ali, Muâviye ve taraftarlarını kuşatmaya alınıp savaşın bitireceği anda, Amr b. el-Âs'ın öncülüğünde bir grup asker mızrakları ucuna Kur'an-ı Kerim'in sayfalarını asmışlardır. Allah'ın kitabının aralarında hakem olmasını istemişlerdir. Hiz. Ali, sonuca bu kadar yaklaşmışken barışa yanaşmak istememiş ancak askerler arasında kargaşa yaşanmaması için bu durumu kabul etmek zorunda kalmıştır.¹⁰³ Muâviye ve taraftarları hakem olarak Amr b. el-Âs'ı, Hiz. Ali taraftarları ise Ebû Mûsâ el-Eş'arî'yi seçmişlerdir. Görüşmelerin Ramazan ayında yapılması kararlaştırılmıştır. Çıkan sonucun her ne olursa olsun, Hiz. Ali ve Muâviye tarafından kabul edilmesi kararı alınmış ve görüşmeler başlamıştır. Bu sıkıntılı süreçte kısa süre içinde karar çıkmayınca hakemler, Hiz. Ali ve Muâviye'nin her ikisinin de azledilip yeni halifeyi seçme işini ümmete bırakılması kararını almışlardır. Bu durum Muâviye açısından bir kazanç olmuştur. Ancak Hiz. Ali, çıkan sonucu kabul etmemiştir. Bu

⁹⁹ Taberî, *Târîhu'l- Ümem ve'l-Mülûk*, 4/29-30; Demircan, "Hiz. Ali ve Halifelik Dönemi (656-661)", 292.

¹⁰⁰ İbn Kuteybe, *Halifeler ve Siyaset el-İmâme ve's-siyâse*, 130; Taberî, *Târîhu'l- Ümem ve'l-Mülûk*, 4/38.

¹⁰¹ Taberî, *Târîhu'l- Ümem ve'l-Mülûk*, 4/36; Demircan, "Hiz. Ali ve Halifelik Dönemi (656-661)", 293.

¹⁰² İbn Kuteybe, *Halifeler ve Siyaset el-İmâme ve's-siyâse*, 142; Taberî, *Târîhu'l- Ümem ve'l-Mülûk*, 4/45.

¹⁰³ İbn Kuteybe, *Halifeler ve Siyaset el-İmâme ve's-siyâse*, 153; Taberî, *Târîhu'l- Ümem ve'l-Mülûk*, 4/46; Demircan, "Hiz. Ali ve Halifelik Dönemi (656-661)", 293.

arada Şam'da çoktan Muâviye'ye biat edilmiştir.¹⁰⁴ Yaşanan siyasi gelişmeler sonucu, İslam tarihinde ilk defa iki halife aynı anda devlet başkanlığını iddia etmiştir.

Hakemlerin kararı sonucu Hz. Ali azledilmiştir. Bu karar Hz. Ali ve taraftarlarının verdiği bütün mücadelelerinin boşa çıkması anlamına geliyordu. Hakemlerin kararına ilk tepki, olarak savaş esnasında Hz. Ali'nin tarafında olan daha sonra Hâricîler olarak nitelendirilen bir grubun, Hz. Ali'yi terk etmesiyle ortaya çıkmıştır.¹⁰⁵ Daha sonra bu grupla Hz. Ali arasında, Nehrevan Savaşı meydana gelmiştir.¹⁰⁶ Nehrevan Savaşında yenilgiye uğrayan Hâricîlerden bir grup, hem savaşta ölen yakınlarının intikamını almak hem de siyasi sorunları kökünden çözüme kavuşturmak için Hz. Ali, Muâviye ve Amr b. el-Âs'a suikast yapma kararını almışlardır. Hâricîlerin almış olduğu suikast kararı sonucu Hz. Ali öldürülmüştür. Diğer iki suikastta ise başarılı olamamışlardır.¹⁰⁷

Bu olaylardan da anlaşılacağı üzere Hz. Peygamber'in vefatından hemen sonra, Müslümanlar arasında siyasi, dinî ve sosyokültürel açıdan büyük kırılmalar meydana gelmiştir. Her grup kendi görüşlerinin doğruluğunu ispat etmek ve savunmak için farklı dinî yorumlar üretmişlerdir. Müslüman toplumdaki bu büyük kırılmalar, ilk dönemlerde daha çok dine dayalı olan yönetim sisteminin sonraki yıllarda tamamıyla güce dayalı yeni sistemlere dönüşmesine sebep olmuştur. Artık toplumu bir arada tutan en baskın güç, din olmaktan çıkmıştır. Artık bundan sonra, Müslüman halkın siyasi kaderi saltanat ve despot yönetimlerin elinde şekillenecektir. İslam toplumundaki bu ayrışmaların günümüzde dahi farklı gruplar içinde yansımaları görülmektedir.

Hz. Ali'nin vefatının hemen ardından Hz. Hasan, yönetimi devralmış ancak altı ay sonra iç karışıklıklar sonucu Şam valisi Muâviye'ye biat etmek zorunda kalmıştır. Muâviye, siyasi şartların lehinde oluşmasının sonucu halifeliğini ilan etmiştir.¹⁰⁸ Muâviye, iktidarı esnasında İslam Devleti'nin yönetim sistemini yeniden dizayn

¹⁰⁴ İbn Kuteybe, *Halifeler ve Siyaset el-İmâme ve's-siyâse*, 161-164; Taberî, *Târîhu'l- Ümem ve'l-Mülûk*, 4/50-51; Demircan, "Hz. Ali ve Halifelik Dönemi (656-661)", 295.

¹⁰⁵ İbn Kuteybe, *Halifeler ve Siyaset el-İmâme ve's-siyâse*, 175-176; Taberî, *Târîhu'l- Ümem ve'l-Mülûk*, 4/52; Demircan, "Hz. Ali ve Halifelik Dönemi (656-661)", 296.

¹⁰⁶ Ethem Ruhi Fırlı, "Hâricîler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1997), 16/176-178.

¹⁰⁷ İbn Kuteybe, *Halifeler ve Siyaset el-İmâme ve's-siyâse*, 187-188; Taberî, *Târîhu'l- Ümem ve'l-Mülûk*, 4/65-71; Demircan, "Hz. Ali ve Halifelik Dönemi (656-661)", 299.

¹⁰⁸ İbn Kuteybe, *Halifeler ve Siyaset el-İmâme ve's-siyâse*, 189; Taberî, *Târîhu'l- Ümem ve'l-Mülûk*, 4/75-76; Adnan Demircan, "Dört Halife / Hulefâ-yi Râşidîn Dönemi (632-661) Hz. Hasan ve Halifeliği Muaviye'ye Devri (661)", *İslâm Tarihi El Kitabı*, ed. Eyüp Baş (Ankara: Grafiker Yayınları, 4. Basım, 2014), 318.

etmiştir. Kendisine iktidarın kapısını aralayan askeri güç ve izlediği siyasettir.¹⁰⁹ İktidarı boyunca da askeri güç kullanmaktan kaçınmamıştır. Muâviye daha hayattayken kendisinden sonra veliaht tayin etmiştir. Veraset sisteminin devlet yönetimini belirlemede uygulamaya konulması, İslam siyasi geleneğinde kalıcı hasarlar meydana getirmiştir. Muâviye uygulamaya koyduğu veraset sistemiyle İslam tarihinde halifelik kurumunun ilk siyasi dönüşümünü başlatmış oldu.¹¹⁰ Yönetimde yapmış olduğu yeni düzenlemeler, dönemin en güçlü devletlerinde uygulanan sistemlerdir. Muâviye'nin hayata geçirdiği bu değişiklikler farklı yönleriyle eleştirilse de Hz. Osman'ın öldürülmesinden sonra toplumdaki siyasi gerginliği çözmese bile hiç değilse bastırmıştır.

Muâviye daha hayattayken oğlu Yezîd için Şamlılardan biat almış, ancak başta Medine halkı ve Mekkelilerin çoğunluğu bu durumu kabul etmemişlerdir. Her ne kadar Muâviye oğlu Yezîd için daha hayattayken biat alsada İslam tarihinde en feci olaylar onun döneminde yaşanmıştır. Yezîd'in henüz veliahtlık dönemindeyken dinî ve ahlaki zaafı, halkın ona karşı tutumunu olumsuz anlamda etkilemiştir.¹¹¹ Yezîd, Medine'ye sefer düzenleyerek insanları kılıçtan geçirmiştir. İslam tarihinde görülmemiş zulümler onun döneminde meydana gelmiştir. Medinelileri zorla kendisine biat ettirmiştir.¹¹² Halk başlarına geleceği az çok kestirdiği için ilk başta, Yezîd'e biat etmemiştir. Yezîd, üç yıl yedi aylık görev süresinin sonunda ölmüş, yerine oğlunu veliaht bırakmıştır. Oğlu, tahta çıkışından kırk gün sonra ölmüştür. Daha sonra Ümeyyeoğullarından Mervân b. Hakem Emevî Devleti'nin tahtına geçmiştir.¹¹³ Mervâniler dönemi olarak da adlandırılan bu dönem, saltanatın devlet yönetiminde kurumsallaşmasını sağlamıştır. Bundan sonra İslam siyaset geleneği saltanat sistemi üzerinden devam etmiştir. Böylece Müslümanların kurmuş olduğu devletin yönetim rejimi, Emevîlerle beraber saltanata dayalı hanedanlık sistemine dönüşmüştür. Emevî hanedanı, Abbâsîlerin 750 yılında yönetimi ellerine alana kadar, halifelik makamını da ellerinde tutmuşlardır.¹¹⁴ Mevcut iktidara karşı başlayan isyanlar sonucunda Abbâsî hanedanı yönetimi devralmıştır. Abbâsî hanedanı, her ne kadar Emevî yönetimine karşı olsalar da uyguladıkları siyasi politika bakımından önceki yönetimin devamı niteliğindedirler.

¹⁰⁹ İbn Haldûn, *Mukaddime*, 443.

¹¹⁰ İbn Haldûn, *Mukaddime*, 444.

¹¹¹ İbn Kuteybe, *Halifeler ve Siyaset el-İmâme ve's-siyâse*, 229; Taberî, *Târîhu'l- Ümem ve'l-Mülûk*, 4/117-120.

¹¹² İbn Kuteybe, *Halifeler ve Siyaset el-İmâme ve's-siyâse*, 237-241.

¹¹³ Taberî, *Târîhu'l- Ümem ve'l-Mülûk*, 4/122-123.

¹¹⁴ Taberî, *Târîhu'l- Ümem ve'l-Mülûk*, 4/391.

3.2. Hilafetin Osmanlı Tecrübesi

3.2.1. Hilafetin Osmanlı'da İmparatorluk Tecrübesi

Doğuda yeni bir güç olarak yükselen Moğollar önlerine çıkan her devletle savaşmış ve onları yok etmiştir. Moğol tehlikesi en nihayetinde 1258 yılında Abbâsîlerin sınırlarına dayanmış ve Bağdat'ı yerle bir etmişlerdir. Moğollar, yönetimde bulunan Abbâsî hanedanının tamamını katletmişlerdir. Bu katliamdan kurtulan Mütevekkil Mısır'daki Memlûklü Devleti'ne sığınmıştır. İslam tarihinde ilk defa halife, başka bir devletin siyasi himayesine girmiştir. Memlûklü sultanı, Arap toplumunun desteğini alabilmek için Abbâsî hanedanından olan Mütevekkil'e, sembolik olarak biat etmiştir. Güçten ve yetkiden yoksun halife, Memlûklü Devleti'nde sadece protokolde temsil edilmiştir. Bu uygulama İslam siyaset geleneğinde süregelen hilafet kurumuyla çelişen bir durum ortaya koymuştur. Geleneksel siyaset anlayışına göre, halifenin bizzat devlet başkanı olması ve devletin tüm yetkilerini elinde bulundurması gerekiyordu. Hilafet kurumunun makus tarihi 6 Temmuz 1517'de Yavuz Sultan Selim'in Mısır'a düzenlediği sefer sonucunda yeniden şekillenmiştir. Osmanlı Devleti içerisinde kendisini yeniden konumlandırmıştır.

Osmanlı Devleti, Batı'ya sefer düzenlemeden önce Doğu'daki tehlikelerden kurtulmak üzere ilk iş olarak burada bulunan sorunları ortadan kaldırmıştır. Safevîler ve onlarla iş birliği yapan Memlûklüleri sorun olmaktan çıkarmıştır. Yavuz Sultan Selim, 6 Temmuz 1517'de Mısır'ı ele geçirmiştir. Orada bulunan kutsal emanetleri ve mevcut halifeyi İstanbul'a getirmiştir. Böylece halife, Osmanlı Devleti'nin himayesi altına girmiş ve daha sonra da hilafeti Osmanlı Devleti'ne teslim etmiştir. Bu olay hakkında ileri sürülen farklı görüşler vardır.¹¹⁵ Ancak önemli olan İslam tarihi seyri içerisinde de görüldüğü üzere, hilafet makamı bu kez de siyasi sahada en güçlü olan devletin eline geçmiştir. Yavuz Sultan Selim halife unvanını kullanmamış, onun yerine *Hâdimü'l-Haremeyni* 'ş-*Şerîfeyn* unvanını kullanmıştır.¹¹⁶ Halife unvanını *halife-i müslimîn ve halife-i rûy-i zemîn* olarak ilk defa Kanûnî

¹¹⁵ Halil İnalcık, *Devlet-i 'Aliyye Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar - II Tagayyür ve Fesad (1603-1656): Bozuluş ve Kargaşa Dönemi* (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1. Basım, 2014), 2/82.

¹¹⁶ Hulusi Yavuz, "Hâdimü'l-Haremeyn", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1997), 15/26-27.

Sultan Süleyman kullanmıştır.¹¹⁷ Halife unvanını kullanmamaları, dönem itibarıyla hilafet makamını öne çıkararak devleti yönetmeye ihtiyaç duymamalarındandır.

Osmanlı Devlet'inin, dönemin en güçlü Müslüman devleti olması, doğal olarak Müslümanların hamiliğini üstlenmesine sebep olmuştur. Hilafet makamını kullanmasalar dahi Müslüman halklar nezdinde halifenin yapacağı işleri yaptıkları için padişahlar, halife olarak görülmüştür. Fatih Sultan Mehmet'in, İstanbul'u fethetmesi, Türklerin diğer Müslüman halklar açısından saygınlığa kavuşmasını sağlamıştır. Diğer yandan, yapılan fetih hareketleri sonucu İslam'ı yeni coğrafyalara yayma görevi Osmanlı Devleti'nin sayesinde olmuştur.¹¹⁸ Tüm bu olaylar bile Osmanlı Devleti'nin hilafet makamını ellerinde bulundurmasalar dahi, o makamın en iyi temsilcileri olduğunun sahadaki göstergeleridir.¹¹⁹ Osmanlı Devleti'nde hilafet kurumu, Müslümanların güç kaybetmeye başlaması ve aralarındaki birliğin bozulmaya başlaması sonucu ön plana çıkmaya başlamıştır.¹²⁰ 26 Temmuz 1774'te imzalanan Küçük Kaynarca antlaşması sonrası kaybedilen topraklardaki Müslüman halkı himaye etmek ve diğer Müslüman halkların yaşadığı coğrafyaları elde tutmak amacıyla hilafet merkezli politikalar izlenmiştir. Osmanlı Devleti'nin son döneminde padişahlar, halife sıfatını ön planda tutarak kullanmaya başlamışlardır.

Osmanlı Devleti 26 Temmuz 1774'te Rusya ile aralarında imzalanan Küçük Kaynarca antlaşması sonucu yönetim olarak Kırım'dan çekilecek, Kırım siyasi açıdan özerk bir statüde olacaktır. Kırım'ın siyasi olarak özerk kalmasının yanında dinî bakımdan Osmanlı Devleti'ne bağlı kalması kararı alınmıştır.¹²¹ Kırım'ın dinî açıdan Osmanlı Devleti'ne bağlı kalması kararı hilafet makamına farklı bir statü kazandırmıştır. Hilafet makamı, tarihi seyir içerisinde bir kez daha yeniden şekillenmiş oldu. Hilafet makamının bu yeni statüsü, Osmanlı devletinin 19. yüzyılda izlediği siyasette daha aktif rol oynayacaktır.¹²² Küçük Kaynarca antlaşmasında alının bu kararın Meşrutiyet sonrası yansımaları, uluslararası ilişkilerde hilafet makamının siyasetten uzak tutulmasına zemin hazırlamıştır. Her ne kadar antlaşma

¹¹⁷ İnalçık, *Devlet-i 'Aliyye Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar - II Tagayyür ve Fesad (1603-1656): Bozuluş ve Kargaşa Dönemi*, 2/83.

¹¹⁸ Halil İnalçık, *Devlet-i 'Aliyye Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar - I* (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2009), 1/43-44.

¹¹⁹ İnalçık, *Devlet-i 'Aliyye Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar - II Tagayyür ve Fesad (1603-1656): Bozuluş ve Kargaşa Dönemi*, 2/82.

¹²⁰ İnalçık, *Devlet-i 'Aliyye Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar - II Tagayyür ve Fesad (1603-1656): Bozuluş ve Kargaşa Dönemi*, 2/84.

¹²¹ Kemal Beydili, "Küçük Kaynarca Antlaşması", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2002), 26/524-527; Süleyman Uludağ, *İslâm-Siyaset İlişkileri* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2016), 108.

¹²² Namık Sinan Turan, *Hilafetin Tarihsel Gelişimi ve Kaldırılması* (İstanbul: Altın Kitaplar Yayınevi, 1. Basım 2004), 62-63.

anında küçük bir kazanım olarak görülse de en nihayetinde, hilafetin hükümetten ayrılmasına kadar varan bir sürece kapı aralamıştır.¹²³ Küçük Kaynarca antlaşmasıyla ilk kayıpların verilmesi, Osmanlı Devleti'nin çağdaş devletlerden geri kaldığının en belirgin göstergesi olmuştur. Bu eksikliklerin giderilmesi için yapılan yenilik hareketleri, Osmanlı Devleti'nin yönünü Batı'ya çevirmesine neden olmuştur.¹²⁴

Batı tarzı yapılan reform hareketleri modern kurumlarla geleneksel kurumları karşı karşıya getirmiştir.¹²⁵ Geleneksel kurumların başında bulunan hilafet makamı ülke siyasetinde gün geçtikçe güç kaybetmiştir. Bu süreç 29 Eylül 1808'de imzalanan Sened-i İttifak antlaşmasıyla başlamış, 3 Kasım 1839'da Tanzimat fermanının ilan edilmesiyle zirve yapmıştır.¹²⁶ Bu antlaşmalarla devlet başkanının gücü sınırlandırılmış, tek başına hükümet etme yetkisi elinden alınmıştır. Islahat hareketlerinde asıl sorun devlet başkanının güçlerinin sınırlandırılması değildir. İslam hukukuna göre de halife, masum ve sorgulanmaz değildir. Gerektiğinde görevden dahi alınabilir.¹²⁷ Batılılaşma fikrinin hukuk alanına yansımaları olarak yapılan kanuni düzenlemeler sonucu, devlet başkanının gücünü sınırlayan ilkelerin temeli İslam hukuku ya da örf olmaktan çıkmıştır. Batı kaynaklı anayasal reformlarla padişahların mevcut hukuku tanıyacağı ve bu dairede karar vereceğine dair yemin etmeleri, dinin yönetim üzerindeki etki alanını kısmen daraltmıştır.¹²⁸

3.2.2. II. Abdülhamid Dönemi Osmanlı Hilafeti

Tanzimat ve Islahat fermanlarının ilan edilmesinin ardından, II. Abdülhamid devrinde Osmanlı Devleti'nin ilk anayasası olan Kânûn-ı Esâsî 23 Aralık 1876'da ilan edilmiştir. Yeni anayasanın ilanı modernleşme taraftarları açısından büyük beklentilere sebep olmuştur. Kânûn-ı Esâsî'nin kabul edilmesiyle Osmanlı tarihinde ilk defa padişahın yetkileri sınırlandırılmak istense de II. Abdülhamid'in uyguladığı politikalar sonucu saray istibdadına sebep olmuştur.¹²⁹ Padişahın yetkileri kısmen meclisle paylaşılmış ancak son karar merci yine de padişah olmuştur. Dönemin

¹²³ Turan, *Hilafetin Tarihsel Gelişimi ve Kaldırılması*, 64; İsmail Kara, *İslâmcıların Siyasî Görüşleri 1 Hilafet ve Meşrutiyet*, (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2. Basım, 2001) 140.

¹²⁴ Kemal Karpat, *Türk Demokrasi Tarihi Sosyal, Kültürel, Ekonomik Temeller* (İstanbul: Timaş Yayınları, 10. Basım, 2019), 92-93.

¹²⁵ Karpat, *Türk Demokrasi Tarihi Sosyal, Kültürel, Ekonomik Temeller*, 94; İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı* (İstanbul: Hil Yayınları, 1983), 74.

¹²⁶ Karpat, *Türk Demokrasi Tarihi Sosyal, Kültürel, Ekonomik Temeller*, 96-97; Kemal Karpat, *İslâm'ın Siyasallaşması Osmanlı Devleti'nin Son Döneminde Kimlik, Devlet, İnanç ve Cemaatin Yeniden Yapılandırılması*, çev. Şiar Yalçın (İstanbul: Timaş Yayınları, 7. Basım, 2019), 10.

¹²⁷ Mâverdî, *el-Ahkâmü's-sultânîyye İslâm'da Devlet ve Hilâfet Hukuku*, 55.

¹²⁸ Turan, *Hilafetin Tarihsel Gelişimi ve Kaldırılması*, 65.

¹²⁹ Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 4. Basım, 2003), 331.

hükümetinde bulunan anayasanın ilan edilmesini sağlayan ekip, devleti Ruslarla savaşa sokmuştur. 1877-1878 yıllarında meydana gelen bu savaş sonucu II. Abdülhamid, meclisi kapatmış ve devlet içerisinde güçler birliği ilkesini yeniden tek elde toplamıştır. Yapılan reformlara rağmen hilafet makamı, önceki etkisini kaybetse de varlığını devam ettirmiştir. II. Abdülhamid döneminde, İslam dünyasının tek bağımsız devleti Osmanlı Devleti'dir. Dünya siyasetinin çalkantılı bir döneme girdiği II. Abdülhamid döneminde, hilafet makamı yeni bir boyut kazanmıştır.¹³⁰ II. Abdülhamid, elinde bulundurduğu hilafet makamının siyasi gücünün farkındadır. Kânûn-ı Esâsî'de devletin dininin İslam olarak yer alması, II. Abdülhamid'in aldığı kararlara meşruluk sağlamıştır. Bu sayede hilafet makamıyla hem gerçekleştirdiği reformlara meşru bir zemin sağlamış hem de devlete tehdit olacak kalkışmaları bastırmıştır.¹³¹

II. Abdülhamid, İslam dünyasında ortaya çıkan Batıya karşı fikri uyanış hareketlerini radikallik üzerinden değil, kendi anlayışına göre siyaseten ülke menfaatine olacak durumda şekillendirmeyi hedeflemiştir. Hilafet makamının gücünü, Osmanlı padişahları içerisinde onun kadar kullanan olmamıştır. Dönem itibariyle Batıcı reformcular, her ne kadar hedeflerini devleti dinin baskısından kurtarmak olarak ifade etseler de asıl amaçları, dinî siyaset alanından olabildiğince uzaklaştırmaktır.¹³² Bu yüzden reformculara karşı, yeni bir İslami uyanış ya da dinsel tepki olarak ifade edebileceğimiz akım ortaya çıkmıştır. İslami uyanış hareketleri tek tip karakter yansıtmaktan çok, içinde bulunduğu coğrafyanın sorunlarıyla şekillenmiştir. II. Abdülhamid İslam dünyasındaki bu kitlesel uyanış hareketlerini hilafet çatısı altında eritmeyi ve elde edeceği siyasi faydalar açısından şekillendirmeyi hedeflemiştir.¹³³

Müslüman ülkelerin Batılı güçler tarafından işgale uğramaları sonucu halk, başta tarikat liderleri olmak üzere kanaat önderleri etrafında ayaklanmalar başlatmıştır. Halkın hedefi ülkelerini işgalci güçlerden kurtarmakken, II. Abdülhamid'in hedefi Osmanlı Devleti'ni dağılmaktan kurtarmak olmuştur. Bu amaçla İslam ülkelerindeki ayaklanmaları desteklemiş ve hilafet makamı sayesinde

¹³⁰ Uludağ, *İslâm-Siyaset İlişkileri*, 109.

¹³¹ Karpat, *İslâm'ın Siyasallaşması Osmanlı Devleti'nin Son Döneminde Kimlik, Devlet, İnanç ve Cemaatin Yeniden Yapılandırılması*, 8; Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, 334.

¹³² Karpat, *İslâm'ın Siyasallaşması Osmanlı Devleti'nin Son Döneminde Kimlik, Devlet, İnanç ve Cemaatin Yeniden Yapılandırılması*, 9.

¹³³ Karpat, *İslâm'ın Siyasallaşması Osmanlı Devleti'nin Son Döneminde Kimlik, Devlet, İnanç ve Cemaatin Yeniden Yapılandırılması*, 19.

bu ayaklanmalara kendi siyasetine göre yön vermiştir.¹³⁴ II. Abdülhamid, hilafet makamının gücünü tüm Müslüman halklar üzerinde sağlamak istemiştir. Bu düşüncesini devletin resmî ideolojisi haline getirmiştir. Kânûn-ı Esâsî’de devletin dininin İslam olarak yer alması bu düşüncenin pratiği olmuştur.¹³⁵ Osmanlı Devleti’nin bu tutumu, Batı’da panislâmizm yani İslami yayılış olarak karşılık bulmuştur. Panislâmizm fikri ilk olarak Osmanlı Devlet’inde çıkmaya bile son şeklini hilafet makamı çatısı altında almıştır.

Panislâmizm, Batı tarafından II. Abdülhamid’in elinde bulunan bir silah olarak değerlendirilmiştir. Onlara göre II. Abdülhamid, tüm Müslüman halklarla irtibat kurabilmek için toplumdaki farklı statülerde bulunan kişileri teşkilatlandırmak ve tek elden yönetmek amacını taşıyordu. Özellikle Müslümanların cihat anlayışı, Batıyı bu konuda tedirgin eden en büyük etkenlerden birisi olmuştur. Batı, cihat fikrinin Müslümanlar arasında modernleşme adımları sonucu güç kaybettiğinin farkına varmıştır. Batıcı aydınlar ülkelerinde, özellikle eğitim alanında gerçekleştirdiği reformlarla cihat fikrini ümmeti kapsayacak şekilde değil ulusal çıkarlar için kullanmıştır. Cihat fikrinin Müslümanlar arasında giderek zayıflaması, İslam birliğini sağlamalarının önündeki en büyük engeli oluşturmuştur. Çünkü cihat ideolojisi, İslam tarihi içerisinde Müslüman halkların dış tehditlere karşı ortak tepkisi olarak görülür. Cihat fikri, halife ve hilafet makamı açısından değerlendirildiğinde evrensel bir güçtür. Başta İngiltere olmak üzere Avrupa’nın güçlü ülkeleri yeni hilafet teorileri ileri sürerek Müslümanlar arasında tefrikayı tetiklemişlerdir. Ancak Müslüman halklar arsında hayata geçirilen reform hareketlerinden nasibini ilk olarak cihat anlayışı almıştır. Bu durumun farkında olan bazı Batılı yazarlar, panislâmizm fikrinin asla hedefine ulaşamayacağını ifade etmişlerdir.¹³⁶

Batı tarafından panislâmizm fikri genel olarak iki kategoride değerlendirilmiştir. Bunlardan ilki; Geleneksel düşüncenin hâkim olduğu ve Batıya karşı iyimser bakmayanlardır. Bu bakış açısına sahip olan aydın kesimi, tüm Müslümanları ittifak fikriyle tek çatı altında toplamayı hedeflemiştir. Dönem itibarıyla hilafet makamı bu birliğin sağlanması için en önemli kurumlardan birisidir. Geleneksel anlayışı savunan aydınlar aynı zamanda ülkenin ihtiyacı olan reformların

¹³⁴ Karpat, *İslâm’ın Siyasallaşması Osmanlı Devleti’nin Son Döneminde Kimlik, Devlet, İnanç ve Cemaatin Yeniden Yapılandırılması*, 11.

¹³⁵ Berkes, *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, 331.

¹³⁶ Georges Samné, “Hilafet ve Panislâmizm”, çev. Ahmet Kavas, *İslâm Siyasî Düşüncesinde Değişme ve Süreklilik Hilâfet Risâleleri II. Meşrutiyet Devri*, haz. İsmail Kara (İstanbul: Klasik Yayınevi, 1. Basım, 2004), 4/303-304.

hayata geçirilmesi fikrini de savunmuşlardır. Ancak bu reformlar Avrupa'nın körü körüne taklidiyle değil, mevcut kurumların ihyasıyla mümkün olacağını ifade etmişlerdir. İkinci fikir akımını ise; Müslümanların, çağı yakalayabilmeleri için eğitim kurumlarını revize etmeyi ve modern reformların gerçekleşmesi gerektiğini savunanlar oluşturur. Reform fikrini savunanların en meşhuru siyaset ve din adamı Cemâleddîn-i Efgânî'dir.¹³⁷ Cemâleddîn-i Efgânî'nin başını çektiği İslamcı reformist aydınlar, Müslümanların birlik olmalarını imkansız görmüşlerdir. Yine bu grup geleneksel din anlayışını eleştirmişler ve dinî nasları çağın hakim anlayışına göre yorumlamışlardır.

İslamcı aydınlar arasında gelenekselci kesimin panislâmizm fikriyle, reformlardan yana olan modernist İslamcılarının panislâmizm anlayışını birbirlerinden ayıran en büyük farklardan birisi ise geleneksel anlayışı savunan kesim ümmetçi bir ittifak fikrine sahipken, reformcu kesim milliyetçi, ulusal bir ittifak fikri savunmuşlardır.¹³⁸ Reform taraftarı panislâmizm fikrinin savunucuları daha ılımlı bir yapıya sahiptiler. Reformcu panislâmizm fikrini savunanlar, devlet işleriyle dinî alanı birbirinden ayırabiliyorlardı. Bu fikir, İslam tarihinde ilk defa alan bulmuştur.¹³⁹ İslam siyaset geleneğinde hilafetin yanı sıra farklı rejimler uygulansa da hiçbir zaman dinî ve siyasi alan birbirinden ayrılmamıştır. Batılı yazarlar her ne kadar hilafetin eski gücünü kaybettiği düşüncesinde olsalar da II. Abdülhamid'in hilafeti ihya çalışmaları onları birtakım endişelere sevk etmiştir. II. Abdülhamid hem geleneksel kurumları muhafaza ederek hem de reform hareketlerini destekleyerek panislâmizm fikrinin farklı coğrafyalardaki Müslümanlar arasında taraftar bulmasını sağlamıştır. II. Abdülhamid'in hedefleri iç sorunlar nedeniyle tam olarak gerçekleşme de İslami uyanış hareketine büyük katkı sağlamıştır.

II. Abdülhamid reformcu bir padişattır. Avrupa'nın bilimsel alandaki yaptığı çalışmaları yakından takip etmiştir. Osmanlı Devleti'nin de bu alanlarda kendisini geliştirmesi gerektiğinin farkına varmıştır. Bunu için başta askeri alan olmak üzere her alanda yeni okullar açmış, mevcut kurumları yenilemiştir. Avrupa devletleriyle denge siyaseti izlemiş, yeni gelişmeleri yakından takip etmiştir.¹⁴⁰ Hicaz demir yolu projesiyle uzak şehirleri devletin kontrolü altına almayı hedeflemiştir. Aslında o

¹³⁷ TDV İslâm Ansiklopedisi'nin 1994 yılında İstanbul'da basılan 10. cildinde, 456-466 numaralı sayfalarda yer almıştır.

¹³⁸ Samné, "Hilafet ve Panislâmizm", 4/305; Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1. Basım 2013), 297.

¹³⁹ Samné, "Hilafet ve Panislâmizm", 4/305.

¹⁴⁰ Karpat, *İslâm'ın Siyasallaşması Osmanlı Devleti'nin Son Döneminde Kimlik, Devlet, İnanç ve Cemaatin Yeniden Yapılandırılması*, 19.

dönemde doğal olarak devlet refleksi göstermiş ve devletin tüm kurumlarını kendi kontrolü altında tutmak istemiştir. II. Abdülhamid'in devletin tüm gücünü elinde tutma isteği bir noktadan sonra istibdada dönüşmüştür.¹⁴¹ İç siyasette İslamcı aydınların bir kesimi dahi bu baskıcı yönetim anlayışına muhalefet etmiştir. Müslüman coğrafyalardaki II. Abdülhamid hakkındaki olumsuz kampanyalar özellikle İngilizler ve Fransızların, Osmanlı topraklarını işgal etmek istemeleri sonrasında yaygınlık kazanmıştır.¹⁴² Bu tür kampanyalar da ister istemez devletin içindeki muhalifler ve Batıcıları tarafından kullanılmıştır. II. Abdülhamid'e karşı ülke içerisindeki muhalefetin giderek artmasında devlet yönetiminde uygulamış olduğu baskıcı ve despot tutumun da büyük payı vardır. II. Abdülhamid, kaybedilen toprakları elde tutmak amacıyla ve daha fazlasını kaybetmemenin çaresini İslam birliğini oluşturmakta görmüştür. Ruslar, İngilizler ve Fransızlar, Osmanlı Devleti'ne karşı savaş ilan etmişlerdir. Dış siyasette yalnız kalan Osmanlı Devleti, yeniden siyasi bir güç olabilmek için İslam birliği politikasını uygulamak istemiştir. Ancak iç siyasette meydana gelen siyasi olaylar ülke yönetimini de etkilemiştir.

Tanzimat'ın hedeflediği "Millet-i Osmaniye" fikriyle hiçbir fark gözetmeden tek millet olma ideali, dönemin milliyetçilik akımları sonucu başarısız olmuştur.¹⁴³ Hatta Tanzimatla başlayan bu süreç Osmanlı Devleti'nin parçalanıp dağılmasını daha da hızlandırmıştır. Tanzimat'ın vatandaşa sağladığı eşitlik şartları, o dönemde Avrupa devletlerinde dahi yoktur. Hiçbir devlet kendi öz halkını azınlık unsurlarla eşit görmemiştir. Osmanlı Devleti'ndeki uygulanan bu politikalar, iç siyasette Müslüman halkın tepkisini çekmiştir. Bunun yanında Osmanlı Devleti'nin güç kaybetmesi ve bazı topraklarının Batılı devletler tarafından işgale uğraması, Müslüman halkların bölgesel olarak kendi aralarında birlik olmasına sebep olmuştur.¹⁴⁴ İç ve dış siyasetteki bu gelişmeler sonucu Müslüman halklar arasında birliği sağlayıcı İslami uyanış hareketleri başlamıştır. Osmanlı Devleti kitlesel halk hareketlerini fark etmiş, devlet eliyle şekillendirerek daha büyük coğrafyalara yaymıştır. Bu politika hem II. Abdülhamid hem de ittihatçılar tarafından zaman

¹⁴¹ Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, 333.

¹⁴² Karpat, *İslâm'ın Siyasallaşması Osmanlı Devleti'nin Son Döneminde Kimlik, Devlet, İnanç ve Cemaatin Yeniden Yapılandırılması*, 21.

¹⁴³ Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, 292; İsmail Kara, *Türkiye'de İslâmcılık Düşüncesi Metinler / Kişiler 1* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2. Basım, 2014), 30.

¹⁴⁴ Kara, *Türkiye'de İslâmcılık Düşüncesi Metinler / Kişiler 1*, 15; Karpat, *İslâm'ın Siyasallaşması Osmanlı Devleti'nin Son Döneminde Kimlik, Devlet, İnanç ve Cemaatin Yeniden Yapılandırılması*, 15.

zaman uygulanmış, daha sonraları Cumhuriyet'in kuruluşunun ilk yıllarında Müslüman halkları örgütlemek için desteklenmiştir.¹⁴⁵

Batı açısından Müslüman coğrafyalardaki İslami uyanış hareketleri, tehdit unsuru olarak görülmüştür. Kitlesele halk ayaklanmalarının büyük destekçisi olan II. Abdülhamid, Batı tarafından despotizmin sembolü haline getirilmiştir. Her ne kadar Batı açısından panislâmizm yayılmacı bir hareket olarak algılansa da Müslümanlar açısından asıl amaç, yapılan işgallere karşılık vermektir. Çünkü dönem itibarıyla Müslüman halklara, Osmanlı Devleti'nden başka önderlik edebilecek güçlü ve bağımsız bir devlet yoktur. II. Abdülhamid'in İslam birliği politikasındaki amacı, Müslüman halkların arasındaki iş birliğini ve uyumu sağlamaktır. Nitekim, döneminde, Osmanlı Devleti sınırları içinde padişaha karşı bir takım Müslüman gruplar ayaklanmıştır. Özellikle İngilizlerin Hicazda yeni bir hilafet kurma politikaları, II. Abdülhamid'i hilafet makamını daha etkin kullanmaya sevk etmiştir.¹⁴⁶ İslam birliği fikrinin temelleri Yeni Osmanlılara kadar dayanmaktadır. Yeni Osmanlıların temellerini attığı hilafeti merkeze alan siyasi politika, II. Abdülhamid döneminde devletin resmî ideolojisi haline gelmiştir. Hilafet makamının sağladığı güçle Osmanlı Devleti, Batıyla rekabet etme fırsatı bulabilecektir.¹⁴⁷ Ancak İngiliz ve Fransızların hilafetin gücünden yararlanarak yeni sömürgeler elde etme fikri, Müslüman coğrafyaları halkı devlete karşı kışkırtma politikalarının sahası haline getirmiştir. Avrupalı sömürge güçleri, mevcut sömürgelerini ellerinde tutmak için bazı bölgelerde ayaklanmalar çıkarmışlardır. Osmanlı Devleti'nin iç sorunlarını körükleyerek halkı yönetime karşı kışkırtmışlardır.¹⁴⁸

II. Abdülhamid'in hilafeti ihya etme çabası, aynı zamanda Osmanlı Devleti'nin modernleşmesini sağlamaktır. II. Abdülhamid, modernleşmeyi kendi ülkesine Avrupa kültürünü getirerek değil, oradaki bilimsel ve teknolojik seviyeyi yakalamak olarak görmüştür. Batılılaşma taraftarları da her ne kadar hedeflerinin Avrupa'daki bilimsel ve teknolojik gelişmeleri yakalamak olarak ifade etseler de ne yazık ki batılılaşma çabaları kültürel düzeyde kalmıştır. Hatta kültürel düzeyde bile entegrasyon sağlanamamıştır.

¹⁴⁵ Turan, *Hilafetin Tarihsel Gelişimi ve Kaldırılması*, 70.

¹⁴⁶ Turan, *Hilafetin Tarihsel Gelişimi ve Kaldırılması*, 92.

¹⁴⁷ Turan, *Hilafetin Tarihsel Gelişimi ve Kaldırılması*, 76.

¹⁴⁸ Turan, *Hilafetin Tarihsel Gelişimi ve Kaldırılması*, 89.

3.2.3. Gelenek ve Gelecek Arasında Hilafet Siyaseti

II. Abdülhamid'in tahttan indirilmesine meşru bir zemin sağlamak isteyen muhalefet, fikirlerini ayet ve hadislerle desteklemiştir. İslamcılık fikri, muhalefet hareketleri tarafından kullanılmasıyla yeni bir boyut kazanmıştır. İslamcılık fikri, içerisindeki muhafazakar kesimle hilafet makamını savunmasıyla geleneksel siyaset anlayışını temsil ederken, reform yanlısı İslamcılar tarafından da modern bir söylem kazanmıştır.¹⁴⁹ İslamcılık fikri hem devlet tarafından hem de muhalefet tarafından kendi düşüncelerini meşrulaştırma zemini olarak kullanılmıştır.¹⁵⁰ İslamcılık fikrinin siyasal alandaki hedefi hem iktidar açısından hem de muhalefet açısından geleneksel siyasi kurumların muhafaza edilerek modern bir işleve kavuşturulmasını sağlamak olmuştur.¹⁵¹

İslamcılık fikri, II. Abdülhamid ve modernleşmeyi hedefleyen İslamcı aydınların bir kısmı için reformlara meşru bir zemin sağlamak için kullanılmıştır. Ancak daha sonra modernleşmeyi meşru bir zemine oturtmaya çalışan İslamcılık fikri başta Avrupalı devletler tarafından panislâmizm olarak algılanmış, ülke içerisindeki Batıcılar tarafından da gericilik olarak nitelendirilmiştir. Bu durumun başta gelen nedeni İslamcılık fikrinin hedeflediği, Müslümanların kimliklerini muhafaza ederek aynı zamanda modernleşmeyi de sağlayabileceği düşüncesi olmuştur. Avrupalı devletler açısından sömürgelerindeki İslamcılık fikri gibi İslami uyanış hareketleri, ilerleyen süreçlerde kendi çıkarlarına tehdit oluşturabilirdi. Bu tehlikenin farkında olan işgalci devletler, işgal ettikleri bölgelerde kendi faydalarına olacak yeni İslami hareketler oluşturmaya çalışmışlardır. Hatta Hicaz'da yeni bir hilafet merkezi oluşturma projesini başlatmışlardır.¹⁵²

İslami uyanışçı fikirlerin ortak noktası, mevcut düzenin yenilenmesinin gerektiğidir. Yeniliğin sağlanması için, İslam siyaset tarihinin ve dinin temel kaynaklarının yeniden değerlendirilmesi, yeniden hayata aktarılması taraftarıydılar. İhyacı hareketler, ilk iş olarak dinin temel kaynaklarına dönmeyi ve yeniden yorumlamayı görmüşlerdir. Bu teoriye, asr-ı saadet dönemi yönetimi model olarak gösterilmiştir. İslami uyanışçı hareketler kendi içerisinde iki tip söylem barındırmaktadırlar. Bu söylemler Batıya karşı radikal bir tavır takınanalar ve daha

¹⁴⁹ Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, 281-283; Karpat, *İslâm'ın Siyasallaşması Osmanlı Devleti'nin Son Döneminde Kimlik, Devlet, İnanç ve Cemaatin Yeniden Yapılandırılması*, 20.

¹⁵⁰ Kara, *Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi Metinler / Kişiler 1*, 37.

¹⁵¹ Karpat, *İslâm'ın Siyasallaşması Osmanlı Devleti'nin Son Döneminde Kimlik, Devlet, İnanç ve Cemaatin Yeniden Yapılandırılması*, 23.

¹⁵² Turan, *Hilafetin Tarihsel Gelişimi ve Kaldırılması*, 86.

lımlı bir tavır sergileyenler olarak kategorize edilebilir.¹⁵³ İslamcılık fikri daha önce de ifade ettiğimiz üzere tamamıyla Batı karşıtı olan bir fikir değildir. Aksine orada olan bilimsel ve teknolojik gelişmelerin takip edilmesini amaçlamıştır. Modern çağın seviyesine Müslümanların da ulaşmalarını hedeflemiştir. İslami uyanışçı hareketlerin radikallikten yana olan bazı gruplarındaki bu tepkiler işgalci devletlerin, işgal ettikleri Müslüman memleketlerinde halklara karşı uyguladıkları zulümlerden dolayı olmuştur.¹⁵⁴

Osmanlı Devleti'nde kendisini her alanda hissettiren modernleşme ihtiyacı, Tanzimat fermanı, Islahat fermanı ve I. Meşrutiyet'in ilan edilmesiyle dahi giderilememiştir. II. Abdülhamid'in uyguladığı baskıcı politika ve basına sansür uygulaması hem İslamcılar hem de Batı taraftarları açısından muhalefete sebep olmuştur.¹⁵⁵ İttihat ve Terakki üyeleri tarafından 1908'de devlet yönetimine el konulmuş ve II. Meşrutiyet ilan edilmiştir. Yeni yönetim, aydın kesimin çoğunluğu tarafından desteklenmiştir. I. Meşrutiyet'in ilanına muhalefet eden İslamcılar, II. Meşrutiyet'in ilanını memnuniyetle kabul etmişlerdir. İslamcı aydınların yeni yönetime karşı sergiledikleri bu tutum, II. Abdülhamid'in halkla olan yakın ilişkilerinden dolayı bu şekilde görevden uzaklaştırılması kendilerine karşı birtakım çevrelerde muhalefete sebep olmuştur.¹⁵⁶

II. Abdülhamid'in hilafet makamını ön plana çıkararak yeni bir siyaset takip etmesi, Müslümanların halifelik makamına bağlılığını ve saygınlığını arttırmıştır. II. Abdülhamid, yönetimle hilafet makamını dönemin siyaseti gereği bir bütün haline getirmiştir. II. Abdülhamid'in görevinden uzaklaştırılması daha çok halk kesiminde tepkiyle karşılanmıştır. Çünkü II. Abdülhamid ile ihya edilmeye çalışılan hilafet makamı, İttihatçılar tarafından yönetime el konulmasıyla yeni bir kırılmaya uğramıştır. İttihat ve Terakki yönetimi kendisini meşrulaştırmak için İslami söylemler kullansalar da uyguladıkları siyaset bu durumdan tamamen uzak olmuştur. İttihatçıların, hilafet makamı hakkında ortak bir fikirleri olmamıştır. İttihatçılar içerisinde kimi gruplar hilafete karşı iken kimi gruplar savunucusu olmuştur.¹⁵⁷ Yeni

¹⁵³ Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, 280.

¹⁵⁴ Karpaz, *İslâm'ın Siyasallaşması Osmanlı Devleti'nin Son Döneminde Kimlik, Devlet, İnanç ve Cemaatin Yeniden Yapılandırılması*, 69.

¹⁵⁵ Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, 120.

¹⁵⁶ Kara, *Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi Metinler / Kişiler 1*, 95.

¹⁵⁷ Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, 172.

ülke yönetiminde güç tamamen hükümetin elinde olmuş, hilafet makamı sembolik bir kuruma dönüşmüştür.¹⁵⁸

II. Meşrutiyet'in ilanı ve yeni yönetimin iktidara gelmesi, siyasi düzlemde değerlendirilse de Müslümanların zihin dünyalarının da değiştiğinin göstergesidir. Modernleşme reformları halka daha seküler bir yaşam sunmaktadır. Yeni anayasanın meclisin kararları esas alınarak yapılması, dinin ve dinî kurumların devlet yönetiminden uzaklaştırılma çabaları olarak görülmüştür. İslamcı aydınların II. Meşrutiyet'in ilanını desteklemesine sebep olan beklentileri gün geçtikçe hüsrana dönüşmüştür.¹⁵⁹ İttihatçıların II. Abdülhamid'i baskıcı politikaları sebebiyle eleştirirken, ülkenin içerisine düştüğü siyasi çıkmazdan dolayı istibdat yönetimini bu sefer de kendileri uygulamışlardır.¹⁶⁰ Bu durumun başlıca sebebi, İttihatçıların yönetim alanında başarısızlıkları olmuştur. Uluslararası siyasetin Osmanlı Devleti aleyhine gelişme göstermesi İttihatçıların işlerini zora sokmuştur. Devletin önemli kurumlarında çalışabilecek kadrolardan yoksun olmaları ve önceki yönetimin yetiştirmiş kadrolarını tasfiye etmeleri, İttihatçılardan umulan beklentileri boşa çıkarmıştır.¹⁶¹ İslamcı aydınların hüsrana uğradığı bu süreç iktidar alanındaki güçlerini kaybetmelerine sebep olmuştur.

3.2.4. Meşrutiyetin Meşruiyet Arayışları

İslamcı aydınlar, II. Meşrutiyet'in ilan edilmesinin ardından dinî açıdan meşrulaştırma işine girişmişlerdir. İslami yönetimin aslında meşrutiyet olduğu, Emevîler döneminde saltanata dönüştüğünü bu zamana kadar da saltanat olarak geldiğini izah etmişlerdir. Meşrutiyet yönetimini İslam'ın emrettiğini, bu yönetimi Avrupa'dan asırlar öncesinde Müslümanların kullandıklarını savunmuşlardır.¹⁶² İslamcı aydınlar, meşrutiyet yönetimini devletin içine girdiği dar boğazdan çıkış yolu olarak görmüşlerdir. Bu yüzden meşrutiyetin kendi aleyhlerine olan bazı uygulamalarını dahi görmezden gelerek, kamusal alanda yerleşmesi için ellerinden gelen gayreti göstermişlerdir.

Ulemanın ilk dönem ıslahatlarına karşı çıkması yeni devlet düzeninde gücünü kaybetmemek istemesidir. Ancak içerde ve dışarda devlet gittikçe güç kaybetmiş ve

¹⁵⁸ Kara, *İslâmcıların Siyasî Görüşleri I Hilafet ve Meşrutiyet*, 96; Turan, *Hilafetin Tarihî Gelişimi ve Kaldırılması*, 133-134.

¹⁵⁹ Kara, *İslâmcıların Siyasî Görüşleri I Hilafet ve Meşrutiyet*, 107.

¹⁶⁰ Kara, *İslâmcıların Siyasî Görüşleri I Hilafet ve Meşrutiyet*, 113-114.

¹⁶¹ Karpat, *İslâm'ın Siyasallaşması Osmanlı Devleti'nin Son Döneminde Kimlik, Devlet, İnanç ve Cemaatin Yeniden Yapılandırılması*, 562-564.

¹⁶² Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, 293; Kara, *İslâmcıların Siyasî Görüşleri I Hilafet ve Meşrutiyet*, 106.

Tanzimat fermanı, Islahat fermanı ve meşrutiyetin ilanı ile ulemanın iktidardaki konumu sarsılmıştır. Meşrutiyet sistemi ulemaya, devlet yönetimindeki eski gücünü yeniden elde etmesi için imkan sağlamıştır. İslamcı aydınlar açısından yeni bir fırsat olarak görülen meşrutiyet, aksine İslamcı aydınların ve ulemanın devlet yönetimindeki sonunu hazırlamıştır. Artık ulema, devletin kaderi haline gelen siyasi sistemi değiştiremeyeceğinin farkına varmıştır. Bu farkındalık sonucu, mevcut sistem içerisinde kendisine yer aramaya başlamıştır. Ulemanın II. Meşrutiyet'in ilanına muhalefet etmemesinin başlıca sebeplerinden birisi de bu durum olmuştur.¹⁶³

İslamcı aydınlar, II. Meşrutiyet ilan edildiğinde büyük beklentiler içerisine girmişlerdir. II. Meşrutiyet'in hedeflediği hürriyet, eşitlik ve adalet kavramları Müslümanların aleyhine bir durum meydana getirmiştir. Meşrutiyetle yapılan reformlar, devletin azınlık unsurlarının işlerine yararmış, devletin asli unsuru olan Müslüman halka herhangi bir fayda sağlamadığı halde kamusal alandaki konumunu diğerleriyle aynı seviyeye indirmiştir.¹⁶⁴ İslamcılar bu gelişmelerden rahatsızlık duymalarına rağmen, yeni siyasi sistemde kendilerine yer bulma çabaları, bu problemleri görmezden gelmelerine neden olmuştur. Mevcut hükümetin gerçekleştirdiği reform hareketleriyle yönetim, gün geçtikçe seküler boyut kazanmıştır. Buna rağmen İslamcılar, meşrutiyeti dinî söylemlerle destekleme ve meşrulaştırma çabaları olmuştur. Kuşkusuz bu çabalar, fikirlerini iktidara taşıma girişimlerinden ileri gelmektedir. İslamcılar, II. Meşrutiyeti meşrulaştırmak için başta dönemin yaygın haberleşme aracı olan gazeteleri kullanmışlardır. Cami kürsülerinde vaazlar vermişler, hutbeler okumuşlardır. İslami yönetim tarzının meşrutiyeti emrettiğini ifade etmişlerdir.¹⁶⁵ İslamcı aydınların bir kesimi dinî zeminde meşrutiyete meşru bir zemin sağlamak için;

*“Rablerinin çağrısına cevap verenler ve namazı dosdoğru kılanlar; işleri, aralarında şûrâ (danışma) ile olanlar, kendilerine verdiğimiz rızıktan Allah yolunda harcayanlar, bir saldırıya uğradıkları zaman, aralarında yardımlaşanlar içindir.”*¹⁶⁶

Ayetinde geçen “meşveret” yani danışma, istişare etme kavramını sıkça kullanmışlardır. İslamcı aydınların bir kısmı bu ayeti delil alarak, Avrupa'nın aslında meşrutiyet fikrini İslam siyasi geleneğinden aldığını ifade etmişlerdir. Müslümanların meşrutiyeti kabul etmeleri halinde Avrupa tarzı bir sistemi kabul

¹⁶³ Karpat, *İslâm'ın Siyasallaşması Osmanlı Devleti'nin Son Döneminde Kimlik, Devlet, İnanç ve Cemaatin Yeniden Yapılandırılması*, 509; Kara, *İslâmcıların Siyasî Görüşleri I Hilafet ve Meşrutiyet*, 106.

¹⁶⁴ Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, 139.

¹⁶⁵ Kara, *İslâmcıların Siyasî Görüşleri I Hilafet ve Meşrutiyet*, 110.

¹⁶⁶ eş-Şûrâ 42/38.

etmeleri anlamında değil, İslami bir sistemin tekrar uygulanması anlamına geldiğini savunmuşlardır.¹⁶⁷

Dönem itibarıyla dünyadaki siyasi kriz, içinden çıkılmaz bir hal almıştır. Ulusçuluk fikirleri, yeni sömürü arayışları, sanayi inkılabının değiştirdiği sosyokültürel sistemin ve özgürlükçü halk hareketlerinin etkileri sonucu dünya büyük bir savaşın eşiğine gelmiştir. Osmanlı Devleti de bu gelişmelerden etkilenmiş, olumsuz etkilerini en aza indirmek için bazı reformları hayata geçirmiştir. Bu çabaların en etkin olanı şüphesiz II. Meşrutiyetin ilanıdır. Ancak II. Meşrutiyetle uygulamaya konulan reformlar, tepeden inme yöntemle uygulandığı için halkın çoğunluğu tarafından kabul görmemiştir. II. Meşrutiyeti ilan eden kadro, iktidarı elde etme konusunda ortak bir fikirle hareket etseler de devleti yönetme konusunda fikir birliği sağlayamamışlardır.¹⁶⁸ İttihat ve Terakki üyelerinin içerisinde bir grup hilafet makamını muhafaza edip devletin çıkarı için kullanma taraftarıyken diğer grup, reformların önündeki en büyük engel olarak görmüşlerdir.¹⁶⁹ İttihat ve Terakkinin iktidarı devrıldığı ilk dönemlerdeki baskın görüşü, hilafetin muhafaza edilerek devletin çıkarları için kullanılması yönündedir. Bunun için hayata geçirdikleri reformlar, her ne kadar dinin siyaset alanındaki hakimiyet alanını daraltsa da tamamıyla saf dışına atılmamıştır. 23 Ocak 1913'te gerçekleşen Bâbüâli baskınıyla iktidarı tamamen ele geçiren İttihat ve Terakki üyelerinin önde gelen isimlerinden biri olan Enver Paşa, dış politikada Almanya taraftarı bir politika izlemiştir. Bu tutum, Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşına Almanya'nın yanında girmesine sebep olmuştur.¹⁷⁰

Almanya'nın Osmanlı Devleti'ni yanına çekme amacının en önemli nedenlerinden biri, savaş sırasında hilafet makamının sağlayacağı stratejik güce dayanmaktadır.¹⁷¹ Almanya hilafet makamının gücünden yararlanarak dünyadaki tüm Müslümanları yanına çekmek istemiştir. İttihatçılar, II. Meşrutiyetin ilanından beridir hilafet makamının stratejik gücünden yararlanmak için bu kuruma açıkça müdahalelerde bulunmaktan kaçınmışlardır. İslamcı aydınların II. Meşrutiyet'in ilan edilmesini desteklemeleri, İttihatçıların hilafet makamına karşı sergilediği ılımlı tutumları olmuştur. Bu iki kesimi hilafet konusunda birbirinden ayıran nokta,

¹⁶⁷ Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, 293; Kara, *İslâmcıların Siyasî Görüşleri I Hilafet ve Meşrutiyet*, 108.

¹⁶⁸ Kara, *İslâmcıların Siyasî Görüşleri I Hilafet ve Meşrutiyet*, 108.

¹⁶⁹ Turan, *Hilafetin Tarihsel Gelişimi ve Kaldırılması*, 134.

¹⁷⁰ Turan, *Hilafetin Tarihsel Gelişimi ve Kaldırılması*, 136; Cevdet Küçük, "Bâbüâli Baskını", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1991), 4/389-390.

¹⁷¹ Turan, *Hilafetin Tarihsel Gelişimi ve Kaldırılması*, 137-138.

İslamcılarının amacını hilafet makamını ihya edilip bu ekseninde bir siyaset takip etmek oluştururken, İttihatçıların işlerine yarayabilecek stratejik bir kurum olarak görmeleridir.

Olayların dönüm noktası 31 Mart ayaklanmaları olmuştur. Ayaklanmaları bahane ederek 23 Ocak 1913 tarihinde Bâbîâli baskını yapan İttihatçılar, artık İslamcılar açısından tehlike olarak görülmüştür. İttihatçıların Osmanlı Devleti'ni I. Dünya Savaşına sokarak uçuruma sürüklemesi, yalnız İslamcılar açısından değil devletin selametini düşünen tüm gruplar açısından felaket olarak değerlendirilmiştir. İslamcılar, II. Meşrutiyet'in ilan edilmesiyle işlerin çözüme kavuşmadığını, devletin daha kötü bir yöne doğru gittiğini ifade etmişler ve Meşrutiyete karşı bazı eleştiriler yöneltmişlerdir. Devletin siyasi olarak çıkmaza sürüklenmesi ve II. Meşrutiyet'in ilan edilmesinden sonra, hilafetin siyaset üzerindeki nüfuzunun gün geçtikçe azalması eleştirilen noktaların başında yer almaktadır.¹⁷²

Sırf batılılaşma amacıyla yapılan köktenci reformlar, Osmanlı Devleti'nin toplum yapısıyla tam olarak uyum sağlayamamıştır. Reformların toplumun yapısına uygun olarak yapılması gerektiği dönemin aydınları tarafından dile getirilmiştir. Avrupa halklarının kültürel yapısıyla Müslüman halkların kültürel yapıları birbirinden farklıdır. Avrupa siyaset geleneği yapısına uygun olan meşruti yönetim, Müslüman halklar ile azınlık unsurlar açısından istenilen sonucu vermemiştir.¹⁷³ Bu duruma sebep olan etkenlerden birisi, Avrupa siyaset geleneği içerisinde asırlardan beri var olan feodal düzenin Müslüman halklar arasında olmayışıdır. Avrupa halklarında bulunan toplumsal tabakalar ve bu tabakalara karşı kanunların farklı olması, alt tabakadaki halkları özgürlük ve eşitlik arayışlarına itmiştir. Müslüman halklar arasında sınıfsal mücadeleler olmadığı gibi uygulanan kanun tektir ve herkes kanun önünde eşittir. Avrupa halkları ve Müslüman halklar arasındaki bu sosyal, sınıfsal farklılıklar yönetim anlayışındaki farklılıklara da yansımıştır.¹⁷⁴ Bu yüzden II. Meşrutiyet'in ilan edilmesiyle hayata geçirilen reformlar, genellikle Müslüman halkın aleyhine olmuştur. Devletin asli unsuruyla azınlık unsurları eşit seviyeye gelerek, halkın bir kesimine haklar verilirken diğer kesimi mağdur edilmiştir.

¹⁷² Kara, *İslâmcıların Siyasî Görüşleri I Hilafet ve Meşrutiyet*, 113.

¹⁷³ Said Halim Paşa, *Buhranlarımız*, (Ankara: Kadim Yayınları, 2022), 20-21.

¹⁷⁴ Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, 282; Kara, *İslâmcıların Siyasî Görüşleri I Hilafet ve Meşrutiyet*, 120; Kara, *İslâmcıların Siyasî Görüşleri I Hilafet ve Meşrutiyet*, 197.

Avrupa'daki meşrutî sistemler halkla yönetim arasındaki eşitliği sağlarken, Osmanlı Devleti'nde halkların kendi aralarında eşitliği sağlamaya yönelik olmuştur.¹⁷⁵

İslamcılar meşrutiyeti meşrulaştırma çabaları içerisine girerek istibdat kavramı üzerinden yeni bir İslam siyaset anlayışı kurgulamışlardır. Bazı İslamcı aydınlar göre Hz. Peygamber ve Dört Halife devrinden sonra, İslam siyasi geleneğindeki meşrutî yönetim akamete uğramıştır. II. Meşrutiyet'in ilanı ile mutlak saltanat dönemi bitmiş, siyasette yeniden İslami çizgiye gelinmiştir.¹⁷⁶ Emevîler dönemiyle başlayan istibdat yönetimi nihayet Meşrutiyet'in ilanı ile son bulmuştur. Tepeden inme reformlarla ilerlemenin sağlanacağını düşünen aydınlar, bu hedeflerine ulaşamamışlardır.¹⁷⁷ Geleneksel siyaset anlayışını tarihî hazine olarak değil de bir yük olarak görmeleri, Tanzimat dönemi aydınlarının ortak yanılgısı olmuştur. Bu açıdan bakıldığında, bazı İslamcı aydınların amaçlarının geleneksel sistemleri ihya ederek yeni bir söylem geliştirmekten uzak olduğu görülmektedir. Hedefleri Batı tarzı kurum ve sistemlerin önündeki dinî ve toplumsal engelleri kaldırmaktır.¹⁷⁸ İstibdat kavramı dönemin İslamcı aydınlarının fikirlerini ifade edebildiği en müsait alan olmuştur. Ancak hedefledikleri bu amaçlar tarihî seyir içerisinde İslamcı aydınların aleyhine sonuçlanmıştır.

Meşrutiyet'in insanlara vadettiği özgürlük ve hürriyet fikirleri, Müslüman halkların siyasi tarihi içerisinde hiçbir zaman bu dönemdeki gibi algılanmamıştır. İslam geleneği içerisinde eşitlik, özgürlük ve hürriyet fikirleri bizzat hukukun koruması altındadır. Devlet başkanının en asli görevi hukukun uygulanmasını sağlamak, adaleti tesis etmektir. II. Meşrutiyet'in ilanı ile halifelik makamı, dış siyasette Müslüman halklarla bağlantı kurmak amacıyla kullanılsa da iç siyasette günden güne güç kaybetmiştir. İç siyasette yavaş yavaş hükümetten ayrılan hilafet makamı, Hristiyanlıktaki ruhbanlık haline dönüşmeye başlamıştır. İslam siyaset tarihinde ilk defa, halife iktidarda iken bu kadar siyasi güçten yoksun bırakılmıştır. Halifeliğin ruhanî bir yapıya dönüşmesinde, İslamcılar da büyük bir payı vardır. Yeni yönetim sisteminde kendilerine yer edinmeye çalışan İslamcı aydınlar, hilafet makamının siyasette aktif rol oynamasından feragat etmiş görülmektedir. İttihat ve

¹⁷⁵ Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, 271.

¹⁷⁶ Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, 409; Kara, *İslamcıların Siyasî Görüşleri I Hilafet ve Meşrutiyet*, 122; Kara, *İslamcıların Siyasî Görüşleri I Hilafet ve Meşrutiyet*, 135.

¹⁷⁷ Kara, *İslamcıların Siyasî Görüşleri I Hilafet ve Meşrutiyet*, 194.

¹⁷⁸ Kara, *İslamcıların Siyasî Görüşleri I Hilafet ve Meşrutiyet*, 123.

Terakki tarafından Şeyhülislâm olarak görevlendirilen Mûsâ Kâzım Efendi, en ideal İslami yönetimin meşrutiyet olduğu yönünde yazılar kaleme almıştır.¹⁷⁹

Hilafet makamının yetki alanının daralması, Osmanlı Devleti'nin anayasal alanda attığı ilk modernleşme adımlarına kadar dayanmaktadır. Padişahın ilk olarak yetki alanının daralmaya başladığı Senedi İttifak ve Tanzimat Fermanının yürürlüğe girmesi aynı zamanda hilafet makamının da yetki alanlarını ilk defa kısıtlayan anlaşmalardır. II. Abdülhamid dönemine kadar güç kaybeden hilafet makamı bu dönemde yeni bir canlılık kazanmış, ancak bu durum çok uzun sürmemiştir. Meşrutî idareyi hakim kılan Yeni Osmanlıların oluşturdukları yönetim sisteminde, padişahın yetkileri kısıtlanmış, meclise karşı sorumlu hale getirilmiştir. Tabi ki bu durum aynı zamanda hilafet makamının da yeniden tanımlanması anlamına gelmektedir. Yeni siyasi sistemindeki hilafet makamının tanımı, İslamcı aydınlar tarafından yapılmaktadır.

Meşrutiyetle birlikte artık padişahı aynı zamanda halifeyi sorgulayacak olan merci, şeriat değil modern kanunlar olmuştur. Bu durum ise hilafetin meşruluğunu zedelemiştir.¹⁸⁰ Halk tarafından padişahın görevden alınacağı tereddütleriyle sıcak bakılmayan meşrutiyet fikri, en sonunda halkın tereddüt ettiği noktayı hayata geçirmiştir.¹⁸¹ Modernleşme adımları gün geçtikçe hilafet makamının yönetimdeki etki alanını daraltmıştır. Yönetim alanında hayata geçirilen en köklü reformlardan biri anayasanın kabulü olmuştur. Artık ülke yönetiminde söz sahibi olası beklenen meclisken bu durum padişahın elini daha da güçlendirmiştir.¹⁸² Bu durum geleneksel kurumların sonuna işaret etmektedir. Anayasayı ve meclisi meşrulaştırma çabasına giren İslamcı aydınlar, geleneksek kurumları ve dinî anlayışı yeniden inşa etmeye kalkışmışlardır.

Modernleşme karşısında kendilerini o kadar ilkel olarak görmüşlerdir ki, geleneğin her alandaki izlerini silmek istemişlerdir. Dinî kaynakları modern ilkelere göre yorumlayarak yeni fikirler ileri sürmüşlerdir. Meclisin şûra demek olduğunu, şûranın ise İslami bir yönetim sistemi olduğunu vurgulamak için ayetleri yeniden yorumlamışlardır. İslamcılar açısından bakıldığında hilafet makamı, dinî bir makam olmaktan çok Müslüman halklarla irtibat aracı olarak görülmüştür. Dönemin İslamcı aydınlarının önde gelen isimlerinden biri olan Seyyid Bey tarafından hilafet

¹⁷⁹ Kara, *İslâmcıların Siyasî Görüşleri I Hilafet ve Meşrutiyet*, 135-137.

¹⁸⁰ Kara, *İslâmcıların Siyasî Görüşleri I Hilafet ve Meşrutiyet*, 141.

¹⁸¹ Kara, *Türkiye'de İslâmcılık Düşüncesi Metinler / Kişiler I*, 192.

¹⁸² Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, 331.

makamının ilgasının şeriata muhalif olmadığına dair yazılar kaleme alınmıştır.¹⁸³ Hilafetin bir akit olduğu ve yetkisini halkın onayından alan bir kurum olduğu, dönemin bir kısım İslamcı aydınları tarafından dile getirilmiştir.

İslam medeniyeti, tarihi seyri içerisinde ilk defa her yönüyle yeniden tanımlanmaya çalışılmıştır. İslam'ın kaynaklarına dönelim anlayışı, aslında İslam'ın yeniden doğmasını istemekten başka bir şey değildir. Çünkü bu metotla Müslümanların asırlardan beridir sosyal ve siyasi alanlarda edindikleri tecrübeler yok sayılmış olacaktır. İslamcıların dönem itibarıyla karşı karşıya kaldıkları sorunlar, Müslümanlara siyasi alanda yeni tecrübeler kazandırmıştır. İslamcıların her döneme özgü sorunlara karşı İslami düşünceyi yeniden inşa etme çabası günümüze kadar devam etmiştir. Meşrutiyetin ilanından sonra İslamcıların çabalarının istenilen başarıyı sağlayamamasının en önemli sebeplerinden birisi, geleneksel yorumla modern yorumları birbirleriyle çatıştırmaları olmuştur. İslamcı aydınların Batı yanlıları açısından reformların önünde engel olarak görülen geleneksel kurumlar ya reformize edilecek ya da terk edilecektir.¹⁸⁴ Hilafet makamının bir vekalet olduğu ve bu vekaletin biata bağlı olduğunu kabul etmek, İslamcı aydınlar arasında değerlendirilen Namık Kemal'inde aralarında bulunduğu İslamcılar açısından özellikle Kânûn-ı Esâsî'nin meşruluğunu sağlamak için öne sürülen en büyük delillerden birisidir.¹⁸⁵ İslam hukukunda halifeye biat, hilafet makamının en önemli şartlarından birisidir. Ancak öne sürülen bu şart hiçte İslamcı aydınların anladıkları gibi değildir.¹⁸⁶ İslamcıların hilafet makamını vekaletle indirgemesiyle halife, meclis üyelerinden herhangi bir üyeyle eşit seviyeye gelmiştir. Hilafet makamı maddi ve manevi yönü bulunan bir kurumdur. Bu kurumun millet vekilliği seviyesinde yeniden şekillendirilmesi, İslamcı aydınların modernleşme sürecinde hayata geçirdiği en büyük inkılaplardan birisidir.

İslamcı aydınlar biatin, geleneksel İslam siyasetindeki öneminin farkındadırlar. Bundan dolayı biat kavramını yeniden ele almışlardır. Dönemin önemli aydınlarından birisi olan Seyyid Bey, halifeyi seçen ve gerektiğinde görevden alma yetkisine sahip olan ehlü'l-hal ve'l-akd'ın yetkisinin şu an mecliste olduğunu söylemesi yeni bir hilafet anlayışının ifadeleridir.¹⁸⁷ Ehlü'l-hal ve'l-akd yetkisi İslam tarihi boyunca ulemada bulunurken, geline son noktada İslam hukuku açısından

¹⁸³ Kara, *İslâmcıların Siyasî Görüşleri I Hilafet ve Meşrutiyet*, 143.

¹⁸⁴ Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, 439.

¹⁸⁵ Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, 351; Kara, *İslâmcıların Siyasî Görüşleri I Hilafet ve Meşrutiyet*, 144.

¹⁸⁶ Mâverdi, *el-Ahkâmü's-sultânîyye İslâm'da Devlet ve Hilâfet Hukuku*, 32-33.

¹⁸⁷ Kara, *İslâmcıların Siyasî Görüşleri I Hilafet ve Meşrutiyet*, 144.

halife seçmeye yetkin olamayan meclise verilmesi, hilafet makamının modern kurumlara entegre etme çabaları olarak görülmüştür. Hilafet makamı batıcı aydınlar tarafından ruhanî bir konuma hapsedilmeye çalışılırken, İslamcı aydınlar tarafından da sadece maddi bir kurum olarak görülmüştür. Bu konuda Elmalılı Hamdi Efendi'nin, hilafet makamının sadece devlet başkanlığı demek olduğuna dair ifadeleri en somut delillerden birisidir. Bu devlet başkanının yetkilerini sadece ülkesi içerisinde geçerli olduğunu, Müslüman olmayan ülkelerdeki Müslüman halklar üzerinde hilafet makamının hiçbir yetkisinin ve tasarrufunun olmayacağını açıkça ifade etmiştir.¹⁸⁸ Hilafet makamını yalnızca devlet başkanlığı olarak görüp tarif etmeye çalışmak modernleşme çabalarından kaynaklanmaktadır.

Meşrutiyet adımlarıyla hukuk alanında yapılan reformlar sonucu Avrupa tarzı mahkemeler kurularak, yargı alanında da hilafetin nüfuzu kısıtlanmıştır. Modernleşme reformları öncesinde mahkemelerde yaygın olarak Şer'i hukuk kuralları kullanılırken daha sonrasında yargı reformları adı altında mahkemeler, batı tarzında yeniden reformize edilmiştir. Yasama yetkisi meclise, yargı yetkisi Adliye'ye verilerek hilafet makamının etki alanı daraltılmıştır. Hükümet yetkisi her ne kadar padişapta olsa da işlevselliğini yitirmiş, sembolik bir makam olarak varlığını devam ettirmekle kalmıştır. Daha sonra saltanatın kaldırılmasıyla beraber hilafet makamı, hükümet yetkisinden de uzaklaştırılmıştır. Özellikle 31 Mart olayı hilafet makamının siyasetten uzaklaştırılması için batıcı aydınların ve devlet adamlarının aradığı fırsatı sunmuştur. 31 Mart olayları esnasında İslamcı yayın organları suskunluğa bürünmüş, bu olaylarla kendilerinin alakaları olmadığını ispat etme yarışına girmişler ve II. Abdülhamid'e karşı muhalefetini sürdürmüşlerdir.¹⁸⁹ 31 Mart olaylarının sorumlusu olarak görülen II. Abdülhamid, görevden uzaklaştırılarak Batıcı ve İslamcı aydınların modernleşme reformları önündeki en büyük engel olarak gördükleri sorun ortadan kalkmıştır. II. Abdülhamid'in iktidardan indirilmesinden sonra, Kânûn-ı Esâsî'deki padişahın ve halifenin yetki alanlarında düzenlemeler yapılmış ve bu makamlar adeta sembolik hale dönüştürülmüştür.¹⁹⁰ Her ne kadar İslamcı aydınlar kendilerini reform yanlısı olarak gösterecekler de batıcı aydınlar tarafından irticacı yaftasını yemekten kurtulamamışlardır. 31 Mart olaylarından sonra

¹⁸⁸ Şefaettin Severcan, "Evrensel Hilâfetten Millî Hilâfete Elmalılı M. Hamdi Yazır", *Elmalılı M. Hamdi Yazır Sempozyumu*, ed. Ahmet Ögke – Rifat Atalay (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2015), 412-413; Kara, *Türkiye'de İslâmcılık Düşüncesi Metinler / Kişiler 1*, 481.

¹⁸⁹ Murat Alandağlı, "Dün'ü Gazetede Aramak, Anlamak: Beyânü'l-hak Gazetesi (Kuruluşu, Siyasi ve Dinî Mecrası, Ele Aldığı Konular)", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi* 37/104 (Kasım 2021), 63-64.

¹⁹⁰ Severcan, "Evrensel Hilâfetten Millî Hilâfete Elmalılı M. Hamdi Yazır", 408.

yeni siyasi sistem arasında var olmaya çalışan İslamcı aydınlar, kendilerini yeniden konumlandırmaya çalışmışlardır.¹⁹¹ İslamcı aydınların bir kısmı, hilafet makamının ilgasını istemelerine rağmen yeni siyasi sistemde artık onlara yer verilmemiştir. İktidardan uzaklaştırılan İslamcı aydınlar, yeni siyasi sistemde muhalefet cephesinde kalmışlardır.¹⁹²

İslamcı aydınların reform yanlısı tavırları, Müslüman halkla aralarının açılmasına sebep olmuştur. Batıcı ve İslamcı aydınların reform adımlarına halk sıcak bakmamıştır. Özellikle II. Abdülhamid'in görevden alınmasıyla bu muhalif tutum zirve yapmıştır. II. Meşrutiyet'in ilanı ile birlikte hayata daha hızlı geçirilen reformlar, halk açısından yönetimin gün geçtikçe İslami çizgiden uzaklaşması olarak değerlendirilmiştir. Halktan bazı gruplar “şariat isteriz” sloganlarıyla reformlara muhalif olduklarını açıkça göstermişlerdir. Ülke içi gelişen bu siyasi olaylarla birlikte yeni bir çatışma ortamı meydana gelmiştir. Reform hareketlerinin ilk dönemlerinde çatışmalar batıcı ve İslamcı aydınlar arasında cereyan ederken artık modernist İslamcı aydınlarla geleneksel düşüncüyü temsil eden halk arasında meydana gelmektedir. İki kesimin de kendilerini savunmak amacıyla kullandıkları delillerin kaynakları aynıdır. Meşrutiyetin şariata aykırı olduğu düşüncesi, halkın geneline hitap eden bir fikir olmuştur.¹⁹³ Halkın reformlara karşı bu tavrı, modernite yanlısı aydınların halka karşı daha agresif söylemler yöneltmesine sebep olmuştur. Halkın geleneksel siyaset kurumlarından yana tavır almaları, reformcu aydınlar tarafından taassupla hareket eden cahil kitleler olarak nitelendirmelerine sebep olmuştur.¹⁹⁴

II. Meşrutiyet'in ilan edilmesiyle ve İttihat ve Terakkinin iktidara gelmesiyle, eski siyasi kurumları savunmak irtica söylemi olarak değerlendirilmiştir. İrtica kavramı, siyasi bir söylem kazanarak muhalifleri susturmanın ve dışlamanın en iyi yolu olmuştur. II. Meşrutiyet'in ilanından sonra İttihatçılardan yana tavır alan bazı İslamcı aydınlar, halk tarafından hedef tahtasına konulmuştur. İslamcıların II. Abdülhamid'e karşı dinî referanslı eleştirileri, geline nokta halk tarafından İslamcı aydınlara yöneltilmiştir. İslamcı aydınlar bu tür siyasi çelişkilerine rağmen kendilerini reformcuların yanında konumlandırmışlardır. 31 Mart olaylarından sonra İttihat ve Terakki hükümeti tarafından uygulanan baskı ve muhaliflerin takibata

¹⁹¹ Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, 434.

¹⁹² Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, 440; Kara, *İslamcılarının Siyasî Görüşleri I Hilafet ve Meşrutiyet*, 208-209.

¹⁹³ Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, 341-343.

¹⁹⁴ Kara, *İslamcılarının Siyasî Görüşleri I Hilafet ve Meşrutiyet*, 192; Kara, *Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi Metinler / Kişiler I*, 458.

başlanması, hedeflenen hürriyet düşüncesinden çok uzaktadır. İttihat ve Terakki yönetiminin uygulamış olduğu bu takibat II. Abdülhamid yönetimiyle kıyaslanmamalıdır. Çünkü İttihat ve Terakki yönetime geldiğinde basında ve fikir dünyasında oldukça önemli gelişmeler görülmüştür. Bu gelişmelerdeki en büyük nedenlerden biri de İttihat ve Terakki'nin sosyal alanda sağlamış olduğu özgür düşünce ortamıdır. İttihat ve Terakki yönetimi her ne kadar ulusal ve uluslararası siyasetin de etkileriyle yönetimde başarısız olsa da Osmanlı Devleti'nin kurutuluşu için her kesimden aydın tabakası ve gençlere bir umut kaynağı olmuştur.¹⁹⁵ Ancak İttihat ve Terakki yönetiminin aleyhinde gelişen siyasi şartlar bu halka vadettiği umudu ileri seviyelere taşıyamamıştır.

31 Mart olaylarından sonra değişen ülke içi siyasi dengeler sonrasında İttihatçılar yönetimde çeşitli tedbirler almaya başlamışlardır. İttihatçıların II. Abdülhamid yönetiminde eleştirdikleri istibdat uygulamalarını artık kendileri devam ettirmiştir. İttihatçıların kendi düşüncelerinden farklı söylemlere karşı uyguladıkları bu baskıcı tavır, İslamcı aydınların yeni siyasi oluşumda var olmak için kendi ilkelerinden feragat etmelerine sebep olmuştur. En önemli feragat ettikleri noktaların başında, Müslüman halkla aralarının açılması sayılabilir. İslamcı aydınlar yeni siyasi sistemden yana tavır almış, söylemlerini de buna göre şekillendirmişlerdir. İslami gelenekte devlet yöneticilerine itaat edilmesi gerektiği prensibini, II. Abdülhamid'e karşı görmezden gelmişlerdir. II. Abdülhamid'in halife olmadığını ispatlamaya çalışmışlardır. II. Meşrutiyet yönetimini ise ulu'l-emr olarak kabul edip, itaatın gerekli olduğunu söylemeleri en büyük çelişkileridir. İslamcı aydınların hürriyet idealiyle II. Abdülhamid'e muhalefet etmeleri, II. Meşrutiyet'in ilanı ile devletin tüm kurumlarına ve tüm memurlarına itaat etmenin gerekli olduğu fikrine dönüşecektir.¹⁹⁶

İslamcı aydınların II. Meşrutiyeti ilan eden kadroya itaat edilmesi gerektiğine dair kullandıkları dinî argümanlar, aslında II. Abdülhamid'in hilafet makamını öne çıkararak uyguladığı siyaseti güçlendirmek amacıyla kullandığı dinî argümanlardır. İslamcılar, II. Abdülhamid'e karşı hürriyet fikrini ön plana çıkarıp baskı yapmakla suçlarken daha çok itaatsizlik üzerine dinî deliller ileri sürerken, İttihat ve Terakki yönetimine karşı itaat edilmesini savunmuşlardır. Reform yanlısı İslamcı aydınların siyasetin rüzgarına göre şekillenen söylemleri, halkın kendilerine karşı güvenlerini

¹⁹⁵ Karpaz, *İslâm'ın Siyasallaşması Osmanlı Devleti'nin Son Döneminde Kimlik, Devlet, İnanç ve Cemaatin Yeniden Yapılandırılması*, 561-563. sayfalar

¹⁹⁶ Kara, *İslamcıların Siyasî Görüşleri I Hilafet ve Meşrutiyet*, 198.

zedelemiştir. Dikkat çeken diğer bir durum ise İslamcılarının, meşrutî yönetime itaat edilmesi için ileri sürdükleri dinî delillerin, İslam tarihinde hilafet makamının saltanata dönüşmesi esnasında sultana itaat edilmesi gerektiği konusunda da ileri sürülmüş olmasıdır.¹⁹⁷

İslamcı aydınlar Müslüman halkın meşrutîyet yönetimine itaat etmelerini sağlamak için bazı politik kavramları yeniden ele almışlardır. İslam tarihinde siyasi alanda ilk kırılmaların yaşandığı Hz. Osman'ın şehit edilmesiyle başlayan süreç için kullanılan fitne kavramını, mevcut duruma uyarlamışlardır. Meşrutîyet yönetimine isyanın, Hz. Osman döneminde yaşanan yeni bir siyasi fitneye yol açacağını söyleyerek, halkı ikna etmeye çalışmışlardır. Meşrutîyet yönetiminin İslami olmadığını savunan muhalif gruplar da itaat edilmemesi gerektiğini vurgulamak için aynı dinî delilleri kullanmışlardır.¹⁹⁸ İslam siyaset tarihi içerisinde farklı dönemlerde farklı yönetim rejimleri benimsenmiştir. Devleti yöneten idari kadrolar uyguladıkları politikaları meşrulaştırmak için dinî deliller ileri sürmüşlerdir. Ancak yeni meşrutîyet yönetiminin ilan edilmesinden sonra, hilafet makamı İslam siyaset tarihinde ilk defa bu kadar devlet yönetiminde etkisiz hale getirilmiştir.¹⁹⁹

Hilafet makamı her ne kadar devleti yönetme makamı olsa da Müslüman halk tarafından, manevi bir otorite olarak da görülmektedir. Tabi ki bu durum Hristiyanlıktaki ruhbanîyet gibi değildir. Hilafet makamının ruhbanîyete benzememesi onun seküler bir kurum olduğu anlamına gelmemelidir. İslam hukukunun kurallarını uygulamak için gerekli görülen bir yönetimi, seküler bir kurum olarak tarif etmek çelişkili bir durumdur. Osmanlı Devleti'nin hızla başlattığı modernleşme serüveni halk tarafından aynı hızla kabul görmemiştir. Yapılan reformların meşru bir zemine dayandırılması, halk açısından kabul görmesi için çok önemlidir. II. Abdülhamid yaptığı reformları meşrulaştırmak için hilafet makamını ön plana çıkartarak, reform karşıtlarını baskı altında tutmayı sağlamıştır. İttihat ve Terakki de II. Abdülhamid'in yönetimine karşı başarılı olabilmek için aynı yöntemi kullanmıştır. Elleri hilafet yetkisi olmadığı için II. Abdülhamid'e muhalif olan İslamcı aydınlar aralarında yer vermişlerdir. II. Meşrutîyetin ilan edilmesiyle birlikte İslamcı aydınlar, meşrutîyetten yana tavır almışlar ve derhal halk açısından meşrutîyeti meşrulaştırmak için çalışmalara başlamışlardır.

¹⁹⁷ Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve 'htilâfû'l-musallîn*, 648; Mâverdî, *el-Ahkâmü's-sultânîyye İslâm'da Devlet ve Hilâfet Hukuku*, 30; Mâverdî, *el-Ahkâmü's-sultânîyye İslâm'da Devlet ve Hilâfet Hukuku*, 39-40.

¹⁹⁸ Kara, *İslamcılarının Siyasî Görüşleri I Hilafet ve Meşrutîyet*, 201.

¹⁹⁹ Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, 458-459.

İslamcı aydınlar meşrutiyeti meşrulaştırma çalışmalarına ilk olarak büyük camilerin kürsülerinde vaazlar vererek başlamışlardır. Ardından II. Meşrutiyetin ilanıyla birlikte büyük bir patlama yaşanan yayın organlarında da aynı yöntemi takip etmişlerdir.²⁰⁰ Dönemin yaygın yayın organları olan gazete ve dergiler halkı irşat etmek, bilgilendirmek, nasihat ve propaganda aracı olarak kullanılmaya başlanmıştır. İslamcı aydınlar tarafından meşrutiyeti meşrulaştırmak için kaleme alınan yazılar, çoğunlukla dinî referanslı metinlerdir. Meşrulaştırma zemini olarak kullanılan dinî deliller, halkın reformlarla ilgili fikirlerini etkileyen en büyük unsurdan biri olmuştur.²⁰¹ Meşrutiyetin kabulü ile hayatımıza giren en önemli kavramlardan biriside müsavat kavramıdır.²⁰² Müsavat, anlamı itibariyle her ne kadar kulağa hoş gelen bir kavram olsa da İslam tarihinde ilk defa bir Müslümanla gayrimüslim, devlet açısından eşit haklara sahip olmuştur. Sağlanan eşitliğin gayrimüslim unsurlar tarafından kazanç olsa da Müslüman halka herhangi bir faydası olmamıştır. Dinî ilkeler gereği de Müslüman ve gayrimüslim unsurların hukuk alanında da eşitliğinin sağlanması mümkün gözüküyordu.²⁰³ Ancak İslamcı aydınlar dinî kaynaklara getirdikleri yeni yorumlarla bu sorunu aşmaya çalışmışlardır. Bu çalışmalar sırasında en çok başvurulan dinî deliller şunlar olmuştur:

*“Allah, size, emanetleri mutlaka ehline vermenizi ve insanlar arasında hükmettiğiniz zaman adaletle hükmetmenizi emrediyor. Doğrusu Allah, bununla size ne güzel öğüt veriyor! Şüphesiz ki Allah, hakkıyla işitendir, hakkıyla görendir.”*²⁰⁴

Ayetinde geçen “emanetleri ehline veriniz ifadesi” hak eden herkesin dinî farklılığına bakılmadan devlet yönetiminde ve devlet kurumlarında görevde bulunabileceği hakkına sahip olduğu anlamında ifade edilmiştir. Aynı ayette geçen “insanlar arasında adaletle hükmet” ifadesi açıklanırken dönemin zihniyetine uygun olarak, hiçbir mezhepsel ya da dinsel farklılık gözetmeksizin adaletle hükmet ilavesi yapılmıştır.

Ey iman edenler! Bir topluluk bir diğerini alaya almasın. Belki onlar kendilerinden daha iyidirler. Kadınlar da diğer kadınları alaya almasın. Belki onlar kendilerinden daha iyidirler. Birbirinizi karalamayın, birbirinizi (kötü) lakaplarla çağırmayın. İmandan

²⁰⁰ Lütfi Sunar ed., “İslam’ı Uyandırmak” Meşrutiyet’ten Cumhuriyet’e İslamcı Düşünce ve Dergiler (İstanbul: İlmi Etütler Derneği, 2018), 1/234.

²⁰¹ Kara, *İslâmcıların Siyasî Görüşleri I Hilafet ve Meşrutiyet*, 39-40.

²⁰² Kara, *İslâmcıların Siyasî Görüşleri I Hilafet ve Meşrutiyet*, 39.

²⁰³ Berkes, *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, 460-461.

²⁰⁴ en-Nisa 4/58.

sonra fasıklık ne kötü bir namdır! Kim de tövbe etmezse, işte onlar zâlimlerin ta kendileridir.²⁰⁵

Ayeti Müslümanlar özelinde ilişkilere değinirken, İslamcı aydınlar tarafından bütün insanlığı kapsayacak şekilde alaya almama ya da küçük düşürmeme şeklinde yorumlanmıştır. Bu tarz yorumlar Müslüman halklarla gayrimüslim halklar arasındaki farkları ortadan kaldırmak amacını taşımaktadır.

*“Ey insanlar! Şüphe yok ki, biz sizi bir erkek ve bir dişiden yarattık ve birbirinizi tanımanız için sizi boylara ve kabilelere ayırdık. Allah katında en değerli olanınız, O’na karşı gelmekten en çok sakınanınızdır. Şüphesiz Allah hakkıyla bilendir, hakkıyla haberdar olandır.”*²⁰⁶ İslamcı aydınlar bu ayeti referans alarak insanlar arasında hiçbir üstünlüğün olmadığını bizzat Allah’ın emrettiğini ifade etmişlerdir. İslam dininin insanlar arasındaki eşitliği sağlayan evrensel ilkeler barındırdığını ifade etmişlerdir.

(Ey Muhammed!) İman edenlere düşmanlık etmede insanların en şiddetlisinin kesinlikle Yahudiler ile Allah’a ortak koşanlar olduğunu görürsün. Yine onların iman edenlere sevgi bakımından en yakınının da “Biz hristiyanlarız” diyenler olduğunu mutlaka görürsün. Çünkü onların içinde keşişler ve rahipler vardır. Onlar büyüklük de taslamazlar.²⁰⁷

İslamcı aydınlar bu ayetin genellikle son bölümündeki Hristiyanların sevgi bakımından Müslümanlara daha yakın olmasına vurgu yapmışlardır. Ancak ayetin ilk bölümünde Yahudilerin düşmanlıktaki şiddetli tutumlarını pek gündeme getirmemişlerdir. Anlaşılacağı üzere İslamcı aydınlar, dönemin siyasi algısına göre söylemlerini şekillendirmişlerdir.²⁰⁸ İslamcı aydınlar meşrutiyetin getirdiği müsavat hakkını meşrulaştırmak için ayetleri bağlamsal anlamlarından çıkartarak yeni anlamlar yüklemişlerdir. Ayetlerde geçen genel anlamları müsavat özelinde daraltarak gayrimüslim unsurlar lehine yorumlamışlardır. Bu ayetlerin bir kısmı farziet belirtmemesine rağmen Müslüman halka farz gibi ifade edilmiştir.

Meşrutiyetin getirdiği bu eşitlikçi anlayış, Müslümanlarla gayrimüslimlerin aynı mahkemede yargılanmasına kadar varmıştır. Dinî ilkeleri referans alan mahkemelerin farklı dine mensup insanları eşit derecede yargılaması mümkün olmayacaktır. Bu durum ise dinî mahkemelerin önem kaybederek daha laik ve

²⁰⁵ el-Hucurât Sûresi, 49/11.

²⁰⁶ el-Hucurât Sûresi, 49/13.

²⁰⁷ el-Mâide Sûresi, 5/82.

²⁰⁸ İsmail Kara, *İslâmcıların Siyasî Görüşleri 2 Hürriyet Müsavat Uhuvvet* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2.Basım, 2020), 182-184.

seküler mahkemelerin yaygınlaşmasına sebep olmuştur. Atılan bu adımlarla Osmanlı Devleti'nin siyasi sistemi, dinî eksenden çıkarak laik ve seküler bir sisteme doğru değiştirilmiştir. Yeni Osmanlı hareketi içerisinde var olan farklı görüşteki gruplar, bu reformların fikri temellerini oluşturmuştur.²⁰⁹ İslamcı aydınlar meşveret ilkesini ayetlerle destekleyerek meclisi meşrulaştırmışlardır.²¹⁰ Ancak meclisin açılmasıyla gayrimüslim unsurlar da yönetimde hak sahibi olmaya başlayınca reform hareketleri, dinî mahiyetini kaybetmiş hatta Müslümanların zararına sebep olmuştur. İslamcı aydınlar, gelişen yeni durumu izah etmeye çalışırken bu kez de dinî ve dünyevi ayrımlarına gitmişlerdir.

Olayların kontrolü ellerinden çıkan İslamcı aydınlar, hedefledikleri adalete ve meşverete İslami yönetime gün geçtikçe uzaklaşmışlardır.²¹¹ Din ve dünya işlerinin ayrımı yapılırken gayrimüslim unsurlara dünya işlerinde haklar tanınmıştır. Gayrimüslimlerin dünya işlerinde elde ettikleri haklar, Müslümanların taviz vermeleriyle mümkün olmuştur. Siyasette, hilafet makamı ne kadar kısıpca alınmışsa o kadar gayrimüslim unsurlar hak sahibi olmuştur. İslam dini Hristiyanlıktaki ruhbanlık sınıfını en başından reddettiği için maddi ve manevi unsurları aynı anda içerisinde barındıran bir dindir. Batıda özellikle Fransız İhtilalinden sonrası insanların kiliseye karşı elde ettikleri özgürlük ve hürriyet hakları normal karşılanabilir. Maddi sahada yöneticilerin baskısı, manevi alanda din adamlarının baskısı, Batı halklarının ayaklanmalarına sebep olmuştur. Ancak bu şartlar Müslüman halklar için geçerli değildir. İslam dini, Hz. Peygamber'in örneğinde maddi ve manevî alanı kapsayan bir sistem olarak uygulanmıştır. İslamcı aydınlar meşrutiyeti meşrulaştırırken, İslam dinini Hristiyan dünyada olduğu gibi maddi ve manevi olarak bölünmesine zemin hazırlamışlardır. Bu durum ise İslam siyaset geleneğinin ruhuna taban tabana zıttır.²¹²

Reformcu İslamcı aydınlar, meşrutiyetle birlikte hayata aktarılan reformları meşrulaştırma gayreti içerisine girmişlerdir. Hilafet makamını, İslam'da ruhbanîyet yoktur diyerek maddi alanla sınırlı tutmuşlardır. Osmanlı Devleti'nde modernleşmeye ihtiyaç vardır. Ancak Batıcı aydınların önde gelen isimlerinden biri olan Abdullah Cevdet ve Ali Suavi'nin iddia ettiği gibi şariat mahkemeleri başta olmak üzere modernleşmenin uygulama sahasının dinî kurumlar üzerinden olması

²⁰⁹ Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, 459; Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, 172; Kara, *İslâmcıların Siyasî Görüşleri 2 Hürriyet Müsavat Uhuvvet*, 192.

²¹⁰ Kara, *İslâmcıların Siyasî Görüşleri 2 Hürriyet Müsavat Uhuvvet*, 194.

²¹¹ Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, 395-396; Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, 173.

²¹² Kara, *İslâm Siyasî Düşüncesinde Değişme ve Süreklilik Hilâfet Risâleleri*, 4/394.

yerine, yönetim alanında görülen ve diğer alanlarda da var olan aksaklıkların olduğu alanlar olmalıdır.²¹³ Modernleşme aşamalarını sağlamak için İslami ilkeleri reddetmek yerine, onları kendi içerisinde reformize ederek çağın gereklerine uygun hale getirmek en isabetlisi olacaktı. Özellikle Tanzimat fermanıyla başlayan süreç, dinin maddi ve manevi alandaki hakimiyetini tartışmaya açmıştır. Dönemin aydınları genellikle inkar et ve kurtul mantığıyla hareket ettikleri için, reformların önünde engel olarak gördükleri İslam geleneğine ait yararlı olan ilkeleri dahi genellikle reddetmişlerdir.²¹⁴

İslam dini özü itibarıyla maddi ve manevi kurallar toplamı olduğu için kamusal alanda pratiği, ancak devlet kurumuyla mümkündür. Maddi boyutu ve ruhanî boyutu kendi içerisinde erittiği için devlet başkanı aynı zamanda dinî liderliği de yerine getirmektedir. Yani siyasi yetkilerden yoksun bir hilafet makamı, pratikte bir anlam ifade etmez. Bunun yanında meşrutiyet döneminde bazı İslamcı aydınlar tarafından dile getirilen halifenin yalnız ülke içerisindeki Müslümanların lideri olduğu fikri, tamamen sembolik bir hilafet teorisinin ürünüdür.²¹⁵ Halife, İslam siyaset geleneği içerisinde bütün Müslümanların dinî lideri olarak görülmüştür. Hilafet makamı bir hükümet sistemi değil siyasi ve manevi alanı içerisinde barındıran otoritenin ta kendisidir.²¹⁶

İslam dininin vahdet sistemine dayalı bir yapıda olması siyasi anlayışı da etkilemiştir. Her ne kadar daha ilk dönemlerden itibaren İslam coğrafyası genişlediği için merkezden yönetimi zor olsa da Müslüman halklar, hilafet makamının himayesi altındadırlar. İslam coğrafyasındaki sultanlar halifenin birer valileri konumundadırlar.²¹⁷ Osmanlı Devleti son dönemlerinde siyasi açıdan güç kaybına uğrasa da II. Abdülhamid'in hilafet merkezli siyasi politikası sayesinde kısmen de olsa hilafet makamı, siyaseten önemli bir noktaya kavuşmuştur. Daha sonra tahttan uzaklaştırılmasıyla neticelenen süreçle hilafet makamının yetki alanı her geçen gün daralmıştır. İslam siyaset geleneğindeki hilafet makamının işlerlik kazanması için maddi ve manevi güç unsurlarından mahrum olmaması gerekmektedir.²¹⁸

²¹³ Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, 412; Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, 100.

²¹⁴ Said Halim Paşa, "Türkiye ve Hilafet", çev. İsmail Taşpınar, *İslâm Siyasî Düşüncesinde Değişme ve Süreklilik Hilâfet Risâleleri II. Meşrutiyet Devri*, haz. İsmail Kara (İstanbul: Klasik Yayınevi, 1. Basım, 2004), 4/397.

²¹⁵ Kara, *İslâmcıların Siyasî Görüşleri I Hilafet ve Meşrutiyet*, 145.

²¹⁶ Said Halim Paşa, "Türkiye ve Hilafet", 4/398.

²¹⁷ Said Halim Paşa, "Türkiye ve Hilafet", 4/399.

²¹⁸ Said Halim Paşa, "Türkiye ve Hilafet", 4/400.

Hilafet makamı İslam tarihi seyri içerisinde farklı Müslüman devletler tarafından Osmanlı Devleti'ne kadar sürdürülmüştür. Hilafet makamının, farklı devletler arasında zaman zaman el değiştirmesi tezat bir durum değildir. Çünkü maddi güç unsurlarından yoksun bir hilafet uygulaması zaten mümkün değildir.²¹⁹ Yani hilafet makamının tam manasıyla işlerlik kazanabilmesi için maddi güç unsurlarını da elinde bulundurması gerekmektedir. Müslüman devletler içerisinde en güçlü devlet olma özelliğini gösteren Osmanlı Devleti, vakti geldiğinde hilafet makamına da sahip olmuştur. Osmanlı Devleti'nin son zamanlarında İslam coğrafyasının tamamına yakını işgale uğramış vaziyettedir. Ülke içerisinde yapılan reformlarla toparlanılmaya çalışılmıştır. Ancak ne reformlar hedefine ulaşmış ne de devlet dağılmaktan kurtulabilmiştir.

3.2.5. Modern Siyaset Düşüncesinin Meclise Yansımaları: Partileşme

Sened-i İttifak ile birlikte başlayan süreçle sosyokültürel alanda büyük değişiklikler olmuştur. Bu değişimlerin ülke siyasetine en büyük etkisi, halkın da ülke yönetiminde âyanlar aracılığıyla devletten hak talep etmeleridir. Âyanlar, Sened-i İttifak antlaşmasıyla bölgesel güç haline gelmişlerdir.²²⁰ Bu güç toplumda orta sınıfın doğmasına sebep olmuştur.²²¹ Ekonomik olarak yeni bir sınıf doğmuş ve devlet bu sınıfı muhatap almak zorunda kalmıştır. Sened-i İttifak antlaşmasıyla güçlenen Âyanlar, aynı zamanda bölgesel kalkınmayı da sağlamışlardır. Osmanlı Devleti her ne kadar bu dönemde askeri alanda gerilese de eğitim ve kültür alanında büyük bir ilerleme sağlamıştır.²²²

Osmanlı Devleti'nin ilk anayasası olan Kânûn-ı Esâsî'nin kabul edilmesiyle, siyaset sistemi yeniden yapılandırılmaya başlanmıştır. Yönetimde padişahın yanında meclisin de söz sahibi olması, modernleşme çabaları açısından önemli bir aşama olmuştur. Islahat Fermanıyla başlayan bu süreç, yeni anayasanın kabul edilmesiyle resmiyet kazanmıştır. Her ne kadar modernleşme taraftarları açısından istenilen sonuca ulaşılamasa da Kânûn-ı Esâsî, yeni siyaset sisteminin temellerini atmıştır. Islahat Fermanıyla sadece belli bir grubun yönetimde söz sahibi olmasıyla kısıtlı olan meclis, II. Meşrutiyet'in ilanı ile hedeflenen yönetim tarzına yaklaşabilmiştir.

²¹⁹ Said Halim Paşa, "Türkiye ve Hilafet", 4/403.

²²⁰ Ali Akyıldız, "Sened-i İttifak", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2009), 36/512-514.

²²¹ Karpat, *Türk Demokrasi Tarihi Sosyal, Kültürel, Ekonomik Temeller*, 35.

²²² Karpat, *Türk Demokrasi Tarihi Sosyal, Kültürel, Ekonomik Temeller*, 31.

Modernleşme alanında yapılan reformlar, ilk olarak aydınlar hareketi olarak ortaya çıkmıştır. Ancak Osmanlı Devleti'ndeki ilk partileşme hareketleriyle, halkın da yönetime katılımı sağlanmıştır. Batıcı ya da İslamcı aydınlar tam olarak halkı yansıtmıyorlar hatta zaman zaman birbirleriyle çatışıyorlardı. Partileşme hareketleriyle beraber siyaset Anadolu'ya açılmış, artık halk kısmen de olsa yönetimde söz sahibi olmaya başlamıştır. Reformcu, Batıcı ve İslamcı aydınlar yalnız elit zümreyi temsil ediyorlardı. Bu grup yönetim anlayışında da İstanbul'un siyasetini temsil etmiştir. İslamcı aydınların II. Meşrutiyet'in ilanından sonra geleneksel siyasi sistemin değil de İttihat ve Terakki yönetiminin yanında yer almasının sebebi, en kısa yoldan iktidara gelmektir. Batıcı ve İslamcı aydınların ortak amacını, devletin yönetimini ele geçirerek fikirleri doğrultusunda reformlar yapmak oluşturmaktadır.

Osmanlı Devleti'nde modernleşme adımları olarak ortaya çıkan yeni durumlar hem bazı aydınlar açısından hem de halktan bazı çevrelerce hemen kabul görmemiştir. Özellikle bazı kavramların dönemsel olarak algılanma şekillerinden kaynaklanan uyumsuzluk problemleri ortaya çıkmıştır. Siyasi parti kelimesinin dönemsel kullanımı olan fırka kavramı, İslam siyaset geleneği içerisinde olumsuz anlamlar içermektedir. Fırka kavramı, İslam tarihi içerisinde belli dönemlerde devletten ve ümmetten kopanlar için olumsuz anlamlarda kullanılmıştır.²²³ Bölünme, gruplaşma ve tefrika gibi anlamları içerisinde barındıran fırka kavramı, bazı İslamcı aydınlar tarafından eleştirilmiştir.²²⁴ Ancak birtakım eleştirilere neden olsa da meşrutiyet sistemi, içerisinde partileşmeyi beraberinde getirmiştir.

Partileşme çalışmaları meşrutiyet ortamının getirdiği hürriyet ve özgürlük söylemleri altında yapılsa da bir yandan devletin içerisinde bulunan azınlık unsurların, kısmen de olsa yönetimde söz sahibi olmasına sebep olmuştur. Bu durum milliyetçilik akımının devleti daha da tahrip etmesine sebep olmuştur. Devletin asli unsuru olan Müslüman halkın kendi içerisinde Batıcı aydınlar, İslamcı aydınlar, reform karşıtları ve geleneksel siyaset anlayışını savunan gruplar olarak bölmüştür.²²⁵ Müslümanlar dahi kendi aralarında bölünmüşken bir de azınlık unsurların bu fırsattan yararlanarak ayrılıkçı söylemlerde bulunmaları, devletin

²²³ Mehmet Evkuran, "Çağdaş İslam Düşüncesinde "Mezhep" Krizi: Mezheplerin Dinsel/Teolojik Meşruiyeti ve Sosyolojik Anlamı Üzerine", *Kelâm Araştırmaları Dergisi*, 13/2 (2015), 625-627; Mehmet Kubat, "'73 Fırka Hadisi'ni Yeniden Düşünmek" *İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 3/2 (Güz 2012), 28-30.

²²⁴ Kara, *İslâmcıların Siyasî Görüşleri I Hilafet ve Meşrutiyet*, 203.

²²⁵ Kara, *İslâmcıların Siyasî Görüşleri I Hilafet ve Meşrutiyet*, 207.

parçalanmasını hızlandırmıştır. Partileşme çalışmaları halk arasında gruplaşmaları daha da artırmıştır. Tanzimat fermanıyla “vatandaş” eksenli devleti yeniden şekillendirme çalışmaları, Balkanlardaki milliyetçilik akımlarından dolayı başarıya ulaşamamıştır.²²⁶ Halkın arasında hiçbir ayrım gözetmeksizin eşitliği sağlama politikası, I. Dünya Savaşı sonunda terkedilmiştir.

İslamcı aydınlar partileşme sürecinde İttihat ve Terakki içerisinde kendisine yer bulurlarken, onlarla aynı görüşte olmayan geleneksel siyaset taraftarları yeni oluşumlara gitmiştir. Siyaset arenasındaki İslamcı aydınlar ve İslami söylem içerisinde olan yeni oluşumlar, gün geçtikçe ilkelerinden taviz vererek gayrimüslimlerle hareket etmeye başlamışlardır.²²⁷ Aslında bu durum devletin içerisinde bulunduğu sürecin İslamcı aydınlar ve İslami söylemde bulunan grupların kontrollerinden çıktığının en belirgin göstergesidir. Modernleşmeyle birlikte tüm vatandaşların eşit olması anlayışına karşı çıkan İslami kesimlerin, geline nokta gayrimüslim unsurlarla ittifak kurmaları, hilafet makamının siyasi düzlemdeki önemini kaybettiğinin delilleridir.

Artık tartışma konusu yapılan reformların din ile meşrulaştırılması değil, dinin reform hareketleri içerisinde varlığının sürdürebilmesinin sağlanmasıdır. İslamcı aydınların partileşme hareketlerine karşı çıkmalarının sebebi, saltanat ve hilafete dayalı fikirlerine tek parti uygulamasının daha müsait olmasıdır. İslamcı aydınların baştan beridir savundukları tevhit eksenli siyaset anlayışları, bu süreçte İttihat ve Terakki’den yana tavır almalarına sebep olmuştur. Partileşme hareketleriyle meclis gün geçtikçe güç kazanacak, İslamcıların çabaları boşa çıkacaktır. İslamcılar bu duruma sebebiyet vermemek için İttihat ve Terakki’nin yönetimdeki başarısızlıklarına rağmen hedefledikleri sonuca odaklanarak, iktidarları süresince desteklemişlerdir.²²⁸ İslamcıların tüm çabalarına rağmen, kendileri gibi düşünmeyen ancak İslami söylemlerde bulunan muhafazakar çevreler yeni parti kurma gayretleri içerisinde bulunmuşlardır. Bu partilerin en önemlileri İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti diğeri ise Hürriyet ve İtilaf fırkalarıdır.²²⁹ Parti içi siyasi sorunlar nedeniyle bu iki parti de çok uzun süreli olamamıştır.²³⁰ Ancak İslami söylemlerde bulunan grupların

²²⁶ Karpat, *Türk Demokrasi Tarihi Sosyal, Kültürel, Ekonomik Temeller*, 37.

²²⁷ Kara, *İslamcıların Siyasî Görüşleri I Hilafet ve Meşrutiyet*, 205.

²²⁸ Kara, *İslamcıların Siyasî Görüşleri I Hilafet ve Meşrutiyet*, 206.

²²⁹ Azmi Özcan, “İttihâd-ı Muhammedî Cemiyeti”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2001), 23/475-476.

²³⁰ Kara, *İslamcıların Siyasî Görüşleri I Hilafet ve Meşrutiyet*, 208.

farklı partiler kurarak mecliste muhalefet cephesini temsil etmeleri siyasi açıdan önemli olmuştur.

Hep birlikte Allah'ın ipine (Kur'an'a) sınıksız sarılın. Parçalanıp bölünmeyin. Allah'ın size olan nimetini hatırlayın. Hani sizler birbirinize düşmanlar idiniz de O, kalplerinizi birleştirmişti. İşte O'nun bu nimeti sayesinde kardeşler olmuştunuz. Yine siz, bir ateş çukurunun tam kenarında idiniz de O sizi oradan kurtarmıştı. İşte Allah size âyetlerini böyle apaçık bildiriyor ki doğru yola eresiniz.²³¹

Ayetinde geçen “تَفَرَّقُوا وَلَا” kavramını partileşmeyin, fırkalaşmayın anlamında kullansalar da bu söylemlerinde etkili olamamışlardır. İslamcı aydınlar bu ayeti, partileşme çalışmalarına karşı delil olarak kullanırlarken kendileri de bir partiye hizmet etmişlerdir.²³² İslami söylemde bulunan muhalefetteki aydınlar ise bu ayette geçen “تَفَرَّقُوا وَلَا” kavramının dinî alanda ayrılığa düşmeyin emrini kastettiğini söylemişlerdir. Bu ifadelerden de açıkça anlaşılacağı üzere İslamcıların ve muhalefetteki İslami söylemde bulunan aydınların siyasette, din işleriyle dünya işlerini ayırdıkları açıkça ortadadır. Hilafet makamını siyasetten uzaklaştırılması manevî alana hapsedilmesi anlamına gelmektedir.²³³ Geline nokta Batıcı aydınların yapmak istediğini İslamcı aydınlar yapmıştır.

İslami söylemlerde bulunan muhalefetteki partiler, 31 Mart olaylarından sonra baskı altına alınmıştır. Özellikle İttihâd-ı Muhammedî Cemiyeti, Ayasofya Camiinde düzenlediği mevlitten sonra, 31 Mart olaylarının arkasındaki güç olarak görülmüştür.²³⁴ Olaylar Selanik'ten gelen Hareket Ordularıyla bastırılmıştır. İttihâd-ı Muhammedî Cemiyeti'ne yakın olan Volkan gazetesi yazarı Derviş Vahdetî, halkı ayaklanmaya kışkırtması iddiasıyla yargılanmış ve idam ettirilmiştir.²³⁵ Bu olaylar esnasında İslamcı aydınların önemli yayın organı olan Sırât-ı Müstakîm de kendilerinin modernleşme yanlısı oldukları, İttihat ve Terakki yönetimlerini desteklediklerini beyan etmişlerdir. 31 Mart olaylarından sonra görevden alınan II. Abdülhamid'in hal fetvasını gazetede yayınlarak, siyasi krizlerin müsebbibi olarak padişahı görmüşlerdir. Gazetede yayınlanan hal fetvasıyla hangi tarafta durduklarını açıkça göstermişlerdir.²³⁶ Sırât-ı Müstakîm dergisi II. Abdülhamit yönetimi sonrası II. Meşrutiyet'i siyasi bir nimet olarak görmüş, ona karşı yapılan halk ayaklanmasını

²³¹ Âl-i İmrân 3/103.

²³² Kara, *İslâmcıların Siyasî Görüşleri I Hilafet ve Meşrutiyet*, 213.

²³³ Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, 371-373.

²³⁴ Sunar, “İslam'ı Uyandırmak” *Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e İslamcı Düşünce ve Dergiler*, 1/234.

²³⁵ Sunar, “İslam'ı Uyandırmak” *Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e İslamcı Düşünce ve Dergiler*, 1/240.

²³⁶ Sunar, “İslam'ı Uyandırmak” *Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e İslamcı Düşünce ve Dergiler*, 1/241.

darbe olarak nitelendirmiştir. Derviş Vahdetî ve ayaklanmaya katılan halkı cehaletle suçlamışlardır. İttihat ve Terakki yönetiminin önünde bir kalkan gibi durarak II. Meşrutiyet'e karşı ayaklanmaları, dine karşı yapılan ayaklanma olarak değerlendirmişlerdir. Hareket Ordusunun isyanı bastırmasından memnun olmuşlardır. Askerin bu müdahalesini, devletin ve hilafetin kurtuluşu olarak görmüşlerdir.²³⁷ İslamcı aydınlar II. Meşrutiyet'in ilanından beridir İttihat ve Terakkiyi desteklemişler ve meşrutiyet idaresinin dinî alanda meşruluk kazanmasını sağlamışlardır. İslamcı aydınların 31 Mart olaylarında meşrutiyet yönetiminden yana tavır almaları, devletin kurtuluşunu ve kendi hedeflerinin ancak meşrutiyet yönetimi içerisinde gerçekleşebileceğine inanmalarındandır.²³⁸

3.2.6. Politikada Stratejik Bir Güç Olarak Hilafet Makamı

II. Abdülhamid, hilafet makamını ihya çalışmaları sonucu Müslüman halkların İslam davası altında uyanışına vesile olmuştur. Hindistan'da hilafet komitesi kurulmuş ve Asya Müslümanlarının hilafet çatısı altında birleştirilmesi hedeflenmiştir. Hilafet komitesi de halifenin maddi güçlerden soyutlanmaması gerektiğini savunmuştur. Aynı zamanda hilafet merkezinin topraklarını kutsal toprakları da kapsayacak şekilde tanımlamışlardır. Çünkü kutsal topraklara hakim olamayan bir halife, Müslüman halklar açısından itibar kaybına uğrayabilirdi. İngilizlerin hilafet projesi olan Şerif Hüseyin'in halifelik iddiasına şiddetle karşı çıkmışlardır. Kutsal toprakların halife-sultanın otoritesine bağlı bulunduğunu bildirerek, bunun diğer dünya güçlerinin kararlarına bırakılamayacağını ifade etmişlerdir.²³⁹

Hint hilafet konseyine göre, İslam coğrafyasının kaderini diğer dünya güçlerinin belirleyecek olmaları bizzat şeriatın ihlali olarak değerlendirilmiştir. İslamcı aydınların diğer Müslüman halkların Türkiye'ye karşı olan bağlılıklarını hissi olarak değerlendirmeleri bir yanılgıdan ibarettir. Hint Müslümanlarının Türkiye'nin yanında durmaları, hilafet makamını ellerinde bulundurmalarından dolayıdır. Özellikle dünyanın bir savaşın eşiğine doğru sürüklendiği süreçte hilafet makamı, Müslüman halkların maddi ve manevi sığınağı olmuştur.²⁴⁰ Osmanlı Devleti içerisinde hilafet makamı, reformcu aydın tabakası açısından engel teşkil etse de

²³⁷ Sunar, "İslam'ı Uyandırmak" *Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e İslamcı Düşünce ve Dergiler*, 1/245.

²³⁸ Sunar, "İslam'ı Uyandırmak" *Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e İslamcı Düşünce ve Dergiler*, 1/246.

²³⁹ Said Halim Paşa, "Türkiye ve Hilafet", 4/406.

²⁴⁰ Said Halim Paşa, "Türkiye ve Hilafet", 4/407.

dünyanın içerisinde bulunduğu siyasi sorunlar, hilafetin makamının Müslümanlar açısından önemini arttırmıştır. İngilizlerin sömürge kolonilerinde özellikle Hint Müslümanları açısından Osmanlı'ya karşı yapılan her saldırı, Müslümanların daha da kenetlenmesini sağlamıştır. Osmanlı, hilafet merkezi olması açısından İslami uyanışın merkezi haline gelmiştir. Dünya Müslümanları sultan-halifenin her zaman emrinde olduklarını bildirmek için bağılılıklarını sunmaktan geri durmamışlardır. İngilizler hilafet makamının gücünün farkında oldukları için sömürgelerindeki egemenliklerini devam ettirebilmek amacıyla, Hicaz merkezli Arap hilafeti projesi öne sürmüşlerdir. Ancak buna ilk karşı çıkan yine Müslüman halklar olmuştur.²⁴¹

Sanayi Devriminden sonra dünya siyaset arenasında güç dengeleri değişmiştir. Dünya siyaset arenası yeniden şekillenmeye başlamıştır. Sanayi için ham madde arayışları güçlü devletlerin güçsüz devletleri sömürme yolunu açmış ve büyük devletler arasında sömürge yarışı başlamıştır. Dünya siyasetindeki bu değişimlerden Osmanlı Devleti de etkilenmiştir. Sanayi İnkılabının yanı sıra Fransız İhtilaliyle başlayan özgürlükçü halk ayaklanmaları, imparatorluk yapısındaki devletleri bazı tedbirler almaya yönlendirmiştir. Osmanlı Devleti de dünyayı etkisi altına alan özgürlükçü ve milliyetçi karaktere sahip olan bu ayaklanmaların zararını en aza indirmek için birtakım önlemler almıştır. Islahat fermanı ve Tanzimat fermanıyla uygulamaya konulan reform hareketleri, meşrutiyet ilanlarıyla devam etmiştir.²⁴²

Osmanlı Devleti'nde hayata geçirilen hürriyetçi ve özgürlükçü reform adımları, İttihat ve Terakki Cemiyeti başta olmak üzere bazı çevrelerce yeterli görülmemiş ve kendilerini yönetime el koyma zorunda hissetmişlerdir. İttihat ve Terakki Cemiyeti 23 Ocak 1913 tarihinde, Bâbüâli baskınını gerçekleştirerek yönetime el koymuşlardır.²⁴³ Bu sırada dünya büyük bir savaşın eşiğindedir. 1914 yılına gelindiğinde iktidardaki İttihat ve Terakki yönetimi, Almanların yanında savaşa katılma kararı almıştır. Bu kararı almalarında Osmanlı ordusu üzerindeki Alman etkisi göz ardı edilmemelidir. Kuzey Afrika'da ve Balkanlarda kayıplar veren Osmanlı Devleti açısından savaşa girme kararı, büyük bir felakete sebep olacaktır. Almanya'nın savaş esnasında istenilen başarıyı sağlayamaması Osmanlı Devleti'nin savaşa belirlenen tarihten önce girmesine sebep olmuştur. İlkbahar dönemi olarak

²⁴¹ Said Halim Paşa, "Türkiye ve Hilafet", 4/406.

²⁴² Turan, *Hilafetin Tarihsel Gelişimi ve Kaldırılması*, 135.

²⁴³ Küçük, "Bâbüâli Baskını", 4/389-390.

belirlenen savaş takvimi sonbahar dönemine çekilince, ordu tam olarak hazırlanamamış ve büyük zayıyata uğramıştır.²⁴⁴

Osmanlı imparatorluğunun savaşa dahil olması aynı zamanda bütün Müslümanların da savaşa dahil olması demektir. Böylece savaş Asya'dan Afrika'ya uzayarak büyük bir coğrafyaya yayılmış oldu. Savaşa girme kararının alınmasıyla, II. Abdülhamid döneminde ve daha öncesinde de sürdürülen Avrupalı devletlerle denge politikası sona ermiştir. Bu kararlar birlikte Osmanlı Devleti, 20. yüzyılda Avrupalı devletleri karşısına almıştır. Savaşın durumu hem Osmanlı Devleti'nin hem de İttihat ve Terakki'nin kaderini belirlemiştir. İttihat ve Terakki yönetimi ellerindeki tüm imkanları kullanma yollarını aramıştır. Osmanlı Devleti'ni savaşa giren devletlerden ayıran en büyük fark, Müslüman nüfusu en kalabalık ülke olmasıdır. Bu durumun farkında olan İttihat ve Terakki yönetimi, savaş esnasında hilafet makamının sağlayacağı güçten yararlanmak istemiştir. Halifenin cihat ilan etme yetkisini kullanarak savaştaki güç dengelerini değiştirmek istemişlerdir.²⁴⁵

Şüphesiz hilafet makamının I. Dünya Savaşı sürecindeki en büyük etkisi, tüm Müslüman halkları cihat sancağı altında birleştirebilmek amacıyla ilan edilen Cihad-ı Ekber fetvasının ilanı olmuştur. Cihat fetvasına gerekçe olarak Avrupalı devletlerin Müslüman ülkeleri işgal ederek, Müslüman halkları katletmeleri gösterilmiştir. Cihat çağrısı, İslam dini açısından terk edilmesi büyük günah olarak değerlendirilen bir ibadet olduğu için Müslümanların, cihat çağrısına uymamaları dinî bir ilkeyi ihlal ettiği anlamına gelmektedir. İlan edilen cihat fetvasında da bu konunun üzerinde durularak, cihadın İslam dininin önemli bir şartı olduğu üzerinde durulmuştur.²⁴⁶

Padişah V. Mehmed Reşad'ın cihat fetvasının ardından orduya yaptığı bildiride ise şöyle demiştir:

Rusya, İngiltere ve Fransa devletleri zâlimâne bir idâre altında inlettikleri milyonlarla ehl-i İslâm'ın diyâneten ve kalben merbût oldukları Hilâfet-i muazzamamıza karşı, hiçbir vakit sù'-i fikr beslemekten fâriğ olmamışlar ve bize müteveccih olan her musîbet ve felâkete müsebbib ve muharrik bulunmuşlardır. İşte bu defa tevessül ettiğimiz cihâd-ı ekber ile bir taraftan şân-ı Hilâfet'imize, bir taraftan hukûk-ı saltanatımıza karşı ikâ' edilegelmekte olan ta'arruzlara inşâAllâhu te'âlâ ile'l-ebed nihâyet vereceğiz. Avn ü

²⁴⁴ Turan, *Hilafetin Tarihsel Gelişimi ve Kaldırılması*, 137.

²⁴⁵ Turan, *Hilafetin Tarihsel Gelişimi ve Kaldırılması*, 137.

²⁴⁶ Şeyhülislâm Hayri, "Kâffe-i Müslimîn Üzerine Cihâdın Farziyeti Hakkında Fetevâ-yı Şerife", çev. İskender Türe vd., *Sebilürreşâd Dîni, ilmî, edebî, siyâsî haftalık mecmûa-i İslâmiyyedir*, ed. M. Ertuğrul Düzdağ (İstanbul: Bağcılar Belediyesi, 2018), 13/15-17; Hayri bin Avni el-Ürgübi, "Osmanlı Devleti'nin fiilen savaşa girmesi üzerine Meşihat makamınca bütün Müslümanlara hitaben yayınlanan Cihat Fetvası", çev. Durmuş Kandira - Hümeysra Seren Yeniçeri, *Osmanlı Belgelerinde Birinci Dünya Harbi I The First World War In Ottoman Documents*, ed. Uğur Ünal (İstanbul: T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 2013), 91-94.

inâyet-i Bârî ve meded-i rûhâniyyet-i Peygamberî ile donanmamızın Karadeniz’de ve cesûr askerlerimin Çanakkale ve Akabe ile Kafkas hudûdunda düşmanlara vurdukları ilk darbeler hak yolundaki gazâmızın zaferle tetevvüc edeceği hakkındaki kanâatimizi tezyîd eylemiştir. Bugün düşmanlarımızın memleket ve ordularının müttefiklerimizin pâ-yı celâdeti altında ezilmekte bulunması bu kanâatimizi te’yid eden ahvâldendir. Kahraman askerlerim, dîn-i mübînimize ve vatan-ı azîzimize kasd eden düşmanlara açtığımız bu mübârek gazâ ve cihâd yolunda bir an azm ü sebât ve fedakârlıktan ayrılmayınız. Düşmana arslanlar gibi savlet ediniz. Zira hem devletimizin hem fetevâ-yı şerife ile cihâd-ı ekbere da’vet ettiğim üç yüz milyon ehl-i İslâm’ın hayât ve bekâsı sizlerin muzafferiyetinize bağlıdır. Mescidlerde, câmi’lerde, Ka’betullâh’da huzûr-ı Rabbü’l-âlemîn’e kemâl-i vecd ü istiğrak ile müteveccih üç yüz milyon ma’sûm ve mazlûm mü’mîn kalbinin duâ ve temenniyâtı sizinle beraberdir.²⁴⁷ 21 Zilhicce 1332 ve 29 Teşrinievvel 1330

Yine İttihat ve Terakki’nin önde gelen isimlerinden biri olan ve aynı zamanda Başkumandan vekili olan Enver Paşa’nın orduya hitaben bildiri metni ise şu şekildedir:

Arkadaşlar! Sevgili başkumandanımız, Halîfe-i zî-şân efendimiz hazretlerinin irâde-i seniyyelerini tebliğ ediyorum. Allah’ın inâyeti, Peygamber’imizin imdâd-ı rûhânîsi ve mübârek pâdişâhımızın hayır-duâsıyla ordumuz düşmanlarımızı kahredecektir. Bugüne kadar karada ve denizde zâbit ve asker kardeşlerimin gösterdikleri kahramanlıklar düşmanlarımızın perîşân olacaklarına en büyük delildir. Ancak her zâbit, her asker unutmamalıdır ki harb meydanı fedakârlık meydanıdır. Orada hangi asker daha ileri atılır, hangi asker düşmanın şarapnel ve kurşunlarından yılmayarak ayak direr, sonuna kadar sebât ederse o asker kazanır. Târîh şâhiddir ki Osmanlı askerinden sebâtlı, Osmanlı askerinden fedâkâr hiçbir asker yoktur. Hepimiz düşünmeliyiz ki başımızın ucunda Peygamber’imizin ve sahâbe-i güzîn efendilerimizin rûhları uçuyor. Şanlı babalarımız, başlarımızın ucunda bizim ne yapacağımıza bakıyor. Eğer onların hakîkî evlâdı olduğumuzu göstermek, bizden sonra geleceklerin la’netlerinden kurtulmak istersek çalışalım. Zincirler altında inleyen üç yüz milyon İslâm ve eski vatandaşlarımız hep bizim muzafferiyetimize duâ ediyor. Ölümünden kimse kurtulmayacaktır. Ne mutlu ileri gidenlere! Ne mutlu din ve vatan yolunda şehîd olanlara... İleri! Daima ileri ki zafer, şân, şehâdet, Cennet hep ileride, ölüm ve zillet geridedir. Mübârek ve mukaddes şehîdlerimizin rûhuna fâtiha. Pâdişâhım çok yaşa.²⁴⁸

Kaleme alınan metinlerden de anlaşılacağı üzere savaşa katılım için orduyu motive etmek amacıyla dinî söylemler sıklıkla kullanılmıştır. Özellikle de hilafet makamı ön plana çıkartılarak savaş, dinî gerekçelere dayandırılmak istenmiştir. Cihat fetvasıyla öncelikli olarak halkın devlete destek vermesi sağlanmıştır. Hedeflenen diğer amaç ise Avrupa devletlerinin sömürgesi olan Müslüman halkları Osmanlı Devleti’nin yanına çekmektir. Bu durumdan huzursuz olan İngilizler ve Fransızlar Osmanlı Devleti’ne karşı karalama kampanyaları başlatmıştır.²⁴⁹ Meşrutiyet rüzgarı

²⁴⁷ Mehmed Reşad, “Cihâd-ı Ekber Hakkında Beyânnâme-yi Hilâfet-Penâhî”, çev. İskender Türe vd., *Sebilürreşâd Dînî, ilmî, edebî, siyâsî haftalık mecmûa-i İslâmiyyedir*, ed. M. Ertuğrul Düzdağ (İstanbul: Bağcılar Belediyesi, 2018), 13/17-18.

²⁴⁸ Enver Paşa, “Baskumandanlık Vekâleti’nin Beyânnâmesi”, çev. İskender Türe vd., *Sebilürreşâd Dînî, ilmî, edebî, siyâsî haftalık mecmûa-i İslâmiyyedir*, ed. M. Ertuğrul Düzdağ (İstanbul: Bağcılar Belediyesi, 2018), 13/18.

²⁴⁹ Samné, “Hilafet ve Panislâmizm”, 4/309.

Osmanlı Devleti içerisinde bazı grupları etkilediği gibi İslam coğrafyalarında da bazı Müslümanlar tarafından hoşnutlukla karşılanmıştır. Hintli Müslümanlardan birtakım çevreler meşrutiyet yönetiminin Osmanlıda en güzel şekilde uygulandığını memnuniyetle ifade etmişlerdir.²⁵⁰ Hint coğrafyasında bazı Müslümanların meşrutiyetten yana tavır almaları, İngilizlerin Müslümanlara karşı uyguladıkları politikalarından kaynaklanmaktadır. Osmanlı'daki meşruti idareyi, İngilizlerin yönetimleriyle kıyaslamaları bu durumun en belirgin göstergesidir.²⁵¹

Meşrutiyeti memnuniyetle karşılayan bazı Hintli Müslümanlar, meşrutiyetin beraberinde getirdiği sorunlara kendilerince çözüm üretmişlerdir. Çözüm önerilerinin en başında Türklerin, İngilizlerle ittifak yapmaları gelmiştir. Sağlanacak olan bu ittifakla Türkler, ülke içerisinde ıslahatlarını rahatlıkla gerçekleştirebileceklerdir. İngilizlerin, Müslümanlara herhangi bir zararlarının söz konusu olmayacağını dahi teminatını vermişlerdir.²⁵² Hint Müslümanlarının bu tavrı sergilemelerinin sebebi, İngiliz hayranlığından kaynaklanmamaktadır. İngilizler, Hint coğrafyasına girdikleri sıralarda hilafet aleyhtarı söylemleri terk etmişler kendilerinin de İstanbul'daki halifeyi tanıdıklarını söylemişlerdir. Ancak Balkan Savaşında işin rengi değişince Hint Müslümanları, İngilizlere karşı açıkça tepki göstermişlerdir. Elllerinden geldiği kadar hilafet makamına maddi destekte bulunmuşlardır.²⁵³

Hint Müslümanları arasında hilafetin şimdiki durumu ve geleceği hakkında kongreler düzenlenmiştir. Bu kongrelerde alınan kararlarda genel olarak, Müslümanların tek çatı altında toplanmaları gerektiğine ve Müslümanların İstanbul'daki halifeye bağlılıklarının devam etmesine vurgu yapmışlardır. Halifeye bağlılığı dinî bir emir olarak değerlendirmişlerdir. Türklerin hilafet makamını temsil eden yegane millet olduklarına her fırsatta vurgu yapan Hint Müslümanları, Türklere isyanın Hz. Peygamber'in şeriatına isyan olduğunu söylemişlerdir.²⁵⁴ Hint Müslümanları açısından hilafet tamamen dinî bir mevzudur. O yüzden diğer milletlerin hilafet meselesi hakkında en küçük müdahalelerini, dine karşı yapılmış sayacaklarını ifade etmişlerdir. Bundan dolayı hilafet meselesinin Müslümanlarca halledilmesi gerektiği kararına varmışlardır.²⁵⁵ Osmanlı Devleti'nin yaşadığı

²⁵⁰ Şeyh Müşir Hüseyin Kıdvai, "Türkiye İslâm İmparatorluğu'nun İstikbali", çev. Zeynep Süslü, *İslâm Siyasî Düşüncesinde Değişme ve Süreklilik Hilâfet Risâleleri II. Meşrutiyet Devri*, haz. İsmail Kara (İstanbul: Klasik Yayınevi, 1. Basım, 2004), 4/348.

²⁵¹ Kıdvai, "Türkiye İslâm İmparatorluğu'nun İstikbali", 4/348.

²⁵² Kıdvai, "Türkiye İslâm İmparatorluğu'nun İstikbali", 4/359-360.

²⁵³ Kıdvai, "Türkiye İslâm İmparatorluğu'nun İstikbali", 4/362.

²⁵⁴ Kıdvai, "Türkiye İslâm İmparatorluğu'nun İstikbali", 4/376.

²⁵⁵ Kıdvai, "Türkiye İslâm İmparatorluğu'nun İstikbali", 4/386.

sorunları yakından takip etmişler ve her durumda hilafet merkezine yardımda bulunmaya gayret göstermişlerdir. Hilafet makamına olan bu bağlılıklarını, İngilizleri ilgilendiren bir durum olmadığını, bu durumun dinî bir mesele olduğunu vurgulamışlardır.²⁵⁶

İslam coğrafyasının önemli merkezlerinden olan Mısır'da da bu konuda fikirleri sürülmüştür. Mısır ulemasının önde gelen isimlerinden olan Şeyh Abdülazîz b. Halîl Çavîş'in hilafet hakkında kaleme aldığı "*el-Hilâfetü'l-İslâmiyye*" adlı eseri, Mısır halkının ve yakın coğrafyaların hilafet makamına verdikleri önemi gözler önüne sermektedir. Eserde, hilafetin kısaca tarihi izah edildikten sonra Müslüman halkların Osmanlı hilafetinden asla ayrılmamaları gerektiği vurgulanmıştır.²⁵⁷ İngilizler ve Fransızlar işgal ettikleri coğrafyalardaki Müslüman halkları halifeye karşı kıskırtmışlardır. Ayak sesleri duyulan büyük bir savaş esnasında, kendi saflarında savaşmalarını istemişlerdir. İşgal altında olan coğrafyalardaki ulemadan bazı kimseler, halkı İngiliz ve Fransız oyunlarına karşı uyarmışlar, Osmanlı hilafetine bağlı kalmalarını istemişlerdir.²⁵⁸

Hilafet meselesi ile ilgili Osmanlı Devleti içinde ve dışında dönem itibarıyla birçok yazı kaleme alınmıştır. Farklı İslam coğrafyalarında hilafetle ilgili kaleme alınan yazılarda, genellikle Osmanlı Devleti'nin hilafet makamının merkezi olduğu vurgulanmıştır. Birbirinden farklı coğrafyalarda Müslüman halklar adeta söz birliği etmişçesine hilafet makamının dinî bir nitelik taşıdığı üzerinde ittifak ederek, tüm Müslümanları hilafet çatısı altında toplanmaya çağırmışlardır.²⁵⁹ Halifeye itaati Hz. Peygamber'e itaat olarak görmüşler ve Müslümanların halifeye itaatle sorumlu olduklarını ifade etmişlerdir. Müslümanların birlik içerisinde olmaları gerektiği ve hilafeti ayakta tutmak için gayret göstermelerini farz olarak değerlendirmişlerdir.²⁶⁰

Bu durumun yanında dönemin en büyük sömürge kolonilerine sahip olan İngiltere ve Fransa, hilafet makamının Müslümanlar üzerindeki etkisini farkına varmışlardır. Özellikle İngiltere, Hicaz merkezli bir hilafet planı yaparak bazı Arap kabilelerini desteklemiştir. Arap hilafeti, planını hayata geçirmek için Mekke Emir'i Şerif Hüseyin'i desteklemişlerdir. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Osmanlı Devleti'ni

²⁵⁶ Kıdvaî, "Türkiye İslâm İmparatorluğu'nun İstikbali", 4/388-389.

²⁵⁷ Şeyh Abdülazîz Çavîş, "Hilafet-i İslâmiye", çev. Asiye Yılmaz, *İslâm Siyasî Düşüncesinde Değişme ve Süreklilik Hilâfet Risâleleri II. Meşrutiyet Devri*, haz. İsmail Kara (İstanbul: Klasik Yayınevi, 1. Basım, 2004), 4/445-452.

²⁵⁸ Çavîş, "Hilafet-i İslâmiye", 4/258-263.

²⁵⁹ Şeyh Salih Eş-Şerif et-Tunusî, "Hilafet-i İslâmiye", çev. Yasemin Erdiç, *İslâm Siyasî Düşüncesinde Değişme ve Süreklilik Hilâfet Risâleleri II. Meşrutiyet Devri*, haz. İsmail Kara (İstanbul: Klasik Yayınevi, 1. Basım, 2004), 4/423-428.

²⁶⁰ Tunusî, "Hilafet-i İslâmiye", 4/429.

Birinci Dünya Savaşına sokması, İngilizlere Arap hilafeti projesini devreye sokmak için siyasi bir zemin hazırlamıştır. Şerif Hüseyin, bu planı hayata geçirmek amacıyla ilk olarak bir beyanname yayınlamıştır. Şerif Hüseyin, sözlerine daha önceleri Osmanlı Devleti'nin hizmetinde olduğunu ve Osmanlı Devleti'nin çıkarları için çalıştığını ifade ederek başlamıştır. Ancak iktidarda bulunan İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin İslami ilkelerden taviz verdiği ve Müslümanlar arasındaki birliği bozduğunu dile getirmiştir.²⁶¹ Şerif Hüseyin'e göre İttihatçılar iktidara gelerek bütün güç unsurlarını ellerine alıp padişahı ve hilafet makamını dikkate almamaları, hilafet makamının prestijini zedelemiştir. Ayrıca İttihatçıların, Hicaz'daki mahkemelere müdahale ederek ulemeden önde gelen bazı kişileri idam ettirmeleri ve bu kişilerin ailelerini de suçlamaları, Araplar arasında tepkilere sebep olmuştur.

İttihat ve Terakki yönetiminin Mekke'deki ayaklanmayı bastırmak amacıyla müdahaleleri sırasında şehre atılan top mermilerinden iki tanesi Kâbe'ye isabet etmiştir. Daha sonra askerlerin Kâbe'yi muhasara altına alarak giriş çıkışları yasaklamaları, halkın yönetime karşı tepkisine sebep olmuştur.²⁶² Tabi bu yanlış uygulamaların yanında dünyanın her yerinde etkisini gösteren milliyetçilik akımlarının da etkisi büyüktür. Özellikle İngilizler, Hicaz coğrafyasında Osmanlı Devleti'ne karşı milliyetçi ayaklanmaları desteklemiştir. Mekke Emir'i Şerif Hüseyin'in beyannamesi, Hint Müslümanları arasında tepkiyle karşılanmıştır. Şerif Hüseyin İstanbul'daki halifeye karşı huruç etmekle suçlanmıştır. Hint İttihad-ı İslam Cemiyeti bütün şubelerini bilgilendirerek, Şerif Hüseyin ve taraftarlarına karşı tepki gösterilmesi gerektiğini ifade etmişlerdir. Ayrıca hükümete de Şerif Hüseyin' in bu kararının tanınmaması gerektiğini iletmişlerdir. Sahip oldukları yayın organlarında yazılar kaleme alarak Şerif Hüseyin'in bu kararının şeriata karşı ve Müslümanların birliğini zedeleyici olarak değerlendirmişlerdir. Bu yayın organlarında Şerif Hüseyin'e karşı alınan kararların, Hint Müslüman halkının tamamının kanaati olmadığına dair İngiliz destekli gazetelerde haberler yapılmıştır. Ancak İngiliz destekli gazetelerde yayınlanan bu tarz haberler eleştirilere sebep olmuştur.²⁶³

İngilizlerin hilafetle ilgili düşünceleri Osmanlı Devleti lehine iken daha sonra karşıt bir siyaset anlayışını benimsemişlerdir. İngilizlerin hilafetle ilgili tavrı

²⁶¹ Şerif Hüseyin, “Şerif Hüseyin'in Beyannamesi”, çev. Nergiz Yılmaz, *İslâm Siyasî Düşüncesinde Değişme ve Süreklilik Hilâfet Risâleleri*, haz. İsmail Kara (İstanbul: Klasik Yayınevi, 1. Basım, 2004), 4/419-421.

²⁶² Şerif Hüseyin, “Şerif Hüseyin'in Beyannamesi”, 4/421-422.

²⁶³ Şerif Hüseyin, “Sâbık Mekke Emiri ve Hint Matbuatı”, çev. Yasemin Erdinç, *İslâm Siyasî Düşüncesinde Değişme ve Süreklilik Hilâfet Risâleleri*, haz. İsmail Kara (İstanbul: Klasik Yayınevi, 1. Basım, 2004), 4/441-442.

değiştirmelerinin sebeplerinden birisi de Avrupa siyasetinde güç dengelerinin değişmesiyle yakından alakalıdır. İngiltere, Hint coğrafyasında başladığı çıkar amaçlı faaliyetleri esnasında Osmanlı Devleti'nin Müslüman halklar üzerindeki gücünden yararlanmıştır. Hint coğrafyasında tutunabilmek için Osmanlı halifesine verdiği desteği her fırsatta göstermiştir.²⁶⁴ Kırım meselesinde Osmanlı Devleti'ni desteklemiştir. Tarihte 93 harbi olarak bilinen 1877-1878 yılları arasında Osmanlı Devleti'yle Rusya arasında meydana gelen savaşta İngiltere, ilk başta çekimser kalmış ancak savaşı Rusya'nın kazanmasının çıkarlarına aykırı olacağı için Osmanlı Devleti'ni desteklemiştir. Savaş sonrası imzalanan Yeşilköy Antlaşmasına karşı tepkisini ortaya koymuş, Rus tehlikesine karşı Osmanlı Devleti'ne savunmada yardımcı olmak amacıyla, yeni bir anlaşmanın imzalanması gerektiğini ileri sürmüştür.²⁶⁵ Osmanlı Devleti ile İngiltere arasında imzalan Berlin Antlaşmasıyla İngilizler, Kıbrıs'ta kendilerine yeni bir alan açmıştır.²⁶⁶

Ancak daha sonra Avrupa'daki sömürü yarışına Almanya gibi bir güç de dahil olmuştur. Dengelerin değişmesinden sonra İngilizlerin dünya siyasetindeki uygulamalarında bazı değişiklikler meydana gelmiştir. Avrupalı devletler, Almanya tehlikesine karşı Rusya'yı yanına çekmek için bazı adımlar atmışlardır. Rusya'nın kendi çıkarlarıyla çatışmadığı alanlarda ilerlemesine göz yummuşlardır. Özellikle Kafkaslarda, Rusların politikalarına karşı herhangi bir tavır almamışlardır. Daha sonraki süreçte meydana gelen I. Dünya Savaşı sırasında da aynı blokta savaşa katılmışlardır. İngiltere ile Osmanlı Devleti'nin çıkarlarının çatışmaya başlamasıyla, İngiliz destekli yayın organlarında hilafetle ilgili yayınlar yapılmıştır. Osmanlı Devleti'nin hilafet makamını temsil edemeyeceği yönünde karalama kampanyalarına başlanmıştır. Kendi sömürge bölgelerinde, Müslümanlarla Osmanlı Devleti'nin irtibatını kesmek amacıyla yeni hilafet projeleri üretmeye çalışmışlardır. Hilafet makamının Müslümanların üzerindeki etkisinin farkında olan Avrupalı sömürge güçleri, Müslüman halklar arasında Osmanlı hilafetine karşı ayaklanmaları desteklemiştir. Şerif Hüseyin'i destekleyerek hem kutsal toprakları eline geçirmeyi

²⁶⁴ Seyyid Mahmud, "Hilafet ve İngiltere", çev. Azmi Özcan, *İslâm Siyasî Düşüncesinde Değişme ve Süreklilik Hilâfet Risâleleri Cumhuriyet Devri*, haz. İsmail Kara (İstanbul: Klasik Yayınevi, 1. Basım, 2005), 5/200-203.

²⁶⁵ Ali İhsan Gencer, "Ayastefanos Antlaşması", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1991), 4/225.

²⁶⁶ Ali İhsan Gencer, "Berlin Antlaşması", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1992), 5/516-517.

hedeflemiş hem de çıkarlarına hizmet edecek yeni bir hilafet merkezi oluşturmayı hedeflemiştir.²⁶⁷

İngilizler, Osmanlı-Alman ittifakının önünü kesmek amacıyla öne sürülen Arap hilafeti projesini bütün gayretleriyle desteklemişlerdir. Dönem itibariyle yayınlanan yazılar ve broşürlerle Osmanlı hilafetinin meşruiyetini tartışmaya açmıştır. Buna karşılık olarak Osmanlı hilafetini savunan birçok risale kaleme alınmış ve İngiliz ve Fransızların karalama kampanyalarına cevap verilmiştir. Bu eserlerde genel olarak, hilafetin İslami bir ilke olduğu ve her Müslümanın halifeye itaat etmesi gerektiğinin dinî bir vecibe olduğu vurgulanmıştır.²⁶⁸ İngilizlerin, Müslümanların halifeye bağlılıklarının sadece duygusal olduklarını zannetmeleri, onlara Hint Müslümanları arasında tepkilerle karşılaşmasına sebep olmuştur. Bu tepkileri kırmak için siyasi, sosyal, fikri ve askeri alanlarda Osmanlı hilafetini karalama kampanyalarına yönelmişlerdir. Öne sürdükleri Arap hilafet projesi, Hint Müslümanlarınca kabul görmeyince işi askeri baskılarla önleme yoluna gitmişlerdir. Kuzey Afrika’da bazı bölgelerin Fransızların işgaline zemin hazırlamışlar, işgale tepki gösteren halkların katledilmesine göz yummuşlardır. Daha sonra İngiltere, Mısır’ı işgal ederek Müslümanları karşısına almaktan çekinmemiştir.²⁶⁹

İngilizler, Osmanlı hilafetinin meşruiyetini dinî delilleri kullanarak kırmak istemiştir. Arap hilafeti projesini öne sürerken, İslam siyaset geleneğinde ilkesel bir öneme sahip olan hilafetin Kureyşiliği meselesi üzerinden propaganda yürütmüştür. İngilizlere göre Osmanlı Devleti, dinî ilkeler açısından hilafet makamını gasp etmiş, stratejik güç olarak ellerinde tutmuştur.²⁷⁰ Osmanlı Devleti, hilafet makamı sayesinde Müslüman halkları baskı altında tutmuşlar ve onlar üzerinde hegemonya kurmuşlardır. İngilizlerin bu görüşlerini reddetmek amacıyla kaleme alınan hilafetle ilgili risalelerde ilk olarak Osmanlı hilafetinin meşruluğu vurgulanmıştır.²⁷¹ Başta İngilizler olmak üzere Avrupalı sömürge güçleri, Müslümanların hilafet anlayışını, Hristiyan dünyasındaki papalık gibi düşünmeleri onların birtakım hatalar yapmasına sebep olmuştur. Halbuki İslam düşüncesindeki hilafet anlayışı, İslam’ın din olarak manevi yapısının yanında siyasi-sosyal bir sistem olduğunun da göstergesidir.

²⁶⁷ Seyyid Mahmud, “Hilafet ve İngiltere”, 5/208.

²⁶⁸ Çaviş, “Hilafet-i İslâmiye”, 4/254-256; Şeyh Salih Eş-Şerif et-Tunusî, “İslâm ve İslâm Halifesine karşı Fransızların Desiseleri”, çev. Şükran Fazlıoğlu, *İslâm Siyasî Düşüncesinde Değişme ve Süreklilik Hilâfet Risâleleri II. Meşrutiyet Devri*, haz. İsmail Kara (İstanbul: Klasik Yayınevi, 1. Basım, 2004), 4/147.

²⁶⁹ Seyyid Mahmud, “Hilafet ve İngiltere”, 5/206.

²⁷⁰ Carlo Alfonso Nallino, “Hilafet Genel Olarak Hilafetin Tabiatı ve Sözde Osmanlı Hilafetine Dair Notlar”, çev. Murteza Bedir, *İslâm Siyasî Düşüncesinde Değişme ve Süreklilik Hilâfet Risâleleri II. Meşrutiyet Devri*, haz. İsmail Kara (İstanbul: Klasik Yayınevi, 1. Basım, 2004), 4/276.

²⁷¹ Çaviş, “Hilafet-i İslâmiye”, 4/246.

Avrupa’da Hıristiyanlık, manevi bir alana hapsedilmiş ve hükmettiği alan sadece vicdanlarla sınırlandırılmıştır. Dönem itibarıyla Müslümanlar tarafından hilafet makamı çok yönlü boyutlarıyla tartışılrsa dahi, genel olarak Müslümanlar, İslam dininin sosyal alana müdahalesinin kaldırılmasını istememişlerdir. Bu konudaki tartışmalar İslami ilkeleri yeni siyasi sistemde aktif kılmak için metod farklılıklarından kaynaklanmaktadır.

Genel olarak İslamcı aydınları kendi içerisinde fikrî bakımdan üç gruba ayırabiliriz. İlki, İslamcılığı daha çok muhafazakarlık üzerinden değerlendiren akımdır. Bu akım genellikle halk arasında yaygındır. Muhafazakar söylemde bulunan İslamcıların önde gelen isimlerinden olan Said Halim Paşa, Reşîd Rızâ, Efgânî, Mustafa Sabri Efendi gibi düşünürler, Batıya tepkisel olarak yaklaşmışlardır.²⁷² Batının hiçbir şekilde örnek alınmaması gerektiği fikrindedirler. Bu söylemin savunucuları modern dönemi, önüne geleni sürükleyen ve yok eden büyük bir akıntıya benzetmişlerdir. Bu akıntıdan zarar görmemek için kendi kabuğumuza çekilmemiz gerektiğini savunmuşlardır. Mevcut sistemleri aynıyla muhafaza etme fikrindedirler. Onlara göre Müslümanların içerisinde bulunduğu kötü durumu hiçbir harici müdahaleye fırsat vermeden kendi yöntemleriyle çözmelidir. Muhafazakar tutumlu İslamcılar, Batıda kullanılan mevcut sistemlerin aslında İslami sistemde yıllar önce uygulandığını kanıtlama çabası içerisine girmişlerdir. Bu çabalarda bulunmalarının sebebi kendi fikirlerini destekleme gayretleridir. Halbuki savundukları fikirleriyle realite çatışmaktadır. Artık dünyadaki kadim devlet anlayışları işlevselliğini kaybetmiştir. Yeni dünya düzeni, sistemlerin birbirlerinden etkilenmelerini zorunlu hale getirmiştir. O yüzden ilerleyen dönemlerde muhafazakar tutumlu İslamcılar, diğer İslamcı gruplara göre siyasi alanda kendilerini ifade edecekleri bir zemin bulamamışlardır.

İkinci kategoride yer alan İslamcı söylemin fikirleri şu yöndedir; kadim devletlerin kadim siyasi sistemleri artık modern dönemde geçerliliğini yitirmiştir. Bu yüzden eski siyasi, sosyal ve kültürel gelenekler modern dönemde ilerlemenin önünde büyük bir yükür. Derhal bu yükten kurtulmalı ve modern sistemler aynıyla uygulanmalı, görüşünü savunmaktadırlar. Musa Kâzım Efendi, Elmalılı Hamdi Yazır, Hoca İlyas Sami, Hoca Halil Hulki, Hoca Rasih Efendi Hoca Ubeydullah Efendi, Ağaoğlu Ahmet Bey ve Seyyid Bey gibi aydınlar bu görüşü başlıca savunucularıdır. Onlara göre ancak bu sayede Batılı devletlerin seviyesine

²⁷² Berkes, *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, 440; Ülken, *Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi*, 281-283.

çıkılabildi.²⁷³ Bu fikrin savunucularına göre Batı, medeniyetin ulaşabildiği en son noktadır. Batıda meydana gelen bilimsel, teknolojik ve siyasi gelişmeler özellikle bazı Osmanlı aydınlarının dikkatlerini çekmiştir. Batıdaki gelişmeler inkar edilemezdi, ancak Batı maddi alanda ilerlerken dinî ve ahlaki alanı olabildiğince daraltmış hatta manevi alanın söz hakkını elinden almıştır.²⁷⁴ Ziya Gökalp reformların uygulanması sürecinde manevî alanın ihmal edilerek maddi alandaki ilerlemenin toplumun yapısını bozacağından edişe ettiği için bu iki alanın da korunarak ilerlenebileceği görüşünü savunmuştur.²⁷⁵ Bu süreç Fransız İhtilaliyle başlamış kanlı çatışmalara sebep olmuştur. Fransız İhtilali siyasi alanda büyük inkılaplara sebep olmuştur.

Üçüncü kategoride yer alan İslamcı söylem ise şu görüşleri savunmaktadır; onlara göre ne geçmişe saplanıp kalınmalı ne de modern sistemler sorgulanmadan alınmalıdır. Murat Bey, Namık Kemal, Mehmet Akif, İzmirli İsmail Hakkı, Aksekili Hamdi ve Ahmet Naim gibi simge isimler toptan reddetmek ya da kabullenmeye karşı olan İslamcı aydınlardır.²⁷⁶ Onlara göre Batıdaki faydalı olan sistemler alınmalı, kendi ilkelerimize aykırı olan sistemler kabul edilmemelidir. Çağın sorunlarını giderebilmek için bizlere faydalı ve uygun olan sistemlerin alınmasında dinen bir sakıncanın olmadığı görüşündedirler. Bu fikrin savunucularına göre, İslami ilkeleri uygulayabilmek ancak bu yolla mümkündür. İslamcı aydınlar içerisinde varlığını uzun süreli olarak devam ettiren bu görüşün savunucuları olmuştur. Osmanlı Devleti, tamamıyla batıcıların eline geçene kadar devlet üzerinde etkilerini sürdürmüşlerdir. Ancak yeni kurulan devletin ideolojisi, İslamcı söylemlerden uzaktır. Batılılaşma fikri yeni kurulan devletin resmî ideolojisi olmuştur.

3.2.7. İki Meclis Arasında Hilafet Makamı

I. Dünya Savaşından büyük bir yenilgiyle çıkan Osmanlı imparatorluğu, sosyoekonomik açıdan çöküşe sürüklenmiştir. Savaş sonrasında imzalanan anlaşmalar, savaşı kaybeden devletlerin sonunu hazırlamıştır. İttihat ve Terakki hükümeti tarafından savaşa girme kararı hem hükümetin hem de imparatorluğun sonunu getirmiştir. Savaş sonrası yeniden şekillenen dünya siyasetindeki güç dengeleri, tamamıyla sömürgeci güçlerin eline geçmiştir. İngiltere ve Fransa

²⁷³ Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, 347-348; Erol Kılıç, *Millî Hâkimiyet ve Hilâfet*, (İstanbul: Ötüken Yayınları, 1. Basım, 2017), 60-67.

²⁷⁴ Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, 417; Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, 281.

²⁷⁵ Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, 455.

²⁷⁶ Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, 293.

sömürgelerindeki güçlerini daha da tahkim etmişler, kendilerine Ortadoğu gibi yeni sömürü alanları açmışlardır. Savaşın galip devletleri arasında yer alan İngiltere, Osmanlı Devleti üzerindeki yıllardır planladığı hedeflerine ulaşmıştır. Ancak Müslüman coğrafyalardaki planlarına ulaşmak tahmin ettikleri kadar kolay olmamıştır. Sömürge güçlerinin Müslüman coğrafyalarda uygulamak istedikleri planların önündeki en büyük engel hilafet makamına karşı aldıkları tutum olmuştur. İngilizlerin, özellikle Hint Müslümanlarıyla sorun yaşayacağı en önemli konu, hilafet makamının geleceği olmuştur. İngilizler savaşı kazanan devletler arasında olsalar da Müslüman sömürü bölgelerinde tutunabilmeleri için halkın dinî inançlarına müdahale etmemeliydiler. Hint Müslümanları açısından hilafet makamı dinî bir mesele olduğu için İngilizlerin bu konudaki tavırları çok önemli olmuştur.

İngilizler, Müslüman sömürü bölgelerinde isyan hareketine sebep olmamak için hilafet makamına açıkça müdahalelerden kaçınmışlardır. Çünkü hilafet makamı, Hint Müslümanları açısından maddi manevi büyük bir öneme sahiptir. Bu yüzden İngilizler her ne kadar hilafet meselesini Müslümanların kendi iç sorunları olarak görseler de sahada, özellikle sömürge bölgelerinde durum farklıydı. Hilafet makamı padişahın şahsında olduğu için Müslümanlar dinî yönden bağlı bulunduğu halife padişaha aynı zamanda siyasi yönden de bağlı bulunuyorlardı. Bu durumda İngilizlerin İstanbul üzerindeki müdahalelerini kıskaç altına almıştır. Anadolu'da meydana gelen işgal hareketleri Hint Müslümanlarının tepkilerine sebep olmuş, Müslümanları İngilizlerle karşı karşıya getirmiştir. Yükselen tepkiler sömürge güçlerini zor durumda bırakmıştır. İstanbul üzerine düzenlenecek herhangi bir işgal hareketinin İslam coğrafyasında ne denli büyük tepkilere sebep olacağının farkında olan İngilizler, İstanbul'un Osmanlı Devleti'nin elinde kalması kararını almışlardır. Yine Fransızlar, İstanbul'u işgal etmek gibi bir maceraya atılmayacaklarını söylemişlerdir.²⁷⁷ Sömürge güçlerinin hilafet makamına karşı bu temkinli yaklaşımları, sömürgelerindeki Müslüman halkların kendilerine karşı ayaklanmalarından çekinmeleri yüzündendir.

Nitekim sömürge bölgelerindeki herhangi bir ayaklanma hareketi domino etkisi meydana getirecektir. Ayaklanmaların diğer Müslüman coğrafyalara da sıçraması durumu, Batılı güçlerin bütün emeklerinin heba olmasına sebep olacaktır. Yıllardırilmekilmek işlenen bu planlar asla riske atılamazdı. O yüzden sömürge güçleri her ne kadar Osmanlı Devleti'ne karşı olsa da hilafet makamını açıkça hedef haline

²⁷⁷ Turan, *Hilafetin Tarihsel Gelişimi ve Kaldırılması*, 153.

getirememişlerdir. Osmanlı hilafetine alternatif olarak uygulamaya çalıştıkları farklı hilafet projeleri, Müslümanlar açısından kabul görmemiştir. Yeni hilafet planlarına Hint Müslümanları büyük tepki göstermiştir. Tepkilere karşı İngilizler, Osmanlı hilafetinin aleyhindeki propagandalarından kısmen vazgeçmiştir. Bu dönemde Osmanlı Devleti içerisinde de milli direniş faaliyetleri başlamıştır. Yenilgiler sonrası kendisini büyük bir buhranın içerisinde bulan Türk halkı, özellikle Anadolu’da son direniş için örgütlenmeye başlamıştır. Sivil karaktere sahip olan bu örgütlenmenin amacı, devleti içerisinde bulunduğu kötü durumdan çıkarmaktır.

Padişahın aynı zamanda halifenin tekrar eski izzetine kavuşması için ülke geneline yayılan büyük bir direniş hareketi başlatmak istenmiştir. 23 Temmuz - 5 Ağustos 1919 tarihinde Erzurum’da toplanan kongrede alınan kararlarda, “*Saltanat ve hilafet makamının korunması için milli kuvvetleri aktif hale getirmek ve milli iradeyi egemen kılmak, Osmanlı devletinin toprak bütünlüğünü ve milletin bağımsızlığını sağlamak esastır.*” maddeleri yer almaktadır.²⁷⁸ Milli direniş örgütü işgal kuvvetlerine karşı devletin yardıma ihtiyaç duyduğu her an, saltanat ve hilafetin hizmetinde olduklarını bildirmişlerdir. Sivas’ta düzenlenecek kongreye kadarki süreçte direnişi örgütlemek için düzenlenen yurt gezilerinde, hilafet ve saltanat makamının savunulması hususuna önemle vurgu yapılmıştır. Hareketin önderlerinin amacı manda yönetimine karşı çıkmakken, halkın amacı padişahı yani halifeyi işgalci güçlerin elinden kurtarmaktır. Anadolu hareketinin lider kadrosu hedeflerine ulaşabilmeleri için halkın desteğini almaları gerektiğinin farkındadır. Ordudan yoksun oldukları için halkı yanlarına çekerek, kendilerine gerekli desteği sağlamış olacaktı. Ancak lider kadronun hedefleriyle direnişe destek veren halkın hedefleri ileride çatışacaktır. Lider kadro yakın zamanda bu çatışmayı önlemek için her fırsatta saltanata ve halifeye bağlılıklarını ifade etmişlerdir.²⁷⁹

Daha sonra düzenlenecek olan kongrelerde lider kadronun hedefleri yavaş yavaş aşıkâr hale gelmiştir. Sivas’ta 4-11 Eylül 1919 tarihinde yapılan kongrede, İstanbul hükümetinin işgale karşı koyamayacağı düşüncesiyle Anadolu merkezli geçici bir hükümet kurulmasının gerekliliği ifade edilmiştir.²⁸⁰ Sivas’ta düzenlenen kongre sonrasında alınan kararlar İstanbul hükümetinin tepkisine sebep olmuştur.

²⁷⁸ Cevdet Küçük, “Erzurum Kongresi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1995), 11/335-337.

²⁷⁹ Şerafettin Turan, *Türk Devrim Tarihi I İmparatorluğun Çöküşünden Ulusal Direnişe* (Ankara: Bilgi Yayınevi, 1. Basım 1991), 185.

²⁸⁰ Haluk Selvi, “Sivas Kongresi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2009), 37/284-285.

İstanbul hükümeti açısından aynı devlet içerisinde iki farklı hükümet kurulması, içinde bulunulan süreci daha da çıkmaza sokuyordu. Anadolu hareketinin yeni bir hükümetin kurulması fikrine gerekçe olarak, İstanbul'da kurulan hükümetlerin uzun ömürlü olamamaları ve devleti istikrarsızlığa sürüklemelerini öne sürmüşlerdir. Damat Ferit Paşa hükümetinin başarısız yönetimi halkın tepkisine sebep olmuş ve halkı yeni arayışlara sürüklemiştir. Hanedan üyeleri de mevcut durumdan rahatsız olduklarını bildirerek saltanat ve hilafet makamının tarafsız kalarak yeni bir seçim yapılmasını önermişlerdir.²⁸¹

Damat Ferit Paşa hükümetinin 1 Ekim 1919 günü istifa etmesiyle İstanbul'da Ali Rıza Paşa tarafından yeni bir hükümet kurulmuştur. Yeni kurulan bu hükümetle Anadolu direniş hareketi arasında, 22 Ekim 1919 tarihinde Amasya'da bir görüşme gerçekleşmiştir. Görüşme sonrası imzalanan protokolle Anadolu direniş hareketi, İstanbul hükümeti tarafından resmen tanınmış oldu. İmzalanan bu protokolle İstanbul'da Meclis-i Mebusanın toplanarak Misak-ı Milli kararlarının alınmasının yolu açılmıştır. Meclis-i Mebusanın Misak-ı Milli kararları arasında yer alan 4.maddesi şu şekildedir;

İslam hilafetinin makarrı, saltanatın payitahtı ve Osmanlı hükümetinin merkezi olan İstanbul şehriyle Marmara denizinin güvenliği her türlü tehlikeden korunmuş olmalıdır. Bu esas saklı kalmak şartıyla Akdeniz ve Karadeniz boğazlarının dünya ticaret ve taşımacılığına açık kalması hakkında bizimle diğer bütün ilgili devletlerin müttefikan verecekleri karar geçerlidir.²⁸²

Bu maddeyle halkın desteği pekiştirilmek istenmiştir. Bunun yanı sıra manda yönetimine karşı olan aynı zamanda saltanat ve hilafet taraftarlarının da Anadolu direniş hareketine destek vermeleri sağlanmıştır. Meclis-i Mebusan tarafından Misak-ı Milli kararlarının kabul edilmesi, İngilizlerin öfkelerine sebep olmuştur. Meclisten çıkan bu karar sonrası 16 Mart 1920'de İstanbul'u işgal etmişlerdir. İngilizlerin İstanbul'u işgal etmeleri sömürü bölgelerindeki Müslüman halklar tarafından tepkiyle karşılanmıştır. İngiltere bu tepkileri önlemek maksadıyla, İstanbul'da kurulması planlanan Meclis-i Hilafet çalışmalarını desteklemiştir. İslam dünyasının dört bir yanından katılım sağlanarak başında padişahın bulunacağı Meclis-i Hilafet fikri, İngiliz

²⁸¹ Turan, *Hilafetin Tarihsel Gelişimi ve Kaldırılması*, 157.

²⁸² Cevdet Küçük, "Misak-ı Milli Kararları", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2020), 30/173-175.

sömürgelerindeki Müslümanların tepkilerini bastırmak amacıyla planlanmıştır.

283

5 Nisan 1920’de tekrar hükümeti kurma görevi verilen Damat Ferit Paşa, Anadolu direniş hareketiyle Osmanlı Devleti’ni karşı karşıya getirmiştir. Yayınlanan bir hattı hümayunla Anadolu direniş hareketi, izlediği politikalardan dolayı açıkça hedef alınmıştır. Anadolu direniş hareketinin Osmanlı Devleti’nin zararına faaliyetlerde bulunduğu ifade edilerek bir isyan hareketi olarak tanımlanmıştır.²⁸⁴ Damat Ferit Paşa hükümeti, Şeyhülislam Dürrişâde Abdullah Efendi’ye yazdırdıkları fetvayla Anadolu’da güçlenen direniş hareketini isyancılar olarak değerlendirilmesi istenmiştir. Yayınlanan fetvada isyancılardan bazılarının padişahın emri olmadan asker topladıkları ve böylece halka zulmettikleri ifade edilmiştir. Bu isyancı kimseler halifelik makamına saygısızlık etmekte ve faaliyetleriyle hilafet makamına ihanetle suçlanmışlardır. Bu isyancı grubun katledilmelerinin şeriata göre farz olduğu ilan edilmiştir.²⁸⁵ İstanbul hükümeti tarafından çıkartılan fetva, Anadolu’da istenilen etkiyi sağlayamamıştır. Buna karşılık olarak Temsil Heyeti adına çalışmalar yürüten Mustafa Kemal Paşa tarafından, Ankara’da kurulacak meclisin haberinin verildiği bildiride dinsel içeriklere önem verilmiştir. Yayınlanan genelgede dinsel içeriklerin kullanılması halkın desteğini sağlamak amacını taşımaktadır. Meclisin açılışının 23 Nisan günü, Cuma namazından sonra yapılması ve kurbanlar kesilip dualar edilerek açılması, dinî sembollerle meşruluk sağlama çabalarıdır. Böylece Anadolu direniş hareketinin aleyhinde verilen fetvaların halk nazarındaki etkisinin de kırılması amaçlanmıştır.²⁸⁶

Dinin meşrulaştırıcı gücü kullanılarak inşa edilen yeni siyasi sistemin hem toplumda karşılık bulması amaçlanmış hem de gelecek kuşaklara aktarılması hedeflenmiştir.²⁸⁷ Anadolu direniş hareketini oluşturan lider kadro, İstanbul hükümeti tarafından yayınlanan fetvalara karşılık olarak onlar da fetvalar yayınlamışlardır. Ankara Müftüsü Borekçizâde Mehmet Rıfat Efendi’nin hazırladığı fetvalarla Anadolu direniş hareketine destek sağlanmak istenmiştir. Bu dönemde İstanbul hükümetiyle Anadolu direniş hareketi arasında fetva savaşları yaşanmıştır. Karşılıklı yazılan bu fetvalar, kendilerine meşruluk sağlama çabalarının yanında

²⁸³ Turan, *Hilafetin Tarihsel Gelişimi ve Kaldırılması*, 159.

²⁸⁴ Turan, *Türk Devrim Tarihi II Ulusal Direnişten Türkiye Cumhuriyeti’ne*, 115.

²⁸⁵ Turan, *Türk Devrim Tarihi II Ulusal Direnişten Türkiye Cumhuriyeti’ne*, 116-117.

²⁸⁶ Turan, *Hilafetin Tarihsel Gelişimi ve Kaldırılması*, 161.

²⁸⁷ Mehmet Evkuran, *Sünnî Paradigmayı Anlamak Bir Ekolün Politik ve Teolojik Yapılanması* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 4. Basım 2019), 230.

karşıt görüşü de saf dışı bırakmak amacındadır. Tekfir anlayışı İslam tarihinde iktidar ve muhalefet açısından her zaman baskı altına alma ve susturmanın en etkili yolu olmuştur. Tekfir metodu sayesinde karşıt gruplar, taraftarlar nezdinde kendi görüşünün hakikat olduğu zannını güçlendirirken, karşıt görüşü de batıl sahasına itmiş olacaktır. Bu sayede hedefleri hem dinî ilkelere dönüşmüş olacak hem de bu uğurda işledikleri suçlar meşruluk kazanmış olacaktır. İmanda probleme sebep olacak bu davranış ve söylemler tehlikeli noktalara varacaktır. Pratiğe yansıyan sosyal ve siyasi alanları da içerisine alan bu fiiller, her grup tarafından şartlara göre tekrar güncellenmiştir.²⁸⁸ Hilafetin de dinî yönü dikkate alınarak hazırlanan fetvalarda, her grup kendisini hilafetin hamisi olarak görmüş, bütün çabalarının da bu yönde olduklarını açıklamışlardır.

İslam tarihinde bazı devirlerde olduğu gibi Osmanlının son döneminde de hilafet makamı gölgesinde siyasi gruplar tekfir silahını tekrar kullanmışlardır. Ankara’da kurulan yeni meclisteki yapılan konuşmalarda dinî söylemlere ağırlık verilmesine özen gösterilmesinin yanında ayrıca saltanatın ve hilafetin aleyhinde olacak ifadelerin kullanılmasından da kaçınılmıştır. Her fırsatta padişaha aynı zamanda halifeye bağlılıkları ifade edilmiştir. Yeni kurulan mecliste yapılan milletvekili yeminlerinde “...hilafet ve saltanatın kurtuluşu için çalışacağım...” ifadeleri yer almaktadır.²⁸⁹ Anadolu direniş hareketinin temel ilkelerinden birisi de padişahın ve hilafet makamının işgalden kurtarılması olmuştur. İslam tarihinde ve Müslüman devletlerin tarihlerinde de görüldüğü üzere toplumun ve devletin yapısında değişiklikler yapmak isteyen ya da etkisini devam ettirmek isteyen her grup, dinî sembollere atıfta bulunmuşlardır. Kurmuş oldukları sistemler yapısal olarak dinî ve İslami temeller üzerine inşa edilmese dahi kuruluş sürecinde her zaman manevî bir otoriteye dayanmıştır.

Yeni yönetim modellerine geçişler aynı zamanda İslam tarihinde kırılma dönemlerini de ifade etmektedir. Hz. Peygamber’in uyguladığı yönetim anlayışından saltanat sistemine geçiş, İslam tarihinde ilk kırılmayı oluştururken aynı zamanda toplumun inanç ilkelerini de etkilemiştir. Nitekim saltanat sistemine geçiş süreci, Müslümanların ilk defa karşılaştıkları itikadi problemleri de beraberinde getirmiştir. Büyük günah işleyen kimsenin ahiretteki durumu ve haksız yere bir Müslümanı öldürmenin sonuçları gibi belli başlı problemler, Müslümanların inanç ilkeleri

²⁸⁸ Evkuran, *Sünnî Paradigmayı Anlamak Bir Ekolün Politik ve Teolojik Yapılanması*, 77.

²⁸⁹ Turan, *Hilafetin Tarihsel Gelişimi ve Kaldırılması*, 164.

üzerinde; mülk ve saltanat, büyük günah işleyenlerin durumu ve insanın fiillerinden sorumluluğu gibi konularda tartışmaları başlatmıştır.²⁹⁰ Saltanata evrilen yeni siyasi sisteme meşruluk sağlamak için dinî deliller ön plana sürülmüştür. Her grup kendi görüşlerine meşruluk sağlamak için dinî delillere başvurmaya başlayınca, toplumda yeni dinî yorumlar ve ekoller ortaya çıkmıştır. Yeni yorumlar ve ekoller kendi içlerinde sistemleşerek mezheplere dönüşmeye başlamıştır. Artık devlet yönetimini iktidara gelen mezhepler yürütmeye başlamıştır. Artık iktidara gelen her yönetim homojen bir karaktere bürünmüştür. Bu süreç hilafeti elinde bulunduran her devlet tarafından aynı şekilde sürdürülmüştür. Hilafet makamının son temsilcisi olan Osmanlı Devleti de yönetim anlayışında, Tanzimat'a kadar aynı geleneğin takipçisi olmuştur.

Ancak mevcut sistem, içinde bulunulan askeri, siyasi, ekonomik ve toplumsal sorunlara çözüm üretmekte yetersiz kalmıştır. Batılılaşma taraftarı olan bazı gruplarca mevcut sorunların çözümü, ancak Batıda uygulanan yöntemlerin devletin ve toplumun üzerinde uygulanmasında görülmüştür. Özellikle Tanzimat'tan sonra, Osmanlı siyasi geleneği içerisinde ortaya çıkan yeni akımlar, sonraki yıllarda ülke siyasetinde söz sahibi olmuştur. Yeni siyasi gruplar içerisinde en güçlü yapıya sahip olan Batı taraftarları, ülkenin geleceğini şekillendirmeye başlamıştır. İttihat ve Terakki yönetiminde tam olarak istediklerini gerçekleştiremeyen Batı taraftarları, Ankara'da kurulan yeni meclis içerisinde yapılanma yoluna gitmişlerdir.

Anadolu direniş hareketi ilk olarak, vatan müdafaası yanında, hilafet makamını ve saltanatı savunmak amacıyla örgütlenmiştir. Ankara'da kurulan meclis siyasi arenada gün geçtikçe güç kazanmasının ardından ülke yönetimi hakkındaki fikirlerinde değişikliğe gitmeye başlamıştır. Direniş hareketinin temellerini oluşturan saltanat ve hilafetin müdafaası ilkesindeki ilk değişim saltanat makamı üzerinden olmuştur. Anadolu'da direniş hareketini destekleyen cemiyetlerin birleştirilmesiyle Anadolu ve Rumeli Müdafı Hukuk Cemiyeti kurulmuştur. 10 Mayıs 1921'de kurulduğu duyurulan Anadolu ve Rumeli Müdafı Hukuk Cemiyetinin iç tüzüğüne maddeleri arasında, egemenliğin şartsız olarak millete ait olduğu yer almaktadır.²⁹¹ Bu gelişmelerden rahatsızlık duyan Kazım Karabekir, Mustafa Kemal'e bir telgraf

²⁹⁰ Fahreddin Râzî, *el-Me'âlim fî usûlî'd-dîn*, 150-154; Özarslan, *Pezdevî'nin Kelâmî Görüşleri*, 33-34; Sâbûnî, *Mâturîdiyye Akaidi*, 162; Evkuran, *Sünnî Paradigmayı Anlamak Bir Ekolün Politik ve Teolojik Yapılanması*, 147-149.

²⁹¹ Turan, *Hilafetin Tarihsel Gelişimi ve Kaldırılması*, 164.

çekerek yönetim alanında yapılacak bu değişiklikleri tehlikeli bulunduğunu ifade etmiştir. Kazım Karabekir, Mustafa Kemal'e çektiği telgrafta;

Bütün bu gelişmelerden ve Ankara basınının yayımlarından ortaya çıkan en önemli kuşku, hükümetin yönetim biçimini belirleyen halifelik ve saltanatın cumhuriyetçiliğe dönüşmesi tehlikesidir. İzlenen yöntemlerin devamı halinde bir olup bitti biçiminde ortaya çıkmasından korkulan bu tehlike, Allah korusun, hayat ve bağımsızlığımızı bir kargaşa tufanı içinde boğar!²⁹²

İfadeleriyle saltanat ve hilafetin geleceği hakkındaki endişelerini dile getirmiştir. Bu gelişmeler sonrasında artık saltanatın meşruiyeti sorgulanmaya başlanmıştır. Sonraki süreçte saltanat hakkındaki tartışmalar, mecliste bazı gruplar tarafından dillendirilmiştir. Ankara'da açılan yeni meclisin ilk dönemlerde padişaha bağlılıklarını bildirmeleri, mevcut siyasi durumdan kaynaklanan zorunlu tercihlerden dolayı olmuştur. Ülkenin içerisinde bulunduğu siyasi bunalımların yanında bir de saltanatın meşruiyetinin sorgulanması, milli direniş hareketi öncülerinin desteksiz kalmalarına sebep olacaktır. Bunun farkında olan lider kadro öncelikli olarak kamuoyunda kendi meşruiyetlerini sağlamış, belli bir güce ulaştıktan sonra hedeflediği ilkeler doğrultusunda adımlar atmışlardır. Milli direniş hareketini temkinli adımlar atmasına sebep olan en önemli etkenlerden birisi de yeni meclisin üyelerinin çoğunluğunun saltanat taraftarı olmalarıdır. Kamuoyunda yavaş yavaş taban bulmaya başlayan saltanat aleyhtarı söylemler, milli direniş hareketi lider kadrosunun hedeflerini gerçekleştirmeye uygun zemini hazırlamıştır. Alenen meclis kürsülerinden de dillendirilmeye başlanan rejim karşıtı söylemler, yapılması planlanan değişimlerin hayata geçirileceğinin ilk sinyallerini vermiştir. Ankara'da kurulan meclisin ilk anayasası olan 1921 Anayasasının kabul edilmesi bu yönde atılmış en büyük adımlardan birisidir.

3.2.8. Rejim, Hilafet ve Yeni Siyasal Sistem

20 Ocak 1921 günü 85 sayılı yasayla kabul edilen Teşkilat-ı Esasiye Kanunu, rejim değişikliği konusunda atılmış en somut adımdır. Mecliste kabul edilen bu kanunun ilk üç maddesi şu şekildedir;

1- Hakimiyet bilâkaydû şart milletindir. İdare usulü, halkın mukadderatını bizzat ve bilfiil idare etmesi esasına müstenittir. 2- İcra kudreti ve teşri salâhiyeti milletin yegâne ve hakiki mümessili olan Büyük Millet Meclisinde tecelli ve temerküz eder. 3- Türkiye

²⁹² Kâzım Karabekir, *İstiklâl Harbimiz*, (İstanbul: Türkiye Yayınları, 1960), 2/919.

Devleti, Büyük Millet Meclisi tarafından idare olunur ve hükümeti "Büyük Millet Meclisi Hükümeti" unvanını taşır.²⁹³

Kabul edilen kanunun ilk maddesi hakimiyetin, artık halkın elinde olduğunun en yetkin makam tarafından tescillenmesidir. İkinci maddenin kabulüyle yasama ve yürütme yetkisi padişah'tan alınıp meclise verilerek, ülke yönetimde hak iddiasında bulunanların artık hiçbir hükmü kalmamıştır. Ankara hükümeti, ülkenin içerisinde bulunduğu siyasi buhranlardan dolayı saltanat sistemini alenen tanımadıklarını ifade etmekten kaçınmışlardır. Ancak Ankara hükümetince atılan her adım, padişahı ülkenin yönetiminden uzaklaştırmıştır. Üçüncü madde de ifade edildiği üzere, ülke yönetiminde tek yetkin gücün meclis olduğu kararına varılmıştır. Ankara'da meclisin kurulmasından, Teşkilat-ı Esasiye Kanununun kabul edilmesi sürecine kadar yeni siyasi sistem için resmî olarak bir lider seçilmemesinin sebebi, yönetimde meclisi egemen kılmak içindir.

Ankara'da kurulan meclis, her fırsatta padişaha bağlılıklarını ifade etseler de direniş hareketinin öncü lideri olarak asla görmemişlerdir. Teşkilat-ı Esasiye Kanununun kabul edilmesinden yıllar sonra kaldırılması kararı alınan saltanatın, sonraki süreçlere bırakılması yeni rejim için uygun ortamın sağlanması ve içerisinde bulunan savaş sürecinden dolayı olmuştur. Savaş sürecinde yönetimin meşruiyetinin tartışılması, milli direniş hareketinin bugüne kadar elde ettiği başarıları heba edebilirdi. Emeklerinin heba olmasından ve halkın desteğinin yitirilmesi endişeleri, yapılması planlanan rejim değişikliklerini daha sonraki yıllara ertelemiştir. Meclis hükümeti sistemi uygulamasıyla güçler birliği ilkesi benimsenmiştir. Meclis tarafından seçilen kişi hem meclisin hem de hükümetin başkanı olarak seçilmiştir. Bu uygulamayla birlikte resmî olmasa da artık Osmanlı Devleti iki farklı iktidar tarafından yönetiliyordu. Siyasi sistemi değiştirmeye çalışan lider kadro her ne kadar saltanat karşıtı olduklarını söyleseler de oluşturmaya çalıştıkları yeni sistemle farklı bir saltanat modeli uygulamışlardır. Yasama ve yürütme kontrol altına alındıktan sonra meclise bağlı mahkemelerin kurulmasıyla artık, yargı gücü de bir kişiye bağlanmış olacaktır. Oluşturulmaya çalışılan yeni sistemin bazı uygulamaları zaman zaman eleştirilmiştir.²⁹⁴ Ancak bu eleştirilerde ülkenin içerisinde bulunduğu savaş koşullardan dolayı cılız bir şekilde dile getirilmiş zaman zaman da görmezden gelinmiştir.

²⁹³ Kemal Gözler, *Türk Anayasa Hukuku*, (Bursa: Ekin Kitabevi Yayınları, 4.Basım, 2021), 77.

²⁹⁴ Gözler, *Türk Anayasa Hukuku*, 52.

Meclis tarafından saltanat aleyhinde atılan bu adımlara rağmen, hilafet makamının geleceği hakkında hiçbir öneride bulunulmamıştır. Meclis tarafından 20 Ocak 1921’de kabul edilen Teşkilat-ı Esasiye Kanununun 7. Maddesi Ankara hükümetinin dinî hükümlerin uygulayıcısı olacağını teyit etmektedir.

Ahkâmı şer’iyyenin tenfizi, umum kavaninin vaz’ı, tadili, feshi ve muahede ve sulh akti ve vatan müdafaası ilânı gibi hukuku esasiye Büyük Millet Meclisine aittir. Kavanin ve nizamât tanziminde muamelatı nasa erfak ve ihtiyacı zamanaevfak ahkamı fıkhiye ve hukukiye ile adap ve muamelât esas ittihaz kılınır. Heyeti Vekilenin vazife ve mesuliyeti kanunu mahsus ile tayin edilir.²⁹⁵

İfadeleriyle hilafetin görevi dahilinde olan İslami hükümlerin uygulanması, meclisin sorumluluğuna alınmıştır. Ankara hükümetinin uluslararası birtakım siyasi başarılar elde etmesinin ardından gün geçtikçe ülke yönetimindeki konumunu güçlendirmiştir. Ülke içerisinde işgalci Yunanlılara karşı yeni meclisin ordularının başarılar elde etmesi, halkın meclise olan bağlılığını artırmıştır. Sağlanan başarılar meclisteki farklı siyasi söylemleri benimseyen grupların aralarındaki tartışmaları sonraki süreçlere ertelemiştir. Ancak meclisin ilk açılmasından itibaren üyeler arasında var olan fikir ayrılıkları, yenilikçi siyaset anlayışını savunan inkılapçılarla, geleneksel siyaset anlayışının savunucuları olan muhafazakarlar arasında iktidar mücadelesine dönüşmüştür. Ülkenin siyasi gidişatındaki gelişmeler inkılapçı grubun iktidarı ele geçirmesiyle sonuçlanmıştır. Meclisteki inkılapçı grubun iktidarda daha fazla güç sahibi olmasının ardından geleneksel kurumların ülke yönetiminden tasfiyesine başlamışlardır.

Ankara hükümetinin uluslararası arenada tanınmasının ardından daha sonraki uluslararası görüşmelerde ülke adına tek muhatap olmak istemiştir. Hem uluslararası alanda ülke yönetimindeki ikiliği ortadan kaldırmak hem de hedeflenen ilkeleri hayata geçirmek amacıyla rejim konusunda bazı değişikliklere gidilmiştir. İnkılapçı kesimin ülkeyi derhal bu kurumlardan kurtarmak amacıyla attığı en büyük adımlardan birisi, mecliste 1 Kasım 1922’de saltanatın kaldırılması kararının kabul edilmesi olmuştur.

3.2.9. Saltanatın Kaldırılması Sonrası Hilafetin Siyasetteki Yeni Konumu

Mondros mütarekesinin imzalanmasından sonra İtilaf devletleri Lozan’da yapılması planlanan barış görüşmelerine hem İstanbul hükümetini hem de Ankara

²⁹⁵ Gözler, *Türk Anayasa Hukuku*, 77-78.

hükümetini davet etmişlerdir. İtilaf devletlerinin iki ayrı hükümeti aynı zamanda görüşmelere davet etmesi, çatışma ortamından yararlanma stratejisi olarak değerlendirilmiştir. İstanbul hükümeti Ankara'ya haber göndererek, görüşmelere gönderilecek heyetler hakkında ortak fikre varılmasını istemiştir. Ancak Ankara hükümeti böyle bir talebin asla meşru olamayacağını bildirerek, Türk milleti adına tek temsilcinin Büyük Millet Meclis'inin olduğunu bildirmiştir.²⁹⁶ Teşkilat-ı Esasiye Kanununu 1. Maddesi; “*Hakimiyet bilâkaydû şart milletindir. İdare usulü, halkın mukadderatını bizzat ve bilfiil idare etmesi esasına müstenittir.*” mecliste onaylanmıştır.²⁹⁷ Ankara hükümetince İstanbul'a gönderilen telgrafta, Türk milletinin kendi seçtiği meclis haricinde hiçbir otoriteyi tanımayacağı bildirilmiştir.

Ankara hükümeti uluslararası arenada bu ikiliği kaldırmak amacıyla saltanatın kaldırılması için mecliste görüşmeleri başlatmıştır. Saltanatın kaldırılması için Sinop Mebusu Dr. Rıza Nur tarafından meclise şu teklifte bulunulmuştur:

Gazi Mustafa Kemal Paşa Hazretlerinin tahtı Riyasetlerinde toplanan İstanbul'dan Sâdrazam Tevfik imzasıyla Meclis Riyasetine mevrit ve Bab-ı Âli'nin sulh konferansına iştirakine dair telgraftıyla ondan mukaddem Reis Paşaya gelen telgraf kıraat olunarak bu hususta medît müzakerat cereyan ettikten sonra neticede işbu telgrafi yazanlarla mensub olduğu heyetin ve Padişahın hakkında muamele kanuniye icrası esası kabul edildi. Ve Sinop Mebusu Dr. Rıza Nur Beyle rüfekasının Osmanlı imparatorluğuna hitam verilip Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümetinin onun yerine kaim olduğuna, Teşkilâtı Esasiye Kanunıyla hukuku hükümrânî milletin nefesine verildiğinden İstanbul'daki Padişahlığın mâdum olduğuna, İstanbul'da meşru bir hükümet tanınmadığına ve Makâmı Hilâfetin esir bulunduğu ecnebiler elinden kurtarılacağına dair...²⁹⁸

Önergede geçen ifadelerden de anlaşılacağı üzere saltanatın kesin olarak kaldırılmasına karar verilmiştir. Önergenin verildiği gün Meclis oturumunda, yeterli çoğunluk sağlanamadığından dolayı sonraki günlere ertelenmiştir. Yeterli çoğunluğun sağlanamamasının en önemli sebeplerinden birisi, bu önergede hilafet makamının muallakta bırakılması olmuştur. Önergede daha sonra yapılan değişikliklerde hilafet makamına, Osmanlı hanedanından uygun olan bir kişinin getirileceği ifade edilerek bu konudaki tereddütler bertaraf edilmeye çalışılmıştır. Önergede bulunan muallak konulardaki tereddütleri gidermek için daha açık teklifler sunulmuştur.

²⁹⁶ Turan, *Hilâfetin Tarihsel Gelişimi ve Kaldırılması*, 178; “Hilâfetin Hanedanı Âl-i Osman'a ait olduğuna ve Halifenin bu Hanedandan Büyük Millet Meclisince intihap olunacağına dair karar”, *TBBM Zabıt Ceridesi*, Kanun No. 308 (1 Kasım 1922), 24/305-306.

²⁹⁷ Türkiye Cumhuriyeti Anayasa Mahkemesi, “1921 Anayasası Teşkilât-ı Esasiye Kanunu” (Erişim 20 Nisan 2022).

²⁹⁸ “Hilâfetin Hanedanı Âl-i Osman'a ait olduğuna ve Halifenin bu Hanedandan Büyük Millet Meclisince intihap olunacağına dair karar”, 24/300.

*“Sinop Mebusu Dr. Rıza Nur Beyle arkadaşlarının; Hilafetin Hanedanı Âl-i Osman’a ait olduğuna ve Halifenin bu hanedandan Büyük Millet Meclisince intihab olunacağına dair takrir”*²⁹⁹ olarak ifade edilmiştir. Yine aynı önergede ek olarak, yeni halifenin nasıl seçileceği de şu şekilde ifade edilmiştir:

Hilafet Türklere, Hanedanı Âl-i Osman’a aittir. Türkiye Devleti Makamı Hilafetin istinatgâhıdır. Halifelîğe Türkiye Büyük Millet Meclisi tarafından bu hanedanın ilmen ve ahlâkan eslâh ve erşed olanı intihab olunur. Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükûmeti hakkı meşru olan Makamı Hilafeti esir bulunduğu ecnebler elinden kurtaracaktır.³⁰⁰

Teklifte geçen ifadelerden de anlaşılacağı üzere saltanatın kaldırılması hilafetin de kaldırılması anlamına gelmeyeceği, meclisin hilafetin dayanağı ve kuvvet kaynağı olduğu bildirilerek bu yöndeki tereddütler izale edilmeye çalışılmıştır. Saltanatın kaldırılması teklifi onaylanmadan önce, Gazi Mustafa Kemal söz alarak bu konudaki görüşlerini bildirmiştir. Sözlerine Türk Milleti’nin, Müslüman olmadan önceki tarihinden başlayıp, Müslüman olmalarını ve İslam’a hizmetlerini genişçe izah etmiştir. Gazi Mustafa Kemal tarafından yapılan bu izahatının son kısmında, mevcut padişah olan Sultan Vahdeddin’in ülkeyi zor şartlara sokması üzerinde durularak meşruiyetini kaybettiğini şu şekilde ifade edilmiştir:

Binlerce senelerden beri istiklâl mefhumunun timsali asili olan Türk Milleti bir tekme ile bu hurafenin içine yuvarlanmak isteniyor. Fakat bu tekme vururmak için bir hain, bişuur, biidrak bir hain lâzımdı. Nasıl ki, kanunen idamı lâzımgelenlerin bile ipini çekmek için kalp ve vicdanı, ulviyeti insaniyeden mücerret bir mahlûk aranır. İdam hükmünü verenlerin böyle âdi bir vasıtaya ihtiyaçları vardır. O kim olabilirdi? Türkiye Devleti’nin istiklâline hatime veren, Türkiye halkının hayatını, namusunu, şerefini imha eden, Türkiye’nin idam kararını ayağa kalkarak bütün endamıyla kabul etmek istidadında kim olabilirdi?³⁰¹

Gazi Mustafa Kemal konuşmalarının devamında, siyasi krizlere sebep olmasından dolayı Sultan Vahdeddin’in ülkeyi temsil edemeyeceğini ifade etmiştir. Saltanat sistemi, Sultan Vahdeddin üzerinden eleştirilmiştir. Saltanat sisteminin, halkın egemenliğini tanımadığı ifade edilmiştir. Bunun yanı sıra saltanatın kaldırılmasının hilafet makamının da kaldırılması anlamına gelmediği en yetkili ağızdan tekrar ifade edilmiştir. Bu konuda Gazi Mustafa Kemal şu açıklamalarda bulunmuştur:

²⁹⁹ “Hilâfetin Hanedanı Âl-i Osman’a ait olduğuna ve Halifenin bu Hanedandan Büyük Millet Meclisince intihap olunacağına dair takrir”, 24/304.

³⁰⁰ “Hilâfetin Hanedanı Âl-i Osman’a ait olduğuna ve Halifenin bu Hanedandan Büyük Millet Meclisince intihap olunacağına dair takrir”, 24/304.

³⁰¹ “Hilâfetin Hanedanı Âl-i Osman’a ait olduğuna ve Halifenin bu Hanedandan Büyük Millet Meclisince intihap olunacağına dair takrir”, 24/310.

Kendine sıfatı Hilafeti izafe eden bu mevkii şahsi münhedim olunca makamı Hilafet ne olacaktır? Suali vâridihadır olur. Efendiler Hulefay-ı Abbasiye devrinde Bağdat'ta ve ondan sonra Mısır'da hilafet makamının asırlarca müddet saltanat makamıyla yan yana ve fakat ayrı ayrı bulunduğunu gördük. Bugün dahi saltanat ve hâkimiyet makamıyla makam-ı hilafetin yan yana bulunabilmesi en tabîi halattandır. Şu farkla ki: Bağdat'ta ve Mısır'da saltanat makamında bir şahıs oturuyordu. Türkiye'de o makamda asıl olan milletin kendisi oturuyor. Makam-ı hilafette dahi Bağdat ve Mısır'da olduğu gibi bikudret veya mülteci bir şahsı âciz değil, istinatgahı Türkiye Devleti olan bir şahsı âli oturacaktır.³⁰²

Devamında yeni durumun hilafet makamının lehine olacağını şu şekilde ifade etmiştir;

Bu suretle bir taraftan Türkiye halkı asri bir devleti mütemeddine halinde her gün daha rasın olacak, her gün daha mesut ve müreffeh olacak, her gün daha çok insanlığını ve benliğini anlayacak, eşhasın hıyaneti tehlikesine kendisini maruz bulundurmayacak ve diğer taraftan makam-ı hilâfet de bütün âlemi İslâm'ın ruh ve vicdanının ve imanının noktai rabitası, kulubu İslâmiyenin bâdii inşirahı olabilecek bir izzet ve ulviyette tecelli edecektir.³⁰³

Saltanatın kaldırılması kanununun teklif edilmesinden önce, Gazi Mustafa Kemal Meclis kürsüsünde konuşma yapmıştır. Bu konuşma hilafetin geleceği hakkında tereddütleri olanları rahatlatmak için istikbale dair verilmiş bir teminat gibidir. Konuşmada saltanatın olumsuz yönleri vurgulanarak, Anadolu'da başlatılan direniş hareketinin başarıya ulaşabilmesi için öncelikli olarak saltanat makamının kaldırılması gerektiği açıkça ifade edilmiştir. Saltanatın kaldırılmasının ülke menfaati için zaruri bir durum olduğu bildirilmiştir. Gazi Mustafa Kemal'in bu yönde konuşma yapması, tereddütlerin giderilerek oy çokluğuyla istenilen karara varılmak amacını taşımaktadır. Nihayetinde saltanatın kaldırılması için verilen teklif genel kurul kararıyla kabul edilmiştir. Ülkemizde meydana gelen rejim değişikliği yalnız bize özgü bir durum değildir. Yeni dünya düzeni, imparator devletlerin yerini ulus devletlere bıraktığı bir düzendir.

İslam tarihinde güçten ve kudretten yoksun bir halife ilk olarak saltanatın kaldırılmasıyla görülmüştür. Halifenin görevi, Müslümanların dinî ve dünyevi bütün işlerini düzene koymak ve şeri hükümleri tatbik etmektir.³⁰⁴ Güçten ve kudretten yoksun olan bir halifenin yasamay ve yürütmeyi uygulayabilmesi zaten mümkün değildir. Burada önem arz eden nokta rejim olarak saltanatın kaldırılması değil,

³⁰² “Hilâfetin Hanedanı Âl-i Osman'a ait olduğuna ve Halifenin bu Hanedandan Büyük Millet Meclisince intihap olunacağına dair taktır”, 24/310-311.

³⁰³ “Hilâfetin Hanedanı Âl-i Osman'a ait olduğuna ve Halifenin bu Hanedandan Büyük Millet Meclisince intihap olunacağına dair taktır”, 24/311.

³⁰⁴ İbn Haldûn, *Mukaddime*, 461.

hilafetin devlet otoritesinden mahrum bırakılmasıdır. İslam tarihinde büyük bir kırılmaya sebep olan devlet otoritesini elinde bulundurmeyen bir halife teorisi, Müslümanları siyasi buhranlara itmiştir. Meclis tarafından oluşturulmaya çalışılan yeni hilafet modeli, sembolik bir değer olmaktan öteye gidememiştir. Zaten amaç hilafet makamının siyasi gücünün ülke siyasetinden uzaklaştırılma çabalarıdır. İslam siyaset geleneğinde din ile siyaset ayrı alanlar olarak değil birbirini tamamlayan iki unsur olarak görülmüştür. Bu birlikteliği oluşturan temel unsur dindir. Siyaset unsuru ise dinin uygulanabilirliğini sağlayan buna yardımcı olan önemli bir etkidir. Hilafetin saltanattan ayrılması, dinin siyasetten uzaklaştırılmasının il adımı olmuştur. Çünkü hilafet saltanattan ayrıldıktan sonra ülke yönetiminde saltanat kadar etkin bir otoriteyle güçlendirilmemiştir. Ülke yönetiminde yasama, yürütme ve yargıda etkin güç meclis ilken, hilafete yetki alanı olarak manevi alan tayin edilmiştir. Geleneksel İslam düşüncesinde hilafetin dinî bir mesele olarak değerlendirilmesi, imam tayin etmenin Müslümanlar üzerine vacip olarak görülmesindendir.³⁰⁵ Yeni halife meclis tarafından görevlendirilmiştir. Ancak bu atama, sahada hiçbir işlevi olmayan sembolik bir tayinden başka bir şey değildir. Sahada İslami hükümlerin tatbikini ve bu hükümlerin uygulanabilirliğini denetleme gücünden yoksun bir halife, İslami açıdan zaten hilafet makamına tayin edilemez.³⁰⁶

Geleneksel hilafet anlayışını kabul eden kesimler tarafından, Meclis'in tayin ettiği halifeye sıcak bakılmamıştır. Hilafetin sadece manevi alana hapsedilmesi geleneksel hilafet teorisiyle çelişmektedir.³⁰⁷ Bu durum dünyevi-siyasi yönden soyutlanan bir hilafet makamının siyasetin boyunduruğu altına girmesine sebep olmuştur. Devlet gücünü elinde bulundurmeyen bir halifenin, Müslümanlar tarafından kabul görmeyeceği bazı mebuslar tarafından Meclis kürsüsünden ifade edilmiştir.

Meseleyi umuri şeriye ile alâkadar olan rüfekayı kiramın vicdanı insafına terk ediyorum. Binaenaleyh söz söylemek sükût etmemek hakları iken sükût ederlerse vebal yarın ruza mahşerde boyunlarındadır. Mahza halifenin vazifesi tayin edilmeli ve intihabı şeraiti lâzıme tahtında olmalıdır. Yoksa efendiler halife yalnız bir kelime ile olmaz. Biz Vatikan Sarayını taklit etmiyoruz. Bu katiyen böyledir. Yoksa âlemi İslâm'da müthiş teşevvüş vardır. Bunun önünü alınız. Yoksa pek fena olur.³⁰⁸

³⁰⁵ Mustafa Sabri Efendi, *Hilâfetin İlğasının Arka Planı*, çev. Oktay Yılmaz (İstanbul: İnsan Yayınları, 12. Basım 2020), 67.

³⁰⁶ Mâverdi, *el-Ahkâmü's-sultâniyye İslâm'da Devlet ve Hilâfet Hukuku*, 29.

³⁰⁷ Uludağ, *İslâm-Siyaset İlişkileri*, 109.

³⁰⁸ “Halife Vahdettin'in firarı ve hal'i hakkında müzakerat ve Halifelîğe Abdülmecid Efendinin seçilmesi”, *TBMM Gizli Celse Zabıtları*, md.1 (13 Kasım 1922), 3/1051.

Siyasetin şekillendirdiği yeni hilafet modelinde, halifenin kıyafetine kadar belirlenerek kurallara uyması istenmiştir.³⁰⁹ İktidara muhalif olan İslamcı aydınların simge isimlerinden olan Mustafa Sabri Efendi, yeni hilafet modeline eleştirilerini dile getirmiştir. Meclis tarafından tayin edilen halife, bazı kesimlerce İslam halifesi olarak değil Müslümanların halifesi olarak tanımlanmıştır. Bu tanıma göre yeni yönetimin politikalarını İslami ilkeler değil siyasi çıkarların şekillendireceği anlaşılmaktadır. Ülke yönetiminin dine saygı duymasıyla, dinî yönetimi benimsemesinin aynı şeyler olmadığı gibi dinin pratikte tatbikinin sağlayamayacağı yönünde eleştirilmiştir. Çünkü bu tarz siyasi modellerde, hükümet etme yetkisi dine ait değil siyasete ait olarak değerlendirilmiştir. Din ve siyasetin birbirinden ayrılarak dini yönetimden uzaklaştırmaya çalışmak, siyasetin İslam dairesinden çıkarılması anlamına geldiği yönünde, yeni hilafet modeline eleştiriler getirilmiştir.³¹⁰ Meclis tarafından seçilen yeni halifeye, hilafet makamının sıfatları yanında hiçbir sıfat kullanmamasının istenmesi de siyasi güçten yoksun bırakıldığının en büyük göstergelerindendir.³¹¹

3.2.10. Modern Siyasi Sistemde Halife Tayini

İslam siyaset geleneği içerisinde büyük bir paya sahip olan Sünnî gelenek açısından halife tayin edilmesi vacip olarak görülmüştür. Halife tayin etmek dinî bir emir olarak değerlendirildiği için halifeyi seçecek olan kişilerin birtakım özellikleri taşıması gerekmektedir. Seçmen grubunda aranan şartlar şunlardır;

- a. Her yönü ile bilinen, adil bir şahıs olmak.
- b. Halifelğe aday olan kimsedeki aranan şartları bilmeye yeterli ilim sahibi olmak.
- c. Birden fazla halife adaylarından hangisinin kamu işlerini idareye en muktedir, bu çeşit işleri en iyi bilen seçime götürücü bilgi ve görüş sahibi olmak.³¹²

İmamın yani halifenin seçimi konusunda farklı şartlar ileri sürülmüştür. İmamın-halifenin seçim şartlarından bazıları şu şekilde sıralanabilir:

Bir topluluk, imamet her bölgedeki Müslümanların faziletli ve kültürlü olanlarının icması ile sahih olacağı görüşünü kabul etmiştir. Diğerleri ise imamet, imamın huzurundaki topluluğun anlaşması/icrası ile sahih olacağı görüşüne varmıştır. Buradaki mevzu, imamların (liderlerin) kararıdır.”³¹³ “İmamet, fırkaların ekserisine göre az

³⁰⁹ Turan, *Hilafetin Tarihsel Gelişimi ve Kaldırılması*, 187.

³¹⁰ Mustafa Sabri Efendi, *Hilâfetin İlgasının Arka Planı*, 69.

³¹¹ Turan, *Hilafetin Tarihsel Gelişimi ve Kaldırılması*, 189.

³¹² Mâverî, *el-Ahkâmü's-sultânîyye İslâm'da Devlet ve Hilâfet Hukuku*, 31.

³¹³ İbn Hazm, *el-Fasl fi'l-milel ve'l-ehvâ' ve'n-nihal*, 3/408.

olsalar dahi ehlü'l-hal ve'l-akdin seçmesiyle sabit olur. Zira Hz. Ebû Bekir'in bir nas olmadan ve herkesin ittifakına bağlı olmaksızın imam olmasında yine sahabenin Hz. Peygamber'den ve Hz. Osman'dan sonra herhangi bir itiraz olmadan biatla ve imam seçmekle meşgul olmalarında icma [durumu] söz konusudur."³¹⁴ "Onlar, imametın kaç kişi ile akdedileceği konusunda ihtilâf ettiler: Bazıları şöyle demiştir: İlim, marifet ve haya sahibi tek bir adam ile akdedilir. Bazıları şöyle demiştir: İmamet, iki kişiden daha azıyla akdedilmez. Bazıları şöyle demiştir: İmamet, en az dört kişinin akdi ile gerçekleşir. Bazıları şöyle demiştir: İmamet, ancak beş kişinin akdi ile gerçekleşir. Bazıları şöyle demiştir: Yalan üzerine birleşmeleri ve kendilerine töhmet atfedilmesi caiz olmayan bir topluluğun akdi ile gerçekleşir. Esamm şöyle demiştir: İmamet, Müslümanların icması ile gerçekleşir."³¹⁵

İfadelerden de anlaşılacağı üzere halifeyi tayin edecek olan seçmen grubunda bazı şartlar aranmıştır. İslam siyaset geleneğinde halifeyi seçecek olan bu grubun adı ehlü'l-hal ve'l-akd olarak bilinmektedir. Halifeyi İslami hükümlere uyma konusunda denetleme mekanizması olarak görev yapan ehlü'l-hal ve'l-akd, gerektiğinde halifeyi görevden dahi alabilir. Bu yetkilere sahip olan ehlü'l-hal ve'l-akdin, Müslüman toplumun tamamı tarafından onaylanması gerekir. Meclis kararıyla Sultan Vahdeddin'in görevden alınarak yerine halife olarak Abdülmecid Efendi'nin seçilmesi, İslam siyaset geleneğinde ilk defa meydana gelmiştir. Abdülmecid Efendi'nin meclis yoluyla halife tayin edilmesi dönem itibarıyla o kadar çok savunulmuştur ki İslam'ın emrettiği şûra prensibinin, İslam tarihi boyunca en uygun şekilde tatbik edildiği halife seçimi olarak görölmüştür. Tarihi realiteye bakıldığı zaman geniş halk katılımıyla yani birebir halkın temsilcileri tarafından halife tayin edilmesi ilk defa cari olmuştur. Şura prensibi öne çıkarılarak propaganda yapılırken, halifenin siyasi güçten mahrum olması göz ardı edilmesi eleştiriye açık bir konudur. İktidara gelen ekip, saltanata karşı, "egemenlik kayıtsız şartsız milletindir" söylemiyle devletin gücünü elde etmişlerdir. Siyasette tek güç odağı haline gelen bu grup, iktidarda elde ettikleri bu gücü başka hiçbir otoriteyle paylaşmak istememişlerdir. Müslüman halkların devlet yönetiminde herhangi bir siyasi rejimin uygulanması noktasında İslam'ın temel kaynaklarında açıkça bir ifade bulunmamaktadır.³¹⁶ Herhangi bir yönetim modelinin doğrudan İslam'a nispet etmek sakıncalı bir durumdur. Nitekim, Müslüman halkların yönetim anlayışları zamanın ruhuna göre değişebilir. Zaten değiştiğinin en büyük kanıtı İslam tarihidir. İslami ilkeleri tatbik eden her yönetim modeli aynı zamanda İslamidir.

³¹⁴ Tefâtânî, *el-Makâsıd*, 748.

³¹⁵ Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve'htilâfü'l-musallîn*, 640.

³¹⁶ Evkuran, *Sünnî Paradigmayı Anlamak Bir Ekolün Politik ve Teolojik Yapılanması*, 260-262.

4. HOCA İSMAİL ŞÜKRÜ'NÜN HAYATI VE SİYASİ GÖRÜŞLERİ

4.1. Hoca İsmail Şükrü (Çelikalay) Efendi'nin Hayatı

Hoca İsmail Şükrü (ÇELİKALAY) 1876 (1292) tarihinde Afyonkarahisar'ın (Karahisar-ı Sahip) Hacı Mahmut Mahallesinde dünyaya gelmiştir.³¹⁷ Babası Dava Vekili İzzet Efendi, annesi Fatma Hanım'dır. İsmail Şükrü Efendi, eğitim hayatına Sıbyan Mektebindeki öğrenimini tamamladıktan sonra Afyonkarahisar (Karahisar-ı Sahip) Rüştîye Mektebinde devam etmiştir. Rüştîyeden Arapça, Farsça, hendese, hesap, tarih, coğrafya, hat, inşa ve akaid derslerini görerek 1888 yılının 29 Temmuz'unda dereceyle diploma alarak mezun olmuştur. Bunun yanı sıra Afyonkarahisar'da Teğmen olarak görev yapan Hasan Şükrü Efendi'den özel olarak cebir ve kozmografya derslerini alarak kendisini geliştirmiştir. Dinî eğitimini Afyonkarahisar Müftüsü Ali Fevzi Efendi'den tamamlamış, aynı zamanda müftüden Ulum-ı Aliye dersi almıştır. Din öğrenimi ardından 1902'de müderrislik icazeti almıştır. İsmail Şükrü Efendi iyi bir eğitim öğretim hayatı sonunda toplamda 18 alanda icazet almıştır.

İsmail Şükrü Efendi, ziraat alanına duyduğu özel ilgiden dolayı ziraat fen memuru Tahsin Bey'den bu alana dair eğitim almıştır.³¹⁸ Ziraat alanında aldığı eğitimleri kendi arazilerinde uygulamaya koymuştur. Çevresindeki insanları geleneksel tarım yöntemleri yerine modern tarım tekniklerini kullanmaya teşvik etmiştir. Orak, çapa, silindir ve tohum atma gibi tarım makinalarının geliştirmeye yönelik teknik çalışmalar yapmıştır.³¹⁹ Hoca İsmail Şükrü Efendi iki evlilik yapmıştır. İlk eşi Nimet Hanım'dır. Nimet Hanım'dan Şadiye ve Düriye adında iki kız çocuğu dünyaya gelmiştir. İlk eşi vefat ettikten sonra ikinci eşi Emine Hanım'la evlenmiştir. Emine Hanım'la vefat edene kadar evli kalmıştır. İkinci eşi olan Emine Hanım, İsmail Şükrü Efendi'nin vefatından sonra 1970 yılında vefat etmiştir.³²⁰ İsmail Şükrü Efendi, 1909'da kuruluşunda büyük emek verdiği Karahisar Darulmuallimîn'de öğretmen olarak göreve başlamıştır. Daha sonra eğitim

³¹⁸ Ali Sarıkoyuncu – Esra Sarıkoyuncu Değerli, “Millî Mücadele’de Afyonkarahisar Sancağı Din Adamları”, *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Türk Dünyası Uygulama ve Araştırma Merkezi Yakın Tarih Dergisi*, 3/6 (2019), 8.

³¹⁹ Sarıkoyuncu – Sarıkoyuncu Değerli, “Millî Mücadele’de Afyonkarahisar Sancağı Din Adamları”, 8.

³²⁰ Barış Çiftçi, *I. Tbm Karahisar-ı Sahip Mebusu İsmail Şükrü Efendi (Çelikalay)*, (Afyonkarahisar: Kocatepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2007), 23.

camiasında okul müdürlüğü, Milli Eğitim Müdürlüğü gibi farklı kademelerde görev yapmıştır.³²¹ Hoca İsmail Şükrü Efendi eğitim camiasındaki görevlerinin ardından Afyonkarahisar (Karahisar Sahip) merkez vaizliği görevine başlamıştır. İtilaf Devletleri ile imzalanan Mondros Ateşkes Antlaşmasının ardından ülkenin içine düşmüş olduğu dar boğazı halka anlatmak için büyük çabalar göstermiştir.

II. Meşrutiyet'in ilanı üzerine 1908'de İttihat ve Terakki Partisi yönetiminde aktif görev almıştır. Ülkenin içine düştüğü kötü durum, Hoca İsmail Şükrü Efendi'nin üzerinde yıkıcı etkiler bırakmıştır. Yangın yerine dönen ülkeyi bu durumdan kurtarmak amacıyla, Millî Mücadele Hareketine destek vermiştir. Ankara'da meclisin açılmasıyla birlikte I. Dönem Karahisar-ı Sahip milletvekili olarak seçilmiştir. İstanbul Hükümeti'nin, Ankara'da kurulan yeni meclisin meşru olmadığı yönündeki propagandaları Ankara halkının bazı kesimlerinde karşılık bulmuştur. Bu durumun üzerine Hoca İsmail Şükrü, mahir olduğu hatiplik yönünü kullanarak Hacı Bayrâm-ı Velî ve Zincirli camilerinde vaazlar vermiştir.³²² Meclisin birinci hizmet döneminde Defter-i Hakânî (Tapu-Kadastro), Adalet ve İrşâd Komisyonlarında görev yapmıştır.³²³

Batı Anadolu'nun İtilaf Devletleri kuvvetlerince işgal edilmesinin ardından Hoca İsmail Şükrü, Meclis'ten izin alarak batı Anadolu'nun savunması için girişimlere başlamıştır. Hoca İsmail Şükrü, Mustafa Kemal Paşadan batı Anadolu'nun savunmasında kullanmak için mühimmat ve teçhizatlar istemiştir. Ankara hükümetinin o an için işgalleri engelleyecek silah ve mühimmatı temin edememesi, Hoca İsmail Şükrü Efendi'yi kararından vazgeçirmemiştir. Mustafa Kemal Paşa ile görüşmesinin ardından Hacı Bayrâm-ı Velî Camiinde, Cuma namazından sonra halka etkileyici bir konuşma yaparak, batı Anadolu'nun düşman işgalinden kurtarılabilmesi için kendisine asker ve mühimmat açısından destek verilmesini istemiştir. Hoca İsmail Şükrü'nün etkileyici konuşmasının ardından halk kayıtsız kalmamış, 700 silah 600 gönüllü ve 120 at ile işgale karşı kendisine destek vermiştir.³²⁴

Gönüllülerden oluşturduğu birlikle Ankara'dan Afyon'a gitmiştir. Burada düşmana karşı savunma hattı kurmuştur. Oluşturduğu savunma hattıyla, Ankara'da

³²¹ Çiftçi, I. *Tbmm Karahisar-ı Sahip Mebusu İsmail Şükrü Efendi (Çelikalay)*, 23.

³²² Sarıkoyuncu – Sarıkoyuncu Değerli, “Milli Mücadele’de Afyonkarahisar Sancağı Din Adamları”, 9.

³²³ Selami Kılıç, “Hoca Şükrü Efendi (İsmail Şükrü Çelikalay Efendi 1876-25 Aralık 1950)” *Atatürk Ansiklopedisi* (27 Haziran 2022).

³²⁴ İsmail Şükrü, *Hilâfet-i İslâmiyye ve Türkiye Büyük Millet Meclisi*, çev. Kadir Mısıroğlu (İstanbul: Bedir Yayınları, 1993), 24.

oluşturulacak düzenli orduya dokuz ay gibi kritik öneme sahip bir vakit kazandırmıştır. Sayesinde düşmanın Anadolu içlerine kadar ilerleyişi durmuştur. Daha sonra düzenli ordunun kurulmasıyla Hoca İsmail Şükrü'nün kurmuş olduğu gönüllü birlik, savaşta gösterdiği güçlü mukavemet dolayısıyla “Çelikalay” unvanını almıştır. Çelikalay, düzenli ordu içinde 68. Alay içinde yer almıştır.³²⁵ Düzenli ordunun kurulmasının ardından Hoca İsmail Şükrü, tekrar Meclis'teki görevine dönmüştür. Hoca İsmail Şükrü Efendi hem cephede hem de Meclis'te milli mücadeleye büyük katkılar sağlamıştır.

Hoca İsmail Şükrü mecliste pasif bir karakter sergilememiş, mecliste alınan önemli kararlarda aktif rol oynamıştır. Hatiplik yönünün kuvvetli olmasından dolayı ülkenin istikbalini etkileyen kritik konularda meclis kürsüsünde sık sık konuşmalar yapmıştır. İsmail Şükrü Efendi'nin Meclis'teki önemli görevlerinden birisi de Şer'iye-i Evkaf Komisyonu'nun sözcülüğünü yapmış olmasıdır. Hoca İsmail Şükrü Efendi, Meclis'te I. dönem milletvekilleri arasında hilafetin devam etmesi gerektiğini savunan grup içerisinde yer almıştır. Hoca İsmail Şükrü Efendi'nin saltanat ve hilafet yanlısı meclis konuşmaları hararetli tartışmalara sebep olmuştur.³²⁶ Mustafa Kemal Paşa'nın batı Anadolu gezisine çıkmak için meclisten ayrıldığı dönemde kaleme aldığı “*Hilafet-i İslamiye ve Büyük Millet Meclisi*” adlı risale, hükümet tarafından büyük tepkiyle karşılanmıştır. Risalenin içerisindeki bazı ifadelerin Ceza Kanununa göre suç teşkil etmesi, hakkında gensoru önergesi verilmesine sebep olmuştur. Milletvekili olmasından dolayı dokunulmazlığının kaldırılması, Adliye Vekâletinin 18 Ocak 1923 tarihli yazısıyla istenmiştir.³²⁷ Ancak daha sonra yapılan soruşturma sonrasında buna gerek görülmemiştir. Milletvekilliği süresinin dolmasının ardından emekli olmuştur. Vefatına kadar Afyonkarahisar'daki çiftliğinde hayatını devam ettirmiştir. Hoca İsmail Şükrü Efendi, 25 Aralık 1950 tarihinde Afyonkarahisar'da vefat etmiştir. Cenazesi Kocatepe Asrî Mezarlığına defnedilmiştir.

4.2. Hilâfet-i İslâmiyye ve Türkiye Büyük Millet Meclisi Risalesinin Önemi

Osmanlı Devleti'nin Avrupalı güçler karşısında bilimsel ve sosyokültürel açıdan geride kaldığını fark ettiği andan itibaren başlattığı modernleşme hareketleri, modern Türk Devleti'nin de temellerini atmıştır. Özellikle Tanzimattan sonra devlet

³²⁵ Sarıkoyuncu – Sarıkoyuncu Değerli, “Milli Mücadele’de Afyonkarahisar Sancağı Din Adamları”, 9.

³²⁶ “Halife Vahdettin’in firarı ve hal’i hakkında müzakerat ve Halifeliğe Abdülmecid Efendinin seçilmesi”, 3/1057-1058.

³²⁷ Sarıkoyuncu – Sarıkoyuncu Değerli, “Milli Mücadele’de Afyonkarahisar Sancağı Din Adamları”, 9.

yapılanması içerisinde kalıcı değişimlere uğrayan kurumsal alandaki reformlar, geleneksel kurumların bir kısmının dönüşümüne bir kısmının ise kökten değişimine neden olmuştur. Devlet yönetiminde meydana gelen bu değişimlerin kuşkusuz sosyokültürel alanda da yansımaları olmuştur. Reformların sosyal alandaki en büyük etkisi, devletin temel unsurunu oluşturan yöneten ve yönetilenlerin siyasette yeniden konumlandırılması olmuştur. Siyasi ve sosyal alanda meydana gelen modern dönüşümler birçok alanda farklı fikir akımlarının doğasına ve yeni tartışmaların meydana gelmesine de zemin hazırlamıştır. Özellikle geleneksel siyaset anlayışı ile dinî düşüncenin iç içe geçtiği Osmanlı toplumunda siyasi alanda yapılan reformlar dinî düşünceyi de etkilemiştir.

Modernleşme kapsamında devletin geleneksel kurumlarının dönüşümünün sağlanması için atılan adımlara dinî sahadan eleştiriler yöneltmiştir. Dinî alan yalnızca reform adımlarına eleştirilerin yöneltildiği alan olmamış, bu adımların toplumda meşruiyetinin sağlanması için de dayanak noktası olmuştur. Hoca İsmail Şükrü'nün de kaleme aldığı *Hilâfet-i İslâmiyye ve Türkiye Büyük Millet Meclisi* adlı risalesi siyasi dönüşümlere dinî sahadan verilmiş destek ve eleştirileri içermektedir. Hoca İsmail Şükrü'nün kaleme aldığı risale dinî ve tarihi açıdan büyük öneme sahiptir. Hilafet makamını dinî ve siyasi açıdan ele alarak devlet yönetimi içerisindeki mevcut konumu ve geleceğine dair şer'î mahiyetinin kapsamlı olarak değerlendirilmesi eseri önemli kılan en temel unsurdur. Söz konusu eserin, Osmanlı İmparatorluğunun son dönemi ve modern Türk Devleti'ne geçişin ilk döneminde meydana gelen siyasi tartışmaların içerisinde siyasi ve dinî fikirleriyle bizzat yer alan bir milletvekili tarafından kaleme alınması tarihi değeri açısından büyük öneme sahiptir.

Ankara'daki meclis tarafından saltanatın kaldırılması gündeme geldikten sonra bu konudaki çalışmalara hız verilmiş ve Londra'daki barış görüşmeleri öncesi saltanat kaldırılmıştır. Saltanatın kaldırılması sonrasında hilafet makamının siyasi sistem içerisindeki konumu değerlendirilmiş ve hilafetin kaldırılması sonraki süreçte ertelenmiştir. Saltanatın Ankara'daki meclis tarafından kaldırılması sonrası yeni halifenin tayini meselesi gündeme gelmiştir. Meclis tarafından Osmanlı hanedanından Abdülmecid Efendi'nin yeni halife tayin edilmesi kararlaştırılmıştır. Ancak yeni hilafet modelinin devlet başkanlığı ve hükümet etme yetkisinden ayrılması siyasi ve dinî tartışmaları beraberinde getirmiştir. İsmail Şükrü bu

konudaki dinî ve siyasi düşüncelerini halka duyurmak için *Hilâfet-i İslâmiyye ve Türkiye Büyük Millet Meclisi* adlı risaleyi kaleme almıştır.

İsmail Şükrü eserinde saltanatın kaldırılmasından sonra hükümet yetkisinden mahrum kalan bir hilafet modelinin şer'î açıdan caiz olmadığı görüşünü ifade etmiştir.³²⁸ Daha sonra İslam siyaset geleneği içerisinde güçten ve kudretten yoksun halifeler döneminde Müslümanların iç ve dış tehlikelere maruz kaldığını dile getirmiştir. Hilafetin siyasi iktidardan mahrum kalması durumunda aynı tehlikelere maruz kalarak Müslümanların büyük buhranlar yaşayacağını ifade etmiştir. İsmail Şükrü yeni halifeyi tayin eden Büyük Millet Meclis'inin aynı zamanda hilafetin istinatgahı ve siyasi gücü olduğu vurgulanmıştır.³²⁹ Mevcut siyasi sorunlar aşıldıktan sonra hilafet ve meclisin siyasi birlik oluşturarak daha güçlü bir devlet yapılanması oluşturulacağının teminatı verilmiştir. Yazar tarafından tesis edilecek olan güçlü siyasi yapılanma sonrası tüm Müslümanların hilafet merkezi etrafında birleşeceği de öngörülmektedir. İsmail Şükrü'ye göre diğer Müslüman halkların kendi topraklarında kuracakları hükümetlere meclisin seçtiği halife tarafından verilecek menşurlarla siyasi birlik sağlanmış olacaktır. İsmail Şükrü hilafetin şartları noktasında gerekli değişiklikler yapıldıktan sonra meclis tarafından seçilen yeni halifeyi önceki dönemlere göre şer'î açıdan en makulü ve siyasi açıdan da en kuvvetlisi olarak değerlendirmiştir.

4.3. Hoca İsmail Şükrü'nün Saltanat Makamı Hakkındaki Görüşleri

II. Meşrutiyet'in ilanından sonra 1908'de İttihat ve Terakki Partisi hükümete gelmiştir. Osmanlı Devleti'nin içerisinde olduğu siyasi buhrandan dolayı II. Meşrutiyet'in ilanı, dönemin siyasileri açısından padişaha karşı kazanılmış bir zafer olarak değerlendirilmiştir. II. Meşrutiyet'in ilan edilmesi bütün sorunların hallolduğu anlamına gelmese de başta aydınlar olmak üzere halka büyük bir heyecan katmıştır. İttihat ve terakki, aydın kesimi ve özellikle genç kuşaklar için yeni bir umut olmuştur. II. Abdülhamid'in iç ve dış siyasette savunmacı ve farklı fikirlere karşı baskıcı bir politika izlemesi, muhalifleri açısından istibdat yönetimi olarak değerlendirilmiştir. II. Abdülhamid'in özellikle ülke içi siyasette baskıcı bir tutum sergilemesi, kendisine karşı muhalif bir tabanın doğmasına sebep olmuştur. II. Abdülhamid'in dış siyasette uyguladığı politika, dönemin uluslararası

³²⁸ İsmail Şükrü, *Hilâfet-i İslâmiyye ve Türkiye Büyük Millet Meclisi*, 45.

³²⁹ İsmail Şükrü, *Hilâfet-i İslâmiyye ve Türkiye Büyük Millet Meclisi*, 54-55.

konjonktüründe kısmen başarılı olsa da iç siyasette halka yeni bir heyecan katamaması, kendisine karşı güçlü bir muhalefetin oluşmasına mâni olmamıştır.³³⁰ Nihayetinde bu muhalif ayaklanma, II. Abdülhamid'i iktidardan gönderecektir.

İttihat ve Terakki Partisi ve dönemin aydınları, siyasi alandaki bütün sorunların kaynağı olarak II. Abdülhamid'i görmüşlerdir. II. Abdülhamid yönetiminin uzun sürmesi ve siyasi politikalarının hoşnutsuzluk meydana getirmesi, muhalif kesim açısından Osmanlı Devleti'nde rejim değişikliğini zorunlu hale getirmiştir. İttihat terakki hükümeti ile iş birliğine giden muhalefet, padişahın yetkilerinin sınırlandırılması ve meclisin güçlendirilmesi için her fırsatı değerlendirmiştir. Her ne kadar başarılı olmasa da 18 Ocak 1912 seçimlerinde çok partili hayata geçiş denemeleri, bu yöndeki gayretlerden bazılarıdır. Ülkede siyasi buhrandan çıkış yolu olarak güçlendirilmiş meclis fikrinin hayata aktarılması görülmüştür. Ülkenin içerisinde bulunduğu siyasi atmosferde, dönemin aydınlarında ve halkın bazı kesimlerinde saltanat aleyhtarı söylemler güç kazanmıştır. Meclis fikrinin, saltanata tercih edilmesi ülkeyi yeni bir siyasi oluşum içerisine sokmuştur.

Hoca İsmail Şükrü Efendi de İttihat ve Terakki Cemiyeti içerisinde çeşitli faaliyetlerde bulunmuştur.³³¹ Baskılara sebep olan, denetlenmesi mümkün olmayana saltanat sistemine karşı eleştirilerini her fırsatta dile getirmiştir.³³² Şüphesiz bu söylemlerinde, dönemin siyasi havası etkili olmuştur. İsmail Şükrü Efendi'nin bizzat tecrübe etmiş olduğu baskıcı hükümetler, sınırsız bir saltanat yönetimi fikrine mesafeli durmasına sebep olmuştur. Hoca İsmail Şükrü, despot bir yönetim anlayışının İslami yönetim anlayışından çok uzak olduğunu ifade etmiştir.³³³ Şahsi saltanatlara ve baskıcı hükümetlere karşı, meclis fikrine daha sıcak bakmıştır. Hatta Meclis'in açılması ve güçlendirilmesi yönünde çalışmalarda bulunmuştur. Meclis'in yanında güçlü bir hilafet modeli, siyasi fikirlerinin temelini oluşturmaktadır. Hoca İsmail Şükrü'nün siyaset anlayışında şiddetle savunduğu konu yasama, yürütme ve yargı açısından güçlü bir hilafet modelinin hayata aktarılmasıdır. Hoca İsmail Şükrü'ye göre yalnızca siyasi açıdan yönetim rejiminin şeklen değişmesi, sorunların çözümü noktasında üzerinde durulacak bir mevzu değildir. Önemli olan kabul edilen herhangi bir siyasi yönetim rejiminin hilafet makamıyla işlerliğidir. Hoca İsmail Şükrü Efendi'nin, Ankara hükümetiyle fikir ayrılığı bu nokta da başlamıştır.

³³⁰ Satılmış Gökbayır, "Gizli Bir "Cemiyetten İktidara: Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin 1908 Seçimleri Siyasi Programı", *Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 3/1, 74.

³³¹ Sarıkoyuncu – Sarıkoyuncu Değerli, "Milli Mücadele'de Afyonkarahisar Sancağı Din Adamları", 8.

³³² İsmail Şükrü, *Hilâfet-i İslâmiyye ve Türkiye Büyük Millet Meclisi*, 1.

³³³ İsmail Şükrü, *Hilâfet-i İslâmiyye ve Türkiye Büyük Millet Meclisi*, 1.

4.4. Saltanatın Kaldırılması ve Parlamenter Hilafet Modeli

İtilaf devletleri tarafından 27 Ekim 1922’de Lozan’da yapılacak görüşmelere katılmaları için mevcut İstanbul hükümetinin yanı sıra Ankara hükümeti de davet edilmiştir.³³⁴ Her iki hükümetin de muhatap alınarak Lozan’a çağırılmaları, İtilaf devletlerinin siyasi entrikası olarak göze çarpmaktadır. Çünkü Lozan görüşmeleri esnasında masada olan iki Türk hükümeti arasında çıkabilecek herhangi bir siyasi kriz, itilaf devletlerinin işlerine gelecektir. Bu siyasi oyunun Ankara hükümeti tarafından anlaşılmaması elbette mümkün değildir. Ankara hükümeti Lozan görüşmelerinde, Türk halkının bir hükümet tarafından temsil edilmesini istemiştir. Bu hükümette elbette işgale uğramış başkentte bulunan İstanbul hükümeti değil, Ankara yani Büyük Millet Meclisi hükümeti olacaktır. Uluslararası kurallar açısından bakıldığı zaman her ne kadar muhatap olarak İstanbul hükümetinin görülmesi makul gözükse de asıl muhatap, işgalci güçlere karşı vatan savunması yapan Ankara hükümeti olmalıdır.

Görüşmelere Türk halkını temsilen katılacak olan iki hükümetin aralarında anlaşarak girmeleri siyasi güç açısından daha etkili olabileceği İstanbul hükümeti tarafından ileri sürülmüştür. Ancak İstanbul hükümetinin, Ankara hükümeti ile anlaşarak siyaseten daha güçlü bir şekilde görüşmelere gidilmesi yönündeki gayretleri başarısız kalmıştır.³³⁵ Ankara hükümeti bu problemi daha farklı bir şekilde çözüme kavuşturmaya karar vermiştir. Ankara hükümetine göre bu siyasi sorunun tek çözüm yolu, İstanbul hükümetinin siyasi temsil yetkisini ortadan kaldırmaktır. Bu ise ancak saltanatın kaldırılması ile mümkün olacaktır. İtilaf devletlerinin 27 Ekim 1922’de İsviçre’nin Lozan şehrinde yapılacak görüşmeler için İstanbul ve Ankara hükümetlerine yaptıkları çağrının hemen ardından, Ankara hükümeti saltanatı kaldırma planları yapmıştır. 1 Kasım 1922’ye kadarki zaman diliminde, Büyük Millet Meclisi’nde saltanatın kaldırılması için görüşmeler başlatılmıştır. Bu fikrin uygulamaya konulması için, başta Mustafa Kemal Paşa olmak üzere meclisteki bir grup vekil, kürsüde konuşmalar yaparak saltanatın derhal kaldırılması için çalışmalara başlamıştır.

Saltanatın kaldırılması için gayret gösteren milletvekillerinin bir kısmı aynı zamanda milli mücadeleyi başlatan önder kadro içerisinde yer almaktadır. Milli mücadele yıllarında, Sivas kongresine kadarki yurt gezilerinde, hilafet ve saltanat

³³⁴ Şerafettin Turan, “Lozan Antlaşması”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2003), 27/215.

³³⁵ Turan, “Lozan Antlaşması”, 27/214.

savunması yapıldığı hususuna önemle vurgu yapılmıştır. Ancak 1 Kasım 1922 tarihine gelindiğinde görüldü ki, lider kadronun hedefleriyle milli mücadeleye destek veren halkın hedefleri çatışmıştır. Lider kadro saltanatın kaldırılması için siyasi alanda uygun zemin sağlanıncaya kadar her fırsatta saltanata ve halifeye bağlılıklarını dile getirmişlerdir. Artık siyasi zemin, Ankara hükümetince alınacak kararlar açısından en uygun seviyeye gelmiştir.³³⁶ Ankara hükümeti, tüm gayretiyle saltanatın kaldırılması için meclisteki çalışmalarına hız kazandırmıştır. Siyasi açıdan bakıldığında saltanatın kaldırılması, Ankara hükümetinin uluslararası alanda kimlik kazanması ve varlığını tescillemesi anlamına gelmektedir. Ülkelerin rejim değişiklikleri her zaman kadife devrimler şeklinde gerçekleşmez. Ancak ülkenin kaderini değiştirecek uluslararası anlaşmaların yapılacağı siyasi bir düzlemde bu girişimlerde bulunulması, Ankara hükümeti açısından var olma mücadelesi olarak değerlendirilmektedir.

Ankara hükümetinin saltanatın kaldırılması önergesini Büyük Millet Meclisi'ne sunmasıyla, meclis çatısı altında büyük çaplı ilk muhalif gruplar ortaya çıkmıştır. Bu önerge siyasi kutuplaşmaların fitilini ateşlemiştir. Gazi Mustafa Kemal bizzat meclise hitap ederek, muhalefet cephesinden gelecek büyük tepkilerin tazyikini almayı hedeflemiştir. Gazi Mustafa Kemal sözlerine öncelikle, İstanbul hükümetinin sergilemiş olduğu siyasetten duyduğu rahatsızlıkla başlamıştır. Ardından dile getirdiği şu ifadelerle İstanbul hükümeti üzerinden saltanat makamı hakkındaki fikirlerini dile getirmiştir:

Arkadaşlar, İstanbul'da gayrimeşru bir sıfatı şahsına atfeden Tevfik Paşa evvela hususi ve mahrem olarak ordularınızın Başkumandanına, müteakiben onu jurnal eder tarzda açık bir telgrafname ile Meclisi Âliye müracaatta bulundu. Dikkat buyurulursa gelen telgrafname ile efkarı Umumiyye-i İslamiye teşviş edilmek isteniyor. Bu telgrafnamede ki zihniyet istiklalimizi imhaya çalışan düşmanlarımıza karşı davay-ı mukaddesimizi müdafaada fiilen ve hukuken muvaffakiyetlere mazhar olan Hükümeti Milliyemizi duçarı zaf etmeye matuftur. Mana ve mantıktan âri olan bu telgrafnamenin muhteviyatı, Meclisi Âlinizin mevcudiyetiyle tahakkuk eden bir şekli, bir hakikati tekrar mevzubahis etmemizi istilzam eyledi. Şekli idaremizde mündemiç bulunan hakikat, Türkiye halkının mukadderatına bilfiil ve bizzat el koymuş olması, Hâkimiyeti Milliyesini, Saltanatı Milliyesini üç seneden beri kendi elinde bulundurarak davayı mukaddesini müdafaa etmekte bulunmasıdır. Bu hakikatin tecellisi, bir batılın zevalini sebep oldu. Bu batıl, gayrimeşru, gayrimakul olan şey, bir milletin hukuku hakimiyet ve saltanatının bir şahıs uhdesinde temsil edilmesine müsaade edilmesiydi.³³⁷

³³⁶ Turan, *Türk Devrim Tarihi I İmparatorluğun Çöktüğünden Ulusal Direnişe*, 185.

³³⁷ “Hilâfetin Hanedanı Âl-i Osman'a ait olduğuna ve Halifenin bu Hanedandan Büyük Millet Meclisince intihap olunacağına dair takrir”, 24/305.

Saltanatın kaldırılmasının görüldüğü meclis oturumunda müzakere edilen maddelerin arasına, Sinop milletvekili Rıza Nur ve arkadaşlarının; “*Hilâfetin Hanedan-ı Âl-i Osman’a ait olduğuna ve Halifenin bu Hanedandan Büyük Millet Meclisince seçileceğine dair önerisi*”³³⁸ konulmuştur. Meclis’ten gelebilecek büyük çaplı muhalefeti önlemeye yönelik atılmış bir adımdır. Gazi Mustafa Kemal ve arkadaşları saltanatın yanında, ülke siyasetine yön veren dinî ve siyasi güç unsuru olan hilafet makamının kaldırılmasının oylanmasını ileri bir tarihe ertelemesi, mevcut siyasi konjonktür gereğidir. Henüz saltanatın kaldırılmasının tartışıldığı sıralarda hilafet makamının da Ankara hükümetince tartışmaya açılması, kendileri açısından geri dönüşü olmayan siyasi hezimetlere sebep olacaktır. Bunun farkında olan saltanat karşıtları, hilafet makamını sahiplenici ve savunucu söylemlerde bulunmuşlardır. Gazi Mustafa Kemal’in saltanat makamının varlığını, Türk ve İslam tarihi çerçevesinde ele alarak değerlendirmelerde bulunması, alınacak kararlara dinî ve milli zemin oluşturma gayretleri olarak görülmüştür.

Efendiler! Bu derinliği isterseniz iki kıyasla ölçelim; birinci, ilk kıyası, tarih öncesi devirlere ait kıyastır. Bu kıyasa göre Türk Milletinin ilk atası olan Türk namındaki insan, insanlığın ikinci babası Nuh Aleyhüsselâmın Oğlu Yafes’in oğlu olan zattır. Tarih devrinin aktarıldığı belgelerde pek müsamahakâr olan ilk safhalarına biz de müsamaha edelim; fakat en bariz ve en katî ve en maddi delâili tarihiyeye istinaden beyan edebiliriz ki: Türkler on beş asır evvel Asya’nın göbeğinde muazzam devletler teşkil etmiş ve insanlığın her türlü kabiliyetine tecelligah olmuş bir unsurdur. Sefirlerini Çin’e gönderen ve Bizans sefirlerini kabul eden bu Türk Devleti, ecdadımız olan Türk Milletinin teşkil eylediği bir Devletti.” İfadeleriyle Gazi Mustafa Kemal’in milli ve manevi unsurları ustalıkla kullandığının göstergesidir. “Efendiler. Yine malumdur ki; dünya yüzünde yüz milyonluk bir Arap kitlesi vardır ve bunların Asya’da ki kısmı Ceziretülarapta yoğunluklu olarak arzı mevcudiyet eder. Mazharı nübüvvet ve risalet olan Fahri alem Efendimiz bu Arap toplumu içinde, Mekke’de dünyaya gelmiş bir vücudu mübarek idi.”³³⁹

İfadelerinin hemen peşine Hz. Peygamber’in şahsını ve doğduğu çevreyi dile getirmiştir. Konuyu kapsayıcı bir şekilde ele alarak dinî referanslar üzerinden fikirlerini kuvvetlendirmiştir. Gazi Mustafa Kemal, saltanatı İslam siyaset geleneği çerçevesinde ele alarak Hz. Peygamber’in vefatının hemen ardından gündeme gelen devlet başkanlığı meselesini siyasi sebeplerle açıklamaktadır.

Fahri Âlem Efendimiz sınırsız tehlikeler içinde, sonsuz mihnetler ve meşakkatler karşısında (20) sene çalıştı ve dinî İslâmî tesise ait peygamberlik vazifesini ifaya

³³⁸ “Hilâfetin Hanedanı Âl-i Osman’a ait olduğuna ve Halifenin bu Hanedandan Büyük Millet Meclisince intihap olunacağına dair tahrir”, 24/305.

³³⁹ “Hilâfetin Hanedanı Âl-i Osman’a ait olduğuna ve Halifenin bu Hanedandan Büyük Millet Meclisince intihap olunacağına dair tahrir”, 24/306.

muvaffak olduktan sonra vâsıl-ı âlâyı illiyyin oldu. Kendisinin mazharı irşadatı olan bütün Müslimin ve bilhassa ashabı güzün birçok gözyaşları döktüler. Fakat beşer olmanın gereği olan bu hali teessürün faydasız olduğunu derhal idrak eden erbabı fetanet Peygamberin arkasından ağlamak değil, mesalihi ümmeti bir an evvel güzelce yürütmeye mazhar edecek tedbir almak kanaatiyle toplandılar. Resulü Ekrem'e halife olacak bir emir intihabı mevzubahis edildi. Zatı Risalet penahi yarigarı olan Hazreti Ebubekir 'den şahsan çok hoşlanırdı. Ve enfası vapsinini yaşarken Ebubekir'in kendisine halef olması muvafık olacağını muhtelif tarzlarda işaret dahi buyurmuşlardı. Buna nazaran toplanıp resmen bir intihap yapmaktan başka bir iş kalmamış olduğuna hükmolunabilirdi. Halbuki bu intihap keyfiyeti o kadar basit olmadı. Bilakis mesele çok müzakerelere, çok münakaşalara ve çok esaslı ihtilaflara maruz kaldı. Emir'i intihapta mühim olarak üç muhtelif nokta-i nazarı tebarüz etti. Bu noktai nazarlardan birisi; Makamı Hilâfete istihkak, mesalihi ümmeti rüyet edebilmek için lazım olan kudret ve kifayetin şart koşulması idi. Buna nazaran Makamı Hilâfet en kuvvetli ve en nüfuzlu ve en reşid kavmin olacaktır. Bu noktai nazar sahabinin cumhurun idi. İkinci noktai nazar, o güne kadar nusreti İslam'a hizmet eden kavmin hilâfete müstehak addedilmesi idi. Bu, Ensar'ın noktai nazarıydı. Üçüncü fikir ise kuvveti karabeti iltizam etti. Bu da Haşimiler'in noktai nazarıydı. Bu üç noktai nazardan muvafakat ile birini tercih etmek ve emir seçimini sonuçlandırmak mümkün olamadı. En nihayet dağılma ve fetretin derhal önüne geçmek lüzumuna kani olan Hazreti Ömer'in tesiriyle, Hazreti Ebubekir'e biat olundu. Görülüyor ki ilk halifenin intihabında genel görüşün etkisinden ziyade şahsi tesir, görünmektedir.³⁴⁰

Gazi Mustafa Kemal, daha sonra İslam siyasi geleneğine de damgasını vuracak üç önemli noktayı dile getirmiştir. Hz. Peygamber'in vefatının hemen ardından meydana gelen devlet başkanını tayini meselesi, Müslümanların bu ana kadar karşılaştıkları en büyük krizdir. Hz. Peygamber hayattayken hem dinî otorite olarak sorunların çözüme kavuşturmuş hem de Müslümanlara dünya işlerinde önderlik etmiştir. Hz. Peygamber, risalet görevinin yanı sıra Kureyş kabilesi ve Medine halkı için özellikle Evs ve Hazrec üzerinde siyasi açıdan birleştirici bir unsurdur.³⁴¹ Malumdur ki Kureyş'in içerisinde var olan soylu aileler arası üstünlük mücadelesi, toplumu kutuplara ayırmıştır. Yine hicret öncesi Yesrib'de (Medine) Evs ve Hazrec arasında, yıllardan beridir süren kan davaları, kabile üyelerini dahi durumdan rahatsız edecek seviyelere gelmiştir. İşte tam bu sırada Hz. Peygamber'in ortaya çıkması Yesriblilerin yıllardır aradıkları fırsat olmuştur.³⁴²

Akabe biatları sırasında Yesriblilerle başlayan görüşmeleri, dinin tebliğinin yanında siyasi çerçevede de düşünmek gerekir. Medine halkının içerisinde bulunduğu siyasi kriz, Hz. Peygamber'in hicretine zemin hazırlamıştır. Bilindiği üzere Hz. Peygamber Müslümanları Mekkelilerin baskısından kurtarmak için ilk olarak gittiği Tâif'te, halk tarafından kabul görmemiş hatta şiddete maruz kalmıştır.

³⁴⁰ “Hilâfetin Hanedanı Âl-i Osman'a ait olduğuna ve Halifenin bu Hanedandan Büyük Millet Meclisince intihap olunacağına dair takdir”, 24/307.

³⁴¹ Akbulut, *Sahabe Dönemi İktidar Kavgası Alevi Sünni Ayrışmasının Arka Planı*, 57.

³⁴² Demircan, *Hilâfetin Hikâyesi*, 25; Ahmet Önköl, “Hazrec”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1998), 17/144.

Tâif halkının Hz. Peygamber'e karşı olan olumsuz tavırlarını, Kureyş ile olan siyasi, kültürel ve ekonomik ilişkileri belirlemiştir.³⁴³ Hz. Peygamber'in ve Müslümanların karşılaşmış oldukları problemleri sosyolojik açıdan değerlendirmek gerekmektedir. Hz. Peygamber'in, Mekke ve Medine halkına başta olmak üzere tebliğ ettiği İslam dinini insanlar kabul etmesiyle beraber geleneklerinden ve alışkanlıklarından vazgeçmemişlerdir. Bu durumun en bariz göstergesi, Hz. Peygamber'in vefatının ardından yaşanmış olan siyasi krizlerdir. Meydana gelen siyasi olaylardan anlaşılacağı üzere Hz. Peygamber hayattayken toplumdaki bu dinamikleri kontrol altında tutmuştur. Hz. Peygamber'in vefatıyla birlikte toplumsal fay hatları harekete geçmiş, kısmi de olsa krizlere ve kopuşlara sebep olmuştur. Mustafa Kemal, Hz. Peygamber'in vefatının ardından meydana gelen halife tayini meselesini siyasi sebeplerle açıklamaya çalışmıştır.

Buna nazaran yukarda izah ettiğim üç muhtelif nokta nazardan birincinin ki kuvveti ve nüfuzu olan kavmin, milletin vârisi hilâfet olması noktasıydı. Diğer nokta nazara üstün ve galip olması tabiidir ve Hazreti Ebubekir' in bittesir Makamı Hilâfeti işgal etmesi isabet oldu. İşte bu suretle, zamanı saadetten sonra hilâfet unvanıyla bir emareti İslâmiye teşekkül etti.³⁴⁴

Devlet başkanının tayini meselesi Sakîfetü Benî Sâide de görüşüldüğü sırada ortaya çıkan adaylar arasında en güçlüsü Hz. Ebû Bekir olarak görülmüştür. Hz. Ebû Bekir Medineliler açısından her ne kadar muhacir de olsa, Kureyş'e mensup olması Medineli adaylar karşısında öne çıkmasına sebep olmuştur.³⁴⁵ İslam'dan önce Kureyş'in diğer kabileler arasında hatırı sayılır bir siyasi gücü vardır. Hz. Peygamber'in de Kureyş'e mensup olması, devlet başkanlığının muhacirlerde kalmasına sebep olmuştur. Daha sonraki dönemlerde de görüleceği üzere Kureyş, siyasi olarak diğer kabilelere her zaman üstün gelmiştir. Ancak Kureyş'in diğer kabilelere üstün gelerek devlet başkanlığını elinde tutması, kendi içerisindeki siyasi krizleri önleyememiştir.

İlk dört halifenin Kureyş'ten olmasına rağmen, Hz. Ömer'in hilafeti sonrası Müslümanlar arasında büyük siyasi kaoslar yaşanmıştır. Kureyş içerisindeki çekişmeler daha Hz. Ömer hayattayken ortaya çıkmaya başlamıştır. Mustafa Kemal, bu sorunu şöyle ifade etmektedir:

³⁴³ Mustafa Sabri Küçükbaşçı, "Tâif", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2010), 39/444.

³⁴⁴ "Hilâfetin Hanedanı Âl-i Osman'a ait olduğuna ve Halifenin bu Hanedandan Büyük Millet Meclisince intihap olunacağına dair tahrir", 24/307.

³⁴⁵ Akbulut, *Sahabe Dönemi İktidar Kavgası Alevi Sünni Ayrışmasının Arka Planı*, 57.

...Hazreti Ömer (r.a) artık hilafet unvanı altındaki tarzı emaretin bir devlet idaresine yetersiz olduğunu bir zatın kendi faziletinde, kendi, kudretinde ve hatta kendi saygınlığı olsa dahi bir Devletin idaresine yetersiz olduğunu bütün kapsamıyla idrak eylemişti. Hatta, bu endişe ile idi ki Ömer kendinden sonra artık bir halife düşünemez oldu. Kendisine oğlunu tavsiye ettikleri zaman “Bir haneden bir kurban yetişir” dedi.³⁴⁶

Mustafa Kemal, hilafetin ilk dönemlerini siyasi açıdan analiz ederek olayları dinî düzlemde olabildiğince uzak değerlendirmiştir. Mustafa Kemal’in konuşması esnasında dinî referanslara atıf yaptığı görülmektedir. Dikkatle bakıldığında anlaşılacağı üzere, din referanslı söylemleri, kurumları ve makamları dinî sembollerle kuvvetlendirmek için değil din ile irtibatlarının olmadığını ortaya koymaktır. Özellikle hilafetin ilk yıllarını tarihi ve siyasi sahalarda değerlendirirken dikkat çektiği nokta, bu olaylar ve kurumları dinî saha yerine siyaset alanında değerlendirilmesi gerektiğidir. Mustafa Kemal’in konuşmasının en önemli noktası, Hz. Ali ve Muaviye arasında cereyan eden taht kavgalarını ifade ettiği kısmıdır.

Tekrar edelim ki kapı kırılmıştı. Aynı ırktan olmakla beraber Irak başka bir şey, Yemen başka bir şey, Suriye başka bir şey ve Hicaz hattı da bambaşka bir şeydi. Hicaz ’da bir Halife, Suriye ’de kuvvete istinat eden bir vali ile *Sıffin*’de karşı karşıya gelmeye mecbur oldu. Muaviye, Hazreti Ali’nin (k.) hilafetini tanımıyor ve bilakis onu hunu Osman ile itham ediyordu. Vazifesi alemlî İslam’da ahkamı Kur’an’iyenin temini tatbikatından ibaret olan halife, mızraklarına Mushaf-ı Şerife geçirilmiş Emevi ordusunun karşısında muharebeyi kat’a mecbur oldu. Bizzarure, tarafeyn hakemlerinin vereceği hükme tabi olunacağına söz verdi. Muaviye’nin murahhası Amr b. Âs ile Hazreti Ali’nin murahhası Ebû Mûsâ el-Eş’arî tahkimnameyi tanzim için karşı karşıya geldikleri zaman, Hazreti Ali hazır bulunuyordu. “Emîrül-müminîn Ali ile Muaviye arasında tahkimnamedir” diye yazılan cümleye derhal Muaviye’nin murahhası itiraz etti ve dedi ki; “O Emîrül-müminîn kelimesini oradan kaldır. Sen yalnız emrinde bulunanların Emîri olabilirsin. Şam ahalisinin Emîri değilsin.” Hazreti Ali, isminin başındaki sıfatının kaldırılmasına muvafakat etti. Bundan sonra iki taraf murahhasının yekdiğerine karşı kullandığı adi hile, cümlece malumdur. Bunda muvaffak olan Amr b. Âs, Muaviyeye hilafetini tebşir etti. Diğer taraftan Hazreti Ali de hakemeynin hükmüne sadık kalacağına söz verdiği halde biraz tereddüdü müteakip icrayı hilafete devam etti. Görülüyor ki; Resulullah’ın vefatından yirmi beş sene kadar az bir zaman sonra alemlî İslamiyet içinde, İslam’ın en büyük zevatından ikisi karşı karşıya iddiayı hilafetle arkalarından sürükledikleri aynı din ve aynı ırktaki insanları kanlar içinde bırakmakta beis görmediler. En nihayet, hilesinde muvaffak olanı, saf ve nezih olanını mağlup ve soyunu mahvuperişan eyledi. Ve bu suretle hilafet unvanı altındaki Emareti İslamiyeyi yine hilafet unvanı altında saltanatı İslamiyeye dönüştürdü.³⁴⁷

Mustafa Kemal’in amacı, Hz. Ali ve Muaviye arasında yaşanan olayları en ince ayrıntısına kadar anlatarak kendi fikirlerine zemin hazırlamaktır. Nitekim fikrini: “*Ve bu suretle hilafet unvanı altındaki Emareti İslamiyeyi yine hilafet unvanı altında*

³⁴⁶ “Hilâfetin Hanedanı Âl-i Osman’a ait olduğuna ve Halifenin bu Hanedandan Büyük Millet Meclisince intihap olunacağına dair takrir”, 24/307.

³⁴⁷ “Hilâfetin Hanedanı Âl-i Osman’a ait olduğuna ve Halifenin bu Hanedandan Büyük Millet Meclisince intihap olunacağına dair takrir”, 24/308.

saltanatı İslamiyeye dönüştürdü."³⁴⁸ sözleriyle dile getirmiştir. Bugün mevcut olan Osmanlı saltanatının da bundan başka bir şey olmadığını, tarihteki olaylarla kıyaslayarak göstermek istemiştir. İslam dünyasındaki saltanatın siyasi dayanağının, aslında ne kadar da elim ve keder verici olaylara dayandığını ifade etmektedir. Saltanatın, İslami bir yönetim anlayışı olmadığını yine İslam tarihindeki siyasi krizlerle açıklamaktadır. Mustafa Kemal, Hz. Ali ve Muaviye arasında meydana gelen savaşlar esnasında, İslami değerlerin ayaklar altına alındığını ön plana çıkartarak, aynı zamanda saltanat makamını dinî argümanlar kullanarak din dışı unsur olarak tanımlamaktadır. Böylece saltanatın kaldırılması, önce vekiller sonra da halk tarafından daha makul karşılanacaktır. Saltanatın kaldırılması fikri, Mustafa Kemal'in hedeflediği modern devlet ideali önündeki ilk adım olmuştur. Ancak asırlardan beridir Türk halkının devlet geleneği haline gelen bir sistemi sonlandırıp, yeni ve dünyada dahi önemli bir tecrübeye sahip olmayan bir modeli sunmak sorunları beraberinde getirmiştir. Tanzimat fermanının ilan edilmesinin ardından zirve yapan Osmanlı'nın modernleşme hareketleri, kısmen de olsa bu güçlüğü kırmıştır. Islahat fermanının ilanı, Tanzimat fermanının ilanı ve İttihatçıların hükümete geçmesiyle sorunlu da olsa ilk seçim denemelerinin yapılması, devlet yönetiminde meclisin egemen olduğu bir yapıya doğru zemin hazırlamıştır. Osmanlı Devleti'nin girmiş olduğu savaşlardan mağlup olarak çıkması yeni bir devlet fikrini doğurmuştur. Ülkenin siyasi dinamikleri ve dünya siyasetinin denklemi, modern siyasi sistemi alternatif olarak sunmasının yanı sıra zorunlu hale getirmiştir.

Siyasi dönüşüme, dinî ve milli değerlerle destek sağlamak ortaya çıkacak büyük çaplı sorunları bertaraf edecektir. Bundan dolayı Mustafa Kemal, hilafetle saltanatın Osmanlı Devleti kurulduktan asırlar sonra tek elden temsil edildiğini vurgulamaktadır. Güç ve kudreti elinde bulunduran Büyük Selçuklu devleti, hilafet makamını himaye ettiği halde yönetime sirayetine mâni olduğunu şöyle dile getirmektedir:

Bağdat'ta aynı merkezde Melikşah namında Türk, hakimiyetini temsil eden bir zat ile halife namını taşıyan Muktedî-Biemrillâh yan yana oturdular ve akraba oldular. Bu vaziyeti ve bu manzarayı biraz tahlil etmek isterim: Türk Hakanı ki; muazzam bir Türk Devletinin hakimiyet ve saltanatını temsil ediyor, temasında bir hilafet makamının ayrıca mahfuziyetinde bir beis görmüyor. Eğer böyle bir mahzur görseydi zaten yed-i idaresine aldığı makamı ortadan kaldırmak ve o makama ait sıfat ve salahiyeti kendi

³⁴⁸ "Hilâfetin Hanedanı Âl-i Osman'a ait olduğuna ve Halifenin bu Hanedandan Büyük Millet Meclisince intihap olunacağına dair takrir", 24/308.

makamında memzuc bulundurmak mümkündü. Hazreti Selim'in takriben beş asır sonra Mısır'da yaptığını eğer isteseydi Melikşah daha o zaman Bağdat'ta yapmış olurdu.³⁴⁹

Mustafa Kemal, Büyük Selçuklu Devleti'nin şekli idaresini sözlerine ekleyerek aynı zamanda fiilen yönetimde olmayan bir hilafet modelini örnek vermektedir. Her ne kadar dönem itibariyle siyasi konjonktür hilafeti tartışmaya açacak bir düzlem sağlamasa da saltanatın kaldırılması hilafeti de tartışmaya açacaktır. Saltanatın kaldırılması fikri doğal olarak hilafetin geleceği konusunda bazı vekilleri endişeye sevk etmiştir. Mustafa Kemal, meclisteki vekillerden ve halktan gelecek tepkiyi önlemek için her fırsatta Meclis'in, hilafet makamının istinatgahı olduğunu vurgulamıştır. Bu endişeleri gidermeye yönelik hilafet makamı hakkındaki fikrini şöyle dile getirmiştir:

Şimdi efendiler! Makamı hilafet mahfuz olarak onun yanında hakimiyet ve saltanatı milliye makamı ki; Türkiye Büyük Millet Meclisidir, elbette yan yana durur ve elbette Melikşah'ın makamı karşısında aciz ve naçiz bir makam sahibi olmaktan daha âli bir tarzda bulunur. Çünkü bugünkü Türkiye Devletini temsil eden Türkiye Büyük Millet Meclisidir. Çünkü bütün Türkiye halkı, bütün kuvvetiyle o makamı hilafetin istinatgahı olmayı doğrudan doğruya yalnız vicdani ve dini bir vazife olarak taahhüt ve tekeffül ediyor.³⁵⁰

Mustafa Kemal, hilafet makamının Meclis'in himayesi altında devam edeceğinin garantisini verdikten sonra, saltanat makamını Osmanlı Devleti'nin iç dinamiklerinde ele almıştır. Mustafa Kemal'in saltanat makamının son temsilcisi olan VI. Mehmed'i ağır ithamlarla eleştirmesinin arkada yatan sebebi, modern Türk Devleti'nin önündeki engellerden birinin saltanat makamının olmasıdır. Mustafa Kemal'in sultan VI. Mehmed'e şahsi kini olduğunu söylemek tarihi verilerle çatışmaktadır. Büyük Millet Meclisi'nin ilk döneminde milletvekili yemin metninde yer alan “...hilafet ve saltanatın kurtuluşu için çalışacağım...” ifadeleri alının kararların siyaset dairesi içerisinde değerlendirilmesini açıkça ortaya koymaktadır.³⁵¹ Siyasi, sosyal, ekonomik ve kültürel açıdan Türk toplumunun temel dinamiklerinin değişime uğramasıyla, devletin siyaset anlayışı da değişmiştir. Bu değişimler her ne kadar büyük çapta kanlı çatışmalara sebep olmasa da kadife devrim olarak ta değerlendirilemez. Devletin uygulamış olduğu ulusal ve uluslararası siyasetinin tek sorumlusu olarak saltanat makamının görülmesi tabi ki bu değişikliği yapmak

³⁴⁹ “Hilâfetin Hanedanı Âl-i Osman’a ait olduğuna ve Halifenin bu Hanedandan Büyük Millet Meclisince intihap olunacağına dair tahrir”, 24/309.

³⁵⁰ “Hilâfetin Hanedanı Âl-i Osman’a ait olduğuna ve Halifenin bu Hanedandan Büyük Millet Meclisince intihap olunacağına dair tahrir”, 24/309.

³⁵¹ Turan, *Hilafetin Tarihîsel Gelişimi ve Kaldırılması*, 164.

isteyenler açısından da makul değildir. Ancak gerçekleştirilmesi istenilen hedeflere ilk olarak saltanat makamının kaldırılmasıyla başlanacaktır. Mustafa Kemal, dönemin siyasi şartları gereği kendisini devlet başkanı olarak kabul ettirip, saltanat makamının devamını sağlayabilirdi. Nitekim dünya tarihinde aynı dönemde komşu ülkelerde yönetimdeki hanedanlar el değiştirmesine rağmen mevcut sistemler varlığını devam ettirmiştir. Ancak modern Türkiye Devleti'nin kurucu kadrosu açısından devlet yönetimindeki problem, hanedandan kaynaklı değil saltanat ve hilafet uygulamalarını barındıran mevcut siyasi sistem olarak görülmüştür. O yüzden Mustafa Kemal'in amacı, mevcut sistem üzerinden menfaat sağlamaktan çok hedeflenen siyasi dönüşümün sağlanması olmuştur.

Osmanlı Devleti, 1908'de İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin devlet yönetimini ele geçirmesiyle geri dönüşü mümkün olmayan yeni bir siyasi sistemin içerisine girmiştir. Bu süreç o kadar hızlı olmuştur ki, dönemin hataları modern Türk Devleti'ne miras kalmıştır. İttihatçılar döneminde meclisin devlet yönetiminde daha etkin olmasına yönelik çalışmalar, I. Dünya savaşının patlak vermesinin ardından kesintiye uğramıştır. İttihat ve terakkinin devlet yönetimindeki başarısızlıkları ellerindeki hükümeti daha agresif hale getirmiş, dönem itibarıyla alınan kararlar ve yapılan seçimler, ülkeyi 1908 öncesini aratır vaziyete getirmiştir. Demokrasi adına yapılan siyasi faciaların en meşhuru, İttihat ve terakki hükümeti döneminde gerçekleştirilen sopalı seçimler olarak ta bilinen 1912 yılında yapılan seçimlerdir.³⁵² Ankara hükümeti, İttihat ve terakki hükümetinin siyasi hataları olduğunu kabul etmemiştir. Devlet yönetiminde yeni denenen bir sistemin elbette aksaklıkları olabilir ve sistemleşmesi zaman alabilir diyerek, sistem değişikliği zaruri görülmüştür. Saltanat makamı, dönemin İstanbul hükümetinin siyasi başarısızlıklarıyla da ilişkilendirilerek, eleştirilere hedef olmuştur. Mustafa Kemal, VI. Mehmed'in uyguladığı siyasete, saltanat makamını gerekçe göstermiştir. Mustafa Kemal'in sultan VI. Mehmed hakkındaki şu ifadeleri olayları daha anlaşılır hale getirmektedir:

Efendiler, Osmanlı Devleti ki, (h.669) da teessüs etmişti. Hilafeti aldığı (h.924) tarihinden ancak elli sene sonrasına kadar tarihi cihanda; yükselme devri denilen büyük başarılarla ve yücelik ile sayılmış olan takriben üç asırlık bir devir yaşadı. Ondan sonra... Ondan sonra efendiler; alçalma, çöküş başlıyor. Efendiler, çöküş devrinin her safhası Türkiye Devletinin hudutlarını biraz daha darlaştırıyor, Türk milletinin maddi ve manevi kuvvetlerini biraz daha fazla taksir ediyor, devletin istiklalini darbeliyor, arazi, servet, nüfus ve haysiyeti millet azami bir süratle mahv ve perişan oluyor. Nihayet Âli

³⁵² Bahar Öngüç, "1912 Seçimleri: Demokratik Seçim İlkeleri Işığında Kısa Bir İnceleme", *Anadolu Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 7/2 (Temmuz 2021), 319.

Osman'ın otuz altıncı ve sonuncu padişahı Vahdeddin'in devri saltanatında Türk milleti, en derin esaret çukurunun önüne getiriliyor.³⁵³

VI. Mehmed'in, İstanbul hükümeti üzerindeki kontrolü şüphesiz tartışmaya açıktır. Her ne kadar kendi saltanatı döneminde yaşanan siyasi sorunların sorumlusu VI. Mehmed görülse de dönemin İstanbul hükümetinin padişaha bağlılıkları tartışmaya açıktır. Tabi ki bu tartışmalar VI. Mehmed'in sorumluluğunu tümüyle ortadan kaldırmamaktadır. Yaşanan siyasi krizlerden dolayı, Ankara hükümeti tarafından da sorumlu padişah görülmektedir. Ankara hükümeti tarafından saltanatın kaldırılması yönündeki meclis görüşmeleri esnasında asıl önemli olan, dönemin padişahının masumluğuna karşı olan itirazlar değil makam olarak saltanatın kaldırılmasına yöneliktir. Nitekim ilk dönem Büyük Millet Meclisi vekilleri, milli mücadeleye destek vermişlerdir. İstanbul hükümetinin bazı kararlarına karşı çıkmış, payitahtı manda yönetiminden ve olası bir işgalden kurtarmak için Ankara'da yeni siyasi oluşumun kurucuları arasında yer almışlardır. Mustafa Kemal'in, Meclis'teki saltanatın kaldırılması oturumunda VI. Mehmed aleyhindeki sözlerine bu gerekçelerden dolayı itiraz etmemişlerdir. Meclis'teki muhaliflerin asıl çekincesi, bundan sonrasının nasıl olacağı ve hilafet makamının yeni devlet yapılanmasındaki yeri olmuştur. Mustafa Kemal, padişahlığını ya da hilafetini ilan etseydi belki de bu kadar muhalefetle bile karşılaşmazdı. Nitekim İslam dünyasında önemli bir yere sahip olan Hint Hilafet Komitesi tarafından Mustafa Kemal'e, halifelik teklif edenler dahi olmuştur.³⁵⁴ Ancak Mustafa Kemal, önce saltanatın ardından hilafetin kaldırılması konusunda son derece kararlı bir siyaset takip etmiştir.

Mustafa Kemal'in tasarladığı yeni devlet modelinde kesinlikle saltanat ve hilafet makamının yeri yoktu. Saltanatın kaldırılmasının oylandığı meclis oturumunda, özelde VI. Mehmed, genelde saltanat ve hilafetle ilgili sözleri gittikçe şiddetli ve kesinlik bildirmektedir.

Maatteessüf bu milletin hükümdar diye, sultan diye, padişah diye, halife diye başında bulundurduğu Vahdeddin... (Allah kahretsin sedaları) Vahdeddin, bu hareketi aşağılık kararıyla yalnız kendinin layık olduğu bir muameleyi kabul etmiş olmaktan başka hiçbir şey yapmış olmadı. Vahdeddin, bu hareketiyle kendini öldürdü ve temsil eylediği şekli idarenin izinin silinmesini zaruri kıldı. Fakat efendiler; millet hiçbir vakit bu hıyanet hareketlerinin kurbanı olmaya razı olamazdı. Çünkü millet, icabı teamül olarak başında bulunanın mahiyeti hareketini suhuletle idrak edecek rüşt ve kabiliyette idi. Millet, tarihin vuzuhundan, asırlardan beri duçar olduğu felaketlerin esbabını bir anda hulasa

³⁵³ "Hilâfetin Hanedanı Âl-i Osman'a ait olduğuna ve Halifenin bu Hanedandan Büyük Millet Meclisince intihap olunacağına dair tahrir", 24/310.

³⁵⁴ Turan, *Hilafetin Tarihî Gelişimi ve Kaldırılması*, 273.

edebilecek hassasiyet ve intibahta idi. Millet, şahısların hırsı saltanat, hırsı tahakküm; hırsı istiladan başlayarak temini menfaat ve rahat ve tevsii sefahat ve rezalet, bol bol sarf etme ve israfat gibi alçaltıcı maksatları için vasıta ve kuvvet olmak yüzünden kendi benliğini unutacak mertebede geçirdiği gafletlerin elim sonuçlarını derhal hulasa edebilecek rüşd ve kemalde idi. Artık milletin en makul ve en meşru ve en insani salahiyetini uygulama zamanı geldiğinde tereddüdü kalmamıştı.³⁵⁵

Tarihi cihanda bir Cengiz, bir Selçuk, bir Osman Devleti tesis eden ve bunların hepsini yaşayarak tecrübe eyleyen Türk Milleti, bu defa doğrudan doğruya kendi nam ve sıfatında bir devlet tesis ederek bütün felaketlerin karşısında bitkin olduğu, kabiliyet ve kudretle mevki kazandı. (Şiddetli alkışlar) Millet mukadderatını doğrudan doğruya eline aldı ve milli saltanat ve hakimiyetini bir şahısta, değil, bütün efradı tarafından seçilmiş vekillerden oluşan bir Meclisi Âlide temsil etti. İşte o Meclis, Meclisi Âlimizdir; Türkiye Büyük Millet Meclisidir. Milletin saltanat ve hakimiyet makamı yalnız ve ancak Türkiye Büyük Millet Meclisidir. Ve bu makamı hakimiyetin hükûmetine, Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükûmeti derler. Bundan başka bir makamı saltanat, bundan başka bir heyeti hükûmet yoktur ve olamaz.³⁵⁶

Mustafa Kemal'in bu tarihi deklarasyonu ile artık, asırlardan beri Türk devletlerinin yönetim anlayışı olan saltanat makamı, Türk tarihinin arşivine kaldırılmıştır. Mustafa Kemal'in ve Meclis'in büyük çoğunluğunun almış olduğu bu karar her ne kadar sorunların çözümü olarak görülse de yeni sorunları beraberinde getirmiştir. Bu sorunların en büyüğü ve en önemlisi olan hilafet makamının mahiyeti sorunudur. Her ne kadar Mustafa Kemal, hilafet makamının geleceğini Türkiye Büyük Millet Meclisi ile teminat altına almaya çalışsa da hilafeti savunanlar açısından bu durum hiç de umut verici değildir. Muhalifleri bu konuda endişeye sevk eden en önemi gerekçelerden biri, hilafetin saltanattan yani yönetimden ayrılmasıyla sembolik duruma düşebileceği meselesidir. Meclis'te bulunan hilafet makamının savunucuları arasında, daha önceleri saltanat makamının işleyişini ve İstanbul hükûmetinin çalışmalarını eleştirenler de yer almaktadır. Bunlardan birisi de Afyonkarahisar Milletvekili Hoca İsmail Şükrü Efendi'dir. Milli mücadele sırasında Mustafa Kemal ile Ankara'da bizzat görüşerek birlik oluşturup cepheye gitmiştir. Cepheye göstermiş olduğu başarılar, Mustafa Kemal tarafından memnuniyetle karşılanmıştır. Hoca İsmail Şükrü'nün milli mücadele sırasında Mustafa Kemale destek vermiş olması, doğal olarak Meclis'te de destek vereceği anlamına gelmemektedir. Her ne kadar saltanat makamını eleştirse de hilafet makamının devlet yönetiminde siyasi tecride uğramasına en şiddetli muhalefeti göstermiştir. Mustafa Kemal, İsmail Şükrü gibi saltanatın kaldırılmasını hilafet makamının geleceği konusunda tehdit olarak gören muhalifleri yatıştırmak için hilafetinin istinatgahı

³⁵⁵ "Hilâfetin Hanedanı Âl-i Osman'a ait olduğuna ve Halifenin bu Hanedandan Büyük Millet Meclisince intihap olunacağına dair takrir", 24/310.

³⁵⁶ "Hilâfetin Hanedanı Âl-i Osman'a ait olduğuna ve Halifenin bu Hanedandan Büyük Millet Meclisince intihap olunacağına dair takrir", 24/310.

olarak Meclisi göstermiştir. Hilafet makamının geleceği konusundaki endişeleri gidermek için konuşmasına şu ifadelerle devam etmiştir:

Kendine sıfatı Hilafeti izafe eden bu mevkii şahsi aşağı indirilince makamı Hilâfet ne olacaktır? Sualî vâridi hatır olur. Efendiler Hulefayı Abbasiye devrinde Bağdat'da ve ondan sonra Mısır'da Hilafet Makamının asırlarca müddet saltanat makamıyla yan yana ve fakat ayrı ayrı bulunduğunu gördük. Bugün dahi saltanat ve hakimiyet makamıyla, Makamı Hilafetin yan yana bulunabilmesi en tabîi halattandır. Şu farkla ki: Bağdat'ta ve Mısır'da saltanat makamında bir şahıs oturuyordu. Türkiye'de o makamda asıl olan milletin kendisi oturuyor. Makamı Hilafette dahi Bağdat ve Mısır'da olduğu gibi bi' kudret veya mülteci bir şahıs aciz değil, istinatgahı Türkiye Devleti olan bir şahıs âli oturacaktır. Bu suretle bir taraftan Türkiye halkı asri bir devleti mütemeddine halinde her gün daha raşin olacak, her gün daha mesut ye müreffeh olacak, her gün daha çok insanlığını ve benliğini anlayacak, eşhasın hıyaneti tehlikesine kendisini mâruz bulundurmaz ve diğer taraftan Makamı Hilâfet de bütün âlemi İslâm'ın ruh ve vicdanının ve imanının nokta-i rabitası, kulubu İslâmiyenin bâdii inşirahı olabilecek bir izzet ve ulviyette tecelli edecektir. Efendiler, Türkiye Devleti'nin. Türkiye Büyük Millet Meclisi ve onun Hükümeti mefhumların millet ve memleketimiz için ne kadar kuvvet ve feyiz ve halâs ve saadet vadettiğini izaha lüzum göremem. Üç senelik tecarib-i fiiliye ve bunun semeratı mesudesi kâfi fikir ve kanaat verebilir, itikadındayım. Bundan sonra Makamı hilâfetin dahi Türkiye Devleti için ve bütün âlemi İslâm için ne kadar feyzibar olacağını da istikbâl bütün vuzuhiyle gösterecektir. (İnşallah sadaları) Türk ve İslâm Türkiye Devleti bu iki saadetin tecelli ve tezahürüne memba ve menşe olmakla dünyanın en bahtiyar bir Devleti olacaktır. (İnşallah sadaları)³⁵⁷

Mustafa Kemal, her ne kadar hilafet makamının teminatı olarak Meclisi göstermiş olsa da muhalif kesimlerin yaptığı konuşmayla hemen ikna olmadıklarını daha sonra siyasi arenada yaşanan olaylar ortaya koymuştur. Saltanatın kaldırılmasının ardından Meclis'teki muhalif grubun söylemleri daha da belirgin hale gelmiştir. Siyasi açıdan bakıldığında, saltanatın kaldırılmasının ardından hilafet makamının geleceği konusu, Meclis'teki muhalefeti bir blok haline getirmiştir. Bu siyasi bloklaşma ilerleyen yasama döneminde hükümeti, Meclis'in yapılanmasında değişikliklere gidilmesine sevk etmiştir. Ankara hükümetinin ileri gelenleri tarafından yerel ve uluslararası basında sürekli olarak hilafet makamının geleceği hakkında teminatlar verilmiştir. Büyük Millet Meclis'inin varlığını devam ettirdiği sürece, hilafet makamının temsilcisi ve koruyucusu olduğu dünya Müslümanlarına da teminat olarak verilmiştir. İsmet Paşa'nın hariciye vekili olarak Lozan Konferansına katılmak için yaptığı yurt dışı seyahati sırasında, Paris'te uluslararası basına verdiği mülakat oldukça önemlidir. Hindistan merkezli "Merkezi Hilafet Komitesi" üyelerine verdiği mülakatta, hilafet makamının yapılan siyasi reformlarla aslına rücu ettirildiğini dile getirmektedir. İsmet Paşa sözlerine şöyle devam etmektedir:

³⁵⁷ "Hilâfetin Hanedanı Âl-i Osman'a ait olduğuna ve Halifenin bu Hanedandan Büyük Millet Meclisince intihap olunacağına dair takrir", 24/311.

Herkes bilir ki, bir ferdin hakimiyet ve kudreti zayıflayabilir. Kendisine bağlanan itimat ve emniyete liyakat kesp etmeyebilir. Halbuki, bütün bir millet hilafetin şan ve şerefine muhafazasını esasat-ı milliyesinden addederse elbette makam-ı hilafetin emniyetini daha liyakatli, daha şayan-ı itimat bir zaman altında bulunur. Son zamanlarda halifelerin ellerindeki hilafet kuvvetini asla dini olmayan bir maksada alet ettiklerini, Müslüman dünyası unutmamalıdır. Yeni tarz böyle bir hareketi imkânsız kılmaktadır. Sizi temin ederim ki biz hilafetin bir “emtia-i siyasiye” hükmüne geçmesine artık müsaade etmeyeceğiz. Biz o kanaatteyiz ki dünyanın her tarafındaki Müslüman rüesa akıllı, dirayetli ve durbin kimselerdir ve zahiri bir şekil ile hakiki bir vücut arasındaki farkı kolayca takdir ederler. Türk Milleti kendisinin hilafetin istinatgâhı ve zahiri olduğunu ilan etmekle bu yeni hayat devrinde büyük Müslüman kuvvetlerinin kendisine muin ve zahir olmasını beklemektedir. Müslüman dünyasına bu milli kararda hiçbir şahsi menfaat, şahsi ihtiras mevcut olmadığını söylemenizi rica ederim. Bu nokta her türlü şüpheden varestedir. Diğer taraftan bu yeni suretle Türkiye de şahsi ihtirasatın bir rol oynamasına mâni olmuştur ve Türk Milletinin her ferdi bu vaziyeti idareye ahdetmiştir. Asırlardan beri hilafetin mücahidi olan Türk Milleti yekvücut olarak onu müdafaaya devam edecektir. Hilafetin kuvvetini kayıp eyleyeceği korkusu tamamıyla esassız ve yersizdir.³⁵⁸

Hoca Ubeydullah Efendi’nin de kaleme aldığı bir yazıda Türkiye Büyük Millet Meclisi’nin hilafetin istinatgâhı olduğu garantisi şu ifadelerle dile getirilmiştir:

Hilafetten, saltanattan maksat hükümettir. Hükümet halkın münferiden görmekten aciz olduğu işlerini gördürmek için halkın kendi intihabıyla terkip ve teşkil ettiği bir heyettir. Bu heyet bugün Türkiye Büyük Millet Meclisi’dir. Binaenaleyh bugün hilafetin tecelligâhı Türkiye Büyük Millet Meclisi’dir. Şu hal de Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti yalnız hilafetin istinatgâhı değil, hem de memba ve mastarı ve merkezidir.³⁵⁹

Hilafetin saltanattan ayrılarak eski izzetine döneceğini ifade eden reform yanlısı Ahmed Emin Bey saltanatın kaldırılması kararını şöyle değerlendirmiştir:

Elde bulunan bütün emarelere nazaran İslam alemi, bu tarz-ı hareketi mükemmel bulmuş ve bundan husule gelebilecek faydaları takdir etmiştir... bu inkılap sayesinde hilafet makamı Emevîlerden evvelki şeref ve itibarı bulacak ve bütün İslam alemi için hayırlı ve teceddüdkâr bir dinî inkılabın istinatgâhını teşkil edecektir.³⁶⁰

Saltanatın hilafetten ayrılması, dönemin önde gelen aydınlarından olan Ağaoğlu Ahmed Bey’e göre ise asr-ı saadet ananesine dönüş olarak değerlendirilmiştir. “*Makam-ı hilafete gelince bunun da o müfessih saltanat-ı şahsiyeden ayrılması ve intihâb usulüne tabi tutulması, asr-ı saadetin ananesine avdetten başka bir şey olmadığını ve binaenaleyh alem-i İslam’ın bu icraatı tasvip ve tasdikten başka bir vazifesi bulunmadığını beyan ediyorum.*”³⁶¹

³⁵⁸ Kılıç, *Millî Hâkimiyet ve Hilâfet*, 242.

³⁵⁹ Kılıç, *Millî Hâkimiyet ve Hilâfet*, 67.

³⁶⁰ Kılıç, *Millî Hâkimiyet ve Hilâfet*, 133-134.

³⁶¹ Kılıç, *Millî Hâkimiyet ve Hilâfet*, 147.

4.5. Modern Siyasi Sistemde Halife Tayininde Aranılan Şartlar

Ankara hükümeti ulusal ve uluslararası siyasi hedeflerine ulaşmak için saltanat makamının kaldırılmasını gerekli görmüş ve en nihayetinde 1 Kasım 1922’de Meclis’teki şiddetli tartışmalar sonucunda kaldırılmıştır. Bu kararın ardından ülke ve dünya siyasetini etkileyecek diğer önemli karar ise hilafetin, yeni siyasi sistemdeki yeri olmuştur. Osmanlı Devleti’nin siyasi tarihi içerisinde hilafet merkezli siyasi politikalar II. Abdülhamid döneminde zirve yapmış, dünyada yaşanan siyasi krizler ve savaşlar esnasında sonraki süreçlerde de önemini koruyarak siyasi konjonktürde yerini daima muhafaza etmiştir.³⁶² Ankara hükümeti, hayata geçirdiği siyasi inkılaplarda bu durumu hep göz önünde bulundurmıştır. Bu durumun en somut örneklerinden birisi, asırlardır Türk devlet yapılanmasının omurgasını oluşturan verasete dayalı yönetim anlayışı olan saltanat sistemini, hilafet makamından önce kaldırılmış olmasıdır. Saltanat makamının kaldırılması, Meclis’teki muhalefet dışında halk tarafından büyük tepkiyle karşılanmamıştır. Hilafet makamının kaldırılmasının daha sonraya ertelenmesinde akla gelen ilk sebep olarak tamamıyla dinî bir kurum olarak görülmesi fikri ne Osmanlı Devlet geleneğinde ne de halk nezdinde bazı padişahların siyasi kimlikleri dışında yer bulmuştur. Bu durumun tarihi kanıtlarından biri olan halife sıfatının, Yavuz Sultan Selim’in Mısır’ı fethedip, Memlük Devleti’ne son vermesinden önce I. Murat’tan itibaren Osmanlı sultanları tarafından zaman zaman kullanıldığı görülmektedir.³⁶³ Anlaşılabacağı üzere siyasi güç olarak kendini kanıtlamış İslam devletleri ve hükümdarlarına zaman zaman halife ve hilafet unvanları nispet edilmiştir.

Osmanlı Devleti’nin siyasi mirası üzerinde kurulmaya başlanan Türkiye Devleti, mevcut kurumlar üzerinde köklü dönüşümler başlatmıştır. Bu kurumların bir kısmı lağvedilmiş, bir kısmı da reformize edilmiştir. Mevcut siyasi kurumların geleceği noktasında dikkate alınan ilke, modern Türkiye için siyasi tehdit ya da engel olup olmamasıdır. Saltanat makamı, çağdaş Türk devletinin üzerine bina edildiği egemenlik anlayışının Meclise ait olması fikrine taban tabana ters olduğu için kaldırılmıştır. Saltanatın kaldırılmasını, akşamdan sabaha verilen keyfi bir karar olarak değerlendirmek tarihi gerçeklikle çelişmektedir. Osmanlı Devleti’nde yaşanan reform hareketlerini, 19. ve 20. yüzyıllarda meydana gelen siyasi olaylar üzerinden

³⁶² Demircan, *Hilafetin Hikâyesi*, 86; Karpaz, *İslâm’ın Siyasallaşması Osmanlı Devleti’nin Son Döneminde Kimlik, Devlet, İnanç ve Cemaatin Yeniden Yapılandırılması*, 19-20.

³⁶³ Tufan Buzpınar, *Hilafet ve Saltanat II. Abdülhamid Döneminde Halifelik ve Araplar*, (İstanbul: Alfa Yayınevi, 1. Basım, 2016), 151.

değerlendirmek hatalı olur. Nitekim Osmanlı Devleti'nde rejim eleştirileri ve yeni arayışlar ilk reform hareketlerine kadar dayanmaktadır. Özellikle II. Abdülhamid'in tahttan indirilmesi, artık rejim arayışlarının iç siyaseti şekillendirdiğinin en somut örneğidir. Dönemin kamuoyunda tartışılan ve en nihayetinde 1 Kasım 1922'de son şeklini alan rejim arayışları, saltanatın kaldırılmasıyla sona ermiştir. Bundan sonraki tartışma hilafet makamının geleceği hakkında olmuş ve bu konuda hükümetin üst düzey yetkilileri tarafından Meclis'in himayesinde olduğu teminatı verilmiştir. Her ne kadar devlet yetkilileri tarafından teminat verilse de saltanatın kaldırılması ve sonradan hayata geçirilen inkılaplar, hilafet makamını da tartışmaya açmıştır. Kitlese isyan hareketlerini önlemek için Meclis tarafından yeni bir halife seçilse de siyasi güçten hatta sıfatlardan azade olması, hilafet makamını önce sembolik hale getirmiş daha sonra da kaldırılmasına zemin hazırlamıştır.

Mustafa Kemal, saltanatın kaldırıldığı gün Mecliste yaptığı konuşmada bu hususa binaen kararlarını şöyle dile getirmiştir:

Millet, tarihin vuzuhundan, asırlardan beri duçar olduğu felâketlerin esbabını bir anda hulasa edebilecek hassasiyet ve intibahta idi. Millet, şahısların hırsı saltanat, hırsı tahakküm; hırsı istilâdan başlayarak temini menfaat ve rahat ve tevsii sefahat ve rezalet, ibzal ve isrâfât gibi hasis maksatları için vasıta ve kuvvet olmak yüzünden kendi benliğini unutacak mertebede geçirdiği gafletlerin kötü sonuçları derhal hulasa edebilecek rüşd ve kemalde idi. Artık milletin en makul ve en meşru ve en insani salahiyyetini istimal etmek zamanı geldiğinde tereddüdü kalmamıştır.³⁶⁴

1 Kasım 1922'de saltanatın kaldırılmasının ardından yeni halifenin kim olacağı açıklanmamıştır. Vahdeddin iki gün sonraki (3 Kasım 1922) cuma selamlığına hem halife hem de padişah sıfatıyla çıkmıştır. Sonra Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin kendisini 16 Kasım'da vatana ihanet ile suçlanmasına karar vermesi üzerine 16-17 Kasım 1922 gecesi İngilizlere ait bir zırhlı ile Türkiye'yi terk etmiştir. Meclis'teki görüşmelerin devamında alınan: *"Hilafet, Hanedan-ı Ali Osman'a ait olup halifelîğe Türkiye Büyük Millet Meclisi tarafından bu Hanedanın ilmen ve ahlaken erşad ve aslah olanı intihab olunur. Türkiye Devleti Makamı Hilâfetin istinatgahıdır."*³⁶⁵ kararı alınmıştır.

Alınan bu karara dayanılarak Vahdeddin'in, 16-17 Kasım 1922 gecesi ülkeyi terk etmesinin ardından Büyük Millet Meclisi tarafından hilafet makamına aday

³⁶⁴ "Hilâfetin Hanedanı Âl-i Osman'a ait olduğuna ve Halifenin bu Hanedandan Büyük Millet Meclisince intihap olunacağına dair tahrir", 24/313.

³⁶⁵ "Hilâfetin Hanedanı Âl-i Osman'a ait olduğuna ve Halifenin bu Hanedandan Büyük Millet Meclisince intihap olunacağına dair tahrir", 24/314.

gösterilen Abdülmecid Efendi, 19 Kasım 1922 günü halife olarak seçilmiştir. Abdülmecid Efendi'nin hilafete seçilmesi siyasi alanda yeni sorunları da peşi sıra getirmiştir. Bu sorunlardan ilki, yeni seçilen halifenin ülke siyasetindeki konumunun geleneksel hilafet anlayışından epeyce uzak olmasıdır. Acaba bu durum hilafet makamının reformize edilerek sürekliliğini sağlamaya yönelik bir çalışma mıydı, yoksa hilafetin siyasetteki nüfuzunun kırılması olarak mı değerlendirilmeliydi? Büyük Millet Meclisi'nin seçmiş olduğu yeni halifeyi geleneksel hilafet anlayışından ayıran noktaların başında, hilafetin yasama ve yürütme yetkisinden azledilmesi olmuştur. Mustafa Kemal'in yeni halife Abdülmecid Efendi'ye gönderdiği telgrafta özellikle vurguladığı husus, hilafetin siyasetten masum olduğu konusudur. Mustafa Kemal tarafından yeni durum, seçilmiş halifeye şöyle haber verilmiştir:

Türk ulusunun egemenliğini kayıtsız şartsız ulusun sayan Teşkilat-ı Esasiye Kanununa göre, yasama ve yürütme yetkilerini elinde bulunduran Türk ulusunun tek ve gerçek temsilcilerinden kurulan Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin 1 Kasım 1338 (1922) tarihinde oy birliği ile onadığı sebepler ve ilkelere göre 18 Kasım 1338 tarihinde toplanan celsede Yüce Halifelik makamına seçilmiş olduklarını özel saygılarla “zat-ı hazreti hilafetpenahilerine” bildiririm. Seçim Türkiye Büyük Millet Meclisince İslam dünyasına ve Türkiye halkına bildirilmiştir. Seçimin, İslam dünyası için kutlu ve uğurlu olmasını dilerim.³⁶⁶

Mustafa Kemal, halifeye gönderdiği telgrafta Meclis'in siyaseten her makamdan ve kişiden üstün olduğunu özenle ve özellikle vurgulamıştır. Yine halifenin, Meclis'in kararınca seçildiğini öne plana çıkartarak halifeyi Meclis'in atadığı bir vekil olarak görmektedir. Meclis'in atadığı vekilin ancak Meclis'in istekleri doğrultusunda hareket edebileceğini, halife hazretlerine tekrar telkin edilmiştir. Abdülmecid Efendi, her ne kadar hilafet makamını geleneksel sembollerle temsil etmeye çalışsa da Meclis tarafından daha modern bir tarz benimsemesi kendisinden istenmiştir. Halife-i Müslimin ve Hadimü'l Haremeyni'-ş-Şerifeyn unvanlarını kullanmak isteyen Abdülmecid Efendi için Mustafa Kemal tarafından uygun görülen unvan: “*zat-ı Hilafetpenâhi (Hadim'ül Müslimin, Hadimü'l Haremeyn) onun hakiki tabirleri budur ...hakiki unvanı Halife-i Müslimindir...*” denilerek hilafetin çerçevesi çizilmiştir.³⁶⁷

Hoca İsmail Şükrü meclis tarafından seçilen halifenin İslam siyaset geleneğine göre şartları taşımadığını dinî ve siyasi yönden şu şekilde gerekçelendirmiştir: “*Bir şeyi kabul etmek onun levazımını da kabul etmek demek olduğu cihetle hilafetin*

³⁶⁶ Turan, *Hilafetin Tarihsel Gelişimi ve Kaldırılması*, 186.

³⁶⁷ Turan, *Hilafetin Tarihsel Gelişimi ve Kaldırılması*, 186.

levazımı olan hukuk ve vezaif-i şer'iyeye de kabul edilmiştir. Sırası gelince bu cihetin bir kanun-ı mahsus ile de teyit olunacağı tabiidir.” ³⁶⁸ İsmail Şükrü Efendi'nin bu ifadelerine karşı olarak Hoca Halil Hulki ve arkadaşları neşrettiği risalede şu itirazlarda bulunmaktadırlar:

Bir şeyi kabul etmek onun levazımını da kabul etmek demek olduğu cihetle hilafetin levazımı olan hukuk ve vezaif-i şer'iyeye de kabul edilmiştir. Sırası gelince bu cihetin bir kanun-ı mahsus ile de teyit olunacağı tabiidir” demekle evvel be-evvel hakimiyet-i milliye düsturuna ve sâniyen halife hazretlerinin şekl-i intihabına ve beyanatına karşı isyan ve tuğyan etmiş oluyorlar. İşte bu irticanın en şenî şeklidir.³⁶⁹

İsmail Şükrü Efendi meydana gelen tartışmaların farklı anlamlara çekildiğini ifade ederek, meclisin hilafet makamını ve hilafetin hukukunu koruduğunu her fırsatta vurgulamıştır. Hilafetin devlet siyasetine tam olarak oturtulamamasını mevcut siyasi şartların sebep olduğunu ancak en kısa sürede tam olarak yetkilerine kavuşacağını şu sözlerle dile getirmiştir.

Görülüyor ki, Büyük Millet Meclisi'nin hilafet ve saltanat hakkında iki maddeyi ihtiva eden 1 Teşrin-i Sâni 1338 tarihli gerek dahil ve gerek bütün alem-i İslam'da azim tesirler husule getirmiş, bu sebeple efkâr-ı umumiye-i İslamiye tereddüt ve ızdırabâta düşmüştür. Bu hususta akdâr-ı muhalefetteki neşriyat ve bazı zevatın beyanatından anlaşıldığına göre meselede büyük bir su-i tefehüm hasıl olmuştur. Bazı taraflarda öyle zannedilmiş ki Büyük Millet Meclisi şeriat-ı İslamiyenin ahkamı celilesini bir tarafa bırakarak makam-ı celil-i hilafeti vaz-ı aslisinden çıkarmış, Katolik alemindeki papanın mevkii gibi yeni bir vaziyet husule getirmiştir. Bütün İslam efkâr-ı umumiyesini temin ederiz ki, o kararı ısdar eden Büyük Millet Meclisi azay-ı muhteremesi katiyen böyle bir tasavvurda bulunmamıştır, böyle gayr-i şer'i bir vaziyet husule getirmeyi hatırına bile getirmemişti. İlga olunan şey âtiyen tafsil olunacağı veçhile tahakküm ve tasaltun-i şahsiyyedir ki, zaten İslamiyet bunu kabul etmemektedir. İbka olunan şey de ayn-ı hükümet olan Hilafet-i celile-i İslamiyedir ki, bunun manay-ı aslisini, hukuk ve vezaif-i şer'iyesini iptal etmek hiçbir kimsenin, hiçbir meclisin elinde olmadığı bütün Müslümanlarca malumdur. Böyle iken o kararı yanlış tefsir etmeye mahal var mıdır?³⁷⁰

Hoca İsmail Şükrü meclis tarafından seçilen halifenin yeni siyasi sistemde konumlandırılmaya çalışıldığı ortamda yetkilerinin kısıtlandığını görmüş ve geleneksel dinî anlayış çerçevesinde hilafet makamının tanımını şu ifadelerle tekrar izah etmiştir:

Bütün İslam fukahasının müttefikan beyanına göre Hilafet-i İslamiye: Dünya umurunu tedvir ve siyasette ve emr-i dini hıfz-u hırslette nübüvvete halef olmaktır. İkame-i Şer'i'at hususunda Resul-i Ekrem Efendimiz tarafından niyabettir. Malumdur ki,

³⁶⁸ İsmail Şükrü, *Hilâfet-i İslâmiyye ve Türkiye Büyük Millet Meclisi*, 63.

³⁶⁹ Hoca Halil Hulki - Hoca İlyas Sami - Hoca Rasih, “Hakimiyet-i Milliye ve Hilafet-i İslâmiye”, çev. Sami Erdem, *İslâm Siyasî Düşüncesinde Değişme ve Süreklilik Hilafet Risâleleri Cumhuriyet Devri*, haz. İsmail Kara (İstanbul: Klasik Yayınları, 1. Basım, 2014), 6/106.

³⁷⁰ İsmail Şükrü, *Hilâfet-i İslâmiyye ve Türkiye Büyük Millet Meclisi*, 35.

makam-ı celil-i Risalette başlıca üç vasıf tecelli eder: İfta, kaza, imamet. Buna mebni ahkam-ı şer'iyedeki tasarruf üç vech ile olur... Binaenaleyh umur-ı ammede tasarruf, hilafetin vaf-ı mukavvimidir, rükn-i rekinidir. Onsuz hilafet yoktur. Yani umur-i ammede tasarruf sahibi olmayan halife olmaz.³⁷¹

Hilafetin devlet nezdinde yeniden konumlandırılması sırasında İsmail Şükrü'nün önemle üzerinde durduğu konu halifenin icra kuvvetine sahip olup olmaması noktasıdır. Ona göre icra kuvvetinden mahrum bir hilafet modeli dinen ve siyaseten asla kabul edilemez. Bu konuda İsmail Şükrü gibi düşünen dönemin önde gelen İslamcı aydınlarından Mustafa Sabri Efendi ise görüşlerini şu şekilde ifade etmiştir:

Din ve devlet işlerinin bir olması gerekir. Bu da hilafet düzeniyle gerçekleşmektedir; ki hilafet, herhangi bir hükümetin İslam şeriatını uygulamada Resulullah'ın (sav) vekili olmasından ibarettir. Bunun iki rüknü vardır: 1) Hükümet, 2) Niyabet (vekillik). Şûra meclisi halifeye danışmanlık yapar ve görüş bildirir. İcra ve yönetim halifenin elindedir.³⁷²

Dönemin iktidarına yakın olan ve aynı zamanda çağdaş Türkiye Devleti'nin ideoloğu olan Ziya Gökalp, hilafetin saltanattan ayrılmasını Müslüman alemi için en hayırlı iş olarak şu ifadelerle değerlendirmiştir:

Geçen Cuma günü, İslam aleminin bütün camii şeriflerinde müttehiden icra olunan yeni Halife Hazretlerinin intihab merasimi, bütün Müslümanları kalben birleştiren büyük bir bayram oldu. Zira, o gün tamamıyla ümmete ait bir imam-ı ekbere nail olan İslam alemi, mütesanit bir ümmet olduğunu geçmiş zamanlara nispetle daha kuvvetli hissetti.³⁷³

Abdülmecid Efendi'nin hilafetini, en meşru ve makul hilafet olarak öven Ziya Gökalp, kaleme aldığı makalenin devamında hilafet makamının sınırlarını şu çerçevede değerlendirmektedir:

Şimdiye kadar, Osmanlı halifelerinin dini nezaretleri yalnız siyasi tebaaları arasında bulunan Müslümanlara münhasırdı. Başka devletlere tabii bulunan Müslümanlara Osmanlı halifelerinin dini nezarete bulunmalarına, onların siyasi metbuları olan devletler mani olurlardı. Zira bu dini nezarete siyasi emellerin karışmayacağına emin olamazlardı. Şimdi ise, Halife Hazretleri hiçbir devletin hususi siyasetine merbut bulunmadığından, bütün alemdeki İslam müftüleriyle alenen muhabere edebilecektir. Bütün İslam alemindeki hatiplere ve imamlara berat vermek hakkını istimal edebilecektir. Bütün dünyadaki dini müesseseler üzerindeki nezaret hakkını tatbik edebilecektir. Müslim ve gayrimüslim hiçbir devlet bu dini vazifelerin ifasına mâni olamayacaktır. Görülüyor ki, bugünkü Hilafet makamı eskisinden bin derece defa daha kuvvetlidir. Türkiye Devleti onun başlıca istinatgahı olmakla beraber, bütün İslam devletleri ve milletleri de maddeten ve manen ona zahir destek olacaktır. Fakat onun en

³⁷¹ İsmail Şükrü, *Hilâfet-i İslâmiyye ve Türkiye Büyük Millet Meclisi*, 39.

³⁷² Mustafa Sabri Efendi, *Hilâfetin İlgasının Arka Planı*, 76-77.

³⁷³ Kılıç, *Millî Hâkimiyet ve Hilâfet*, 17.

hakiki ve en büyük kudret menbai, bugün Avrupa'yı da kendine hürmet etmeye mecbur eden İslam Dininin azametidir. ...Hilafet makamına hem asri siyasetin esası olan halkçılık ve milli saltanat umdeleriyle kabil-i telif ve hem de din sahasında hakiki bir İslam ittihamı vücuda getirmeye salih bir mahiyet vermeye muvaffak olan Büyük Millet Meclisi'yle şanlı Reisine bu cihanşümül hizmetlerinden dolayı bi-payan teşekkürler arz ederiz.³⁷⁴

Ziya Gökalp, hilafetin geleceğini İslam tarihindeki bazı olaylara dayanarak tartışmaya açmıştır. Bu konuyu ele aldığı bir yazısında hilafetin geleceğini şu çerçevede değerlendirmektedir:

Peygamber Efendimiz, asrının hükümdarlarına: Rum, Mısır, Habeş meliklerine birer name yazmıştı. Bu nameler komşu milletleri İslam dinine davet ediyordu. “Siyasi teşkilatınız, hükümet müesseseleriniz aynıyla kalacak, memleketinizi yine eskisi gibi idare edeceksiniz. Sizden istediğim yalnız İslam itikatlarıyla, İslam adetlerini kabul etmenizdir.” Mealinde bir teklif arz ediyordu...”. “İslam ümmeti dahilinde her millet siyasetçe, müstakil olacaktı. Her milletin kendi örfüne, kendi harsına uygun bir hükümet teşkilatı bulunacaktı. Mamafih, bu siyasi istiklaller dini vahdete mani olmayacaktı. Zira bütün Müslüman milletler “Muhammed ümmeti” namıyla gayet büyük bir dini camia halinde birleşmiş olacaktı. Bu dini camianın başında, asr-ı saadette Hazreti Peygamber, ondan sonra da halifeler bulunacak ve daima gayri müminleri hidayete, müminleri salaha davet edecekti. O zaman, milletlerin siyasi teşkilatları haricinde bir de müstakil “ümmet teşkilatı” bulunacaktı. Fakat maalesef tarih bizim farz ettiğimiz gibi cereyan etmedi. Komşu hükümdarlar, İslam dinini vaazla, irşatla kabul etmediler. Cihat ilanına ihtiyaç hasıl oldu. Etraftaki memleketler harben dârü's-selâma³⁷⁵ idhal edildiler. O zaman Arapların evvelce teessüs etmiş bir siyasi teşkilatı, bir hükümetleri yoktu. Buna binaen Müslümanlarda ümmet teşkilatıyla devlet teşkilatı beraber vücuda geldi. Bu iki teşkilat yekdiğerinden müstakil kalmayarak birbirine karıştı.³⁷⁶

İfadelerinden anlaşılacağı üzere, Hazreti Peygamber döneminde tebliğ faaliyetlerinin, zamanla askeri güce dönüşerek siyasi karaktere dönüştüğünü ön plana çıkarmaktadır. Bu durumun daha sonraki yıllarda Müslüman ülkelerin yönetimleri tarafından dini tebliğ amacı göz ardı edilerek tamamen siyasi gerekçelerle sistemli bir şekilde sürdürülmesinin, peygamberi metottan uzak olduğunu ifade etmektedir. Hilafet makamını, asıl amacından saptırılan tebliğ faaliyetlerinin sistematik olarak yürütülmesini sağlayan yeni anlamlar yükleyerek kavramsallaştırdığı, “ümmet teşkilatı” üzerinden değerlendirmiştir. Yani hilafet makamının aslına dönmesi için siyasi unsurlardan temizlenmesi gerektiğine zemin hazırlamaktadır. Toplumsal etkiye sahip kanun ve kurumların değişiminin, dönüşümünün sağlanması için öncelikle ya yeni kavramlar üretilmeli ya da var olan kavramlara yeni manalar yüklenmelidir. Bu işi hakkıyla yerine getirmeye muktedir olan Ziya Gökalp, hilafet

³⁷⁴ Kılıç, *Milli Hâkimiyet ve Hilâfet*, 17-18.

³⁷⁵ Ahmet Özel, “Klasik İslâm Devletler Hukukunda Ülke Kavramı ve Günümüzdeki Durum: İbn Teymiyye'nin Mardin Fetvası ile Benzeri Diğer Bazı Fetvalar”, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 43 (2012/2), 41-64.

³⁷⁶ Kılıç, *Milli Hâkimiyet ve Hilâfet*, 68-69.

kavramını yeniden inşa etme çalışmalarına girişmiştir. Bu çalışmalara ilk olarak teorik alanda gerçekleştirerek, hilafet makamına yeni anlamlar yüklemiştir. Hilafet makamına teorik düzlemde yüklediği yeni görevi şu şekilde tarif etmektedir:

Hilafetle saltanat aynı zatta içtima ettiği zaman mutlaka bu iki sıfattan birisi değerini tabiiyeti altına alır. Hulefâ-yi Râşidîn devrinde diyanet her şeyden akdem olduğu için hilafet sıfatı asıldı, saltanat sıfatı ona tabi idi. Emeviler, Abbasiler, Osmanlılar devrinde ise, hilafet makamı, maddi kuvvete malik emirlerin kılıcıyla feth edildiği için saltanata tabi olmuştur. Binaenaleyh, bu devirlerde hilafet müstakil değildi. Halbuki, nefsü'l-emrde hilafetin de saltanatın da müstakil olması lazımdı. Bugünkü Türk inkılabı bu iki kudrete de tam istiklali, tam hürriyetini bahşetti. Bugün, Türklerin saltanat hakkı tamamıyla halka intikal etmekle istiklaline nail olduğu gibi hilafette saltanattan ayrılmakla tam bir istiklale mazhar oldu. İstiklale mazhar olan hilafet makamı yukarıda beyan ettiğimiz ümmet teşkilatını vücuda getirebileceği gibi arzu ettiği zamanlarda müftüler kongresi, müderrisler kongresi, dini terbiye kongresi namlarıyla beynelmilel dini şuralarda cem edebilecektir. Ümmet teşkilatı gibi bu ümmet içtimalarının da gayet feyizli olacağına şüphe yoktur. İşte bu feyizli içtimalar vasıtasıyla ki çoktan beri derin uykuya dalmış bulunan dini hayatımız yeniden uyanacak ve Hazreti Peygamber'in vaadi mucibince, İslamiyet'in bundan sonraki şaşaası da asr-ı saadette olduğu kadar parlak olacaktır.³⁷⁷

Yeni Türk Devleti'nin modellemesini sunan yukarıdaki ifadelerde, dört temel unsur ön plana çıkmaktadır. Birinci ve en önemlisi olan hilafetin saltanattan ayrılmasını ilk olarak zikretmektedir. İkincisi, hilafet ve saltanatın ayrı kurumlar olarak varlığını sürdürmesidir. Bu ilke aslında, saltanatsız hilafetin mümkün olmayacağı yönündeki muhalefete yeni bir model olarak varlığını devam ettirebileceği sistemi sunmaktadır. Üçüncü olarak, saltanatın millete geçmesiyle hilafet makamının geleceğinin garanti altına alındığı vurgulanmaktadır. Dördüncü unsur, hilafet makamının uluslararası rolünü ortaya koymaktadır. Ümmet teşkilatı olarak çalışmalarını sürdürecektir olan hilafet makamı siyasi güçten tefrik edildiği için diğer Müslüman ülkelerin yönetimleri tarafından tehdit olarak anlaşılmayacaktır. Ümmetin yararına olan saltanatın hilafetten ayrılmasıyla, Müslüman halkları ümmet çatısı altında toplayarak önceki hilafet modellemelerinin aksine evrensel çalışmalar yürütecektir. Yapacağı uluslararası konferanslar dinî sahada öyle atılımlar gerçekleştirecektir ki, bu atılımlar sahabe dönemine denk tutulmuştur. Kendisine göre, bu başarıların tamamı da büyük Türk inkılabı sayesinde olacaktır.

4.6. Parlamenter Hilafet Sistemi

1 Kasım 1922 de Büyük Millet Meclis'inde alınan kararla saltanat kaldırılmış, yeni siyasi modelin temelleri atılmıştır. Türkiye'de meydana gelen siyasi gelişmeler

³⁷⁷ Kılıç, *Millî Hâkimiyet ve Hilâfet*, 70.

aynı zamanda uluslararası siyasi dönüşümün yansımalarıdır. Her ne kadar dünyada geleneksel siyasi kurumlarını muhafaza ederek global siyasi sistemin çarkına ayak uydurmaya çalışan köklü devletler olsa da sistemsel dönüşüm, uluslararası arenada söz sahibi olan her devlet için kaçınılmaz olmuştur. Modern çağın siyasi alanda devletlere yüklediği en önemli problem, çok uluslu yönetimlerden vazgeçerek ulusal kimliği zorunlu tutmasıdır. Bu zorunlu dönüşüm, her etnik unsura kendi devletini kurma imkanı verirken, imparatorlukların sonu olmuştur. Nitekim ırka dayalı bu ayrılıkçı halk ayaklanmaları, I. Dünya Savaşı'nın başlamasına sebep olmuştur. Ulusçuluk hareketleri aynı zamanda devletlerin siyasi haritalarının değişmesine sebep olmuştur. Bunun yanında kitlesel halk hareketleri, devletlerin yönetim rejimlerinin değişimini de zorunlu hale getirmiştir. Ülkemizde II. Abdülhamid'in, Türk tarihinin ilk anayasası olan Kanun-i Esasi'yi hazırlatıp, 23 Aralık 1876'da meşrutiyeti ilan etmesiyle başlayan siyasal dönüşüm, 24 Temmuz 1908'de II. Meşrutiyeti ilanıyla daha da somut hale gelmiştir.

Dünyada ve Türkiye'de sürekli değişen ve gelişen siyasi olaylar, bir bakıma dönüşümü zorunlu hale getirmişti. I. Dünya Savaşını kazanan devletler, yenilen devletlerin topraklarını sınırları dahiline almak yerine, sömürülerini o ülkenin kendi yönetimleri üzerinden sürdürmüşlerdir. Bu süreçten sonra dünyadaki emperyal güçler, ulusçuluk sistemine göre kendisini konumlandırmıştır. Bu konuda şu soru aklımıza gelebilir. Ulusçuluğun emperyalizme katkıları nelerdir? Bunların arasındaki etkileşim ne ölçüdedir?³⁷⁸ Asıl konumuzdan uzaklaşmamak adına aralarındaki etkileşimin boyutlarına girmiyoruz. Büyük Millet Meclisi tarafından seçilen yeni halifenin yetki alanı yeniden tanımlanmıştır. Meclis tarafından tarif edilen yeni hilafet modeline, siyasi yetkilerden uzak bir anlayışla Müslüman halkları kucaklayıcı bir pozisyonda misyon yüklenmiştir. Siyasi güçten arındırılmış bir hilafet modeliyle, diğer ırklara sahip Müslüman halklar üzerinde siyasi bir çıkar gütmeyeceğinin garantisinin verildiği ve bu garantinin diğer yöneticiler tarafından memnuniyetle karşılanacağı da teminat altına alınmaktadır.

Şimdiye kadar, Osmanlı halifelerinin dinî nezaretleri yalnız siyasi tebaaları arasında bulunan Müslümanlara münhasırdı. Başka devletlere tabii bulunan Müslümanlara Osmanlı halifelerinin dini nezarete bulunmalarına, onların siyasi metbuları olan devletler mâni olurlardı. Zira bu dini nezarete siyasi emellerin karışmayacağına emin

³⁷⁸ Lütfi Sunar, "XIX. Yüzyıl Avrupasında Emperyalizm Algısı", *Sosyoloji Dergisi* 3/14 (2007), 74-78.

olamazlardı. Şimdi ise, Halife Hazretleri hiçbir devletin hususi siyasetine merbut bulunmadığından, bütün alemdeki İslam müftüleriyle alenen muhabere edebilecektir.³⁷⁹

Mustafa Kemal tarafından halife Abdülmecid Efendi'ye gönderilen telgrafta açıkça vazifeleri ve yetkileri kendisine şu ifadelerle bildirilmiştir:

Abdülmecid Efendi, 'Halife-i Müslimin' unvanını kullanacaktır. Bu unvana, başka sıfat ve kelime ilave edilmeyecektir. Alem-i İslam'a iblağ olunmak üzere ihzar edeceği bir beyannameyi delaletinizle, evvela, şifre olarak bildirecektir. Tasvip olunduktan sonra tekrar şifre ile ve delaletinizle kendisine bildirilecek, ondan sonra neşr olunacaktır. Bu beyannamenin metnini başlıca şu noktalar teşkil edecektir:

a) Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin kendisini hilafete intihabından sarahaten beyan-ı memnuniyet olacaktır.

b) Vahdeddin Efendi'nin tarz-ı hareketi mufassalan takbih edilecektir.

c) Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nun onuncu maddesine kadar olan mevaddı muhteviyatı, tarz-ı münasibde ve mühim mana ve müfadı aynen zikredilmek suretiyle Türkiye Devleti'nin ve Büyük Millet Meclisi'nin ve hükümetinin mahiyet-i mahsusası ve usul-i idaresinin Türkiye halkı ve bütün İslam alemi için enfa ve efkar olduğu zıkr ü tesbit kılınacaktır.

d) Türkiye milli halk hükümetinin hidemat-ı mesbuka ve mesai-i meşkuresinden takdirdikarane bir lisan ile bahs olunacaktır.

h) İşbu beyannameye nıkat-ı mesrudedden ma'ada, siyasi addedilebilecek bir nokta ve fikir dermeyan edilmeyecektir."

19 Teşrin-i sani 1338 tarihli açık bir telgrafla Mustafa Kemal, Abdülmecid Efendi'ye şu açıklamalarda bulunmuştur: "Türkiye Devleti'nin hakimiyetini bilakaydüşart milletin uhdesinde mahfuz tutan Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'na tevfikân icra kudreti ve teşri salâhiyeti kendisinde mütecellî ve mütemerkiz bulunan milletin yegane ve hakiki mümessillerinden mürekkep Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin 1 Teşrin-i sani 1338 tarihinde müttefikân kabul ettiği esbab-ı mucibe ve esasat dairesinde Meclis-i alice 18 Teşrin-i sani 1338 tarihinde münakid celsede hilafete intihap buyurulmuş olduğunu."³⁸⁰

Hilafet makamına seçilen Abdülmecid Efendi'nin Cuma selamlığında Fatih'in sarığını ve hilatini giymesi, Mustafa Kemal tarafından hoş karşılanmamıştır. Halife Abdülmecid Efendi'nin önceki halifeyi yani Vahdeddin'i zemmetmemesi ve "Halife-i Müslimin" unvanını ön plana çıkararak kullanması, Ankara hükümeti tarafından kendisine çizilen sınırların dışında hareket edeceği endişesini uyandırmıştır.³⁸¹ Türk

³⁷⁹ Kılıç, *Millî Hâkimiyet ve Hilâfet*, 17-18.

³⁸⁰ Mustafa Kemal Paşa, "Nutuk'ta Abdülmecid Efendi'nin Hilafeti ve Hoca Şükrü'nün Risâlesi", çev. Nergiz Yılmaz, *İslâm Siyasî Düşüncesinde Değişme ve Süreklilik Hilafet Risâleleri Cumhuriyet Devri*, haz. İsmail Kara (İstanbul: Klasik Yayınları, 1. Basım, 2014), 6/570.

³⁸¹ Gazi Mustafa Kemal, "Abdülmecid Efendi'nin Büyük Millet Meclisi'nce Halife Seçilmesi" çev. Ercümet Hüsnü Baki vd., *Nutuk*, ed. Nejat Bayramoğlu - Kurtuluş Güran (Ankara: Kaynak Yayınları, 2015), 2/530-531.

Büyük Millet Meclisi Reisi Mustafa Kemal Paşa hazretlerine;

1. Makam-ı hilafete intihap olundukları hakkında Büyük Millet Meclisi riyasetinden keşide buyurulan telgrafnameyi bizzat halife-i Müslimin Abdülmecid hazretlerine arz u takdim eyledim. Cevabname-i hilafet-penahi yarın sabah arz edecektir.
2. Zat-ı hazret-i hilafet-penahi Dolmabahçe Sarayında ikamet buyuracaklardır ve tebrik merasimi 21.11.[13]38'de mezkur sarayda icra edilecektir.
3. Zat-ı hazret-i hilafet-penahi imza balasında "Halife-i Müslimin ve Hadimü'l Haremeyn" unvanının bulunulmasını ve Cuma selamlığında iksa buyuracakları elbise hakkındaki mütalaanın istifasını irade

İslam tarihi, resmî tarih anlayışına göre hilafet, 1517 yılında Yavuz Sultan Selim Hanın Mısır'ı fethedip Memlûk Devleti'ne son vermesiyle Osmanlı hanedanlığına geçmiştir. Bu durumun bilinmesine rağmen Abdülmecid Efendi'nin Fatih'in kıyafetlerini giymesi, Ankara hükümetini rahatsız etmiştir. Burada rahatsızlık uyandıran asıl unsur, Fatih'in Osmanlı hanedanının en kudreti padişahı olması ve saltanatı temsil etmesidir. Bu durum Abdülmecid Efendi'nin geleceğe dair beklentilerini yansıtırken, aynı zamanda Ankara hükümetinin de istikbale dair kaygılarını ortaya koymaktadır. Mustafa Kemal, bu durumdan duyduğu rahatsızlığı şu ifadelerle dile getirmiştir:

Efendiler, yaptığımız ikazı hüsn-i telakki ettiğini ifade eylemiş olan Abdülmecid Efendi “Halife-i Müslimin” yerine “Halifey-i Resulullah” ve babasının ismi münasebetiyle “Han” unvanlarını kullanmaktan men-i nefis edememiştir. Birtakım mütalaalardan sonra da Vahdeddin hakkındaki beyanattan sarf-ı nazar ettiğini ve çünkü “aharın efal-i rediesini mevzu-ı bahs etmek suretiyle bile olsa, bu kabil beyanatın meslek ve seciyesine giran geleceğinin derkar bulunduğunu” bildirmiş. Bu husus telgrafnamenin ikinci kısmında mündemiç idi. Telgraf namenin üçüncü maddesini, benim, Meclis reisi sıfatıyla kendisine hilafete intihap olunduğunu tebliğ eden telgrafnameme yazdığı cevap teşkil ediyordu. Bu cevabın serlevhası “Ankara’da Türkiye Büyük Millet Meclisi Reisi Müşir Gazi Mustafa Kemal Paşa hazretlerine” diye şahsıma hitap halinde idi. Dördüncü maddede, alem-i İslam’a tebliğ edeceği beyanname sureti vardı. Bu beyannamenin yazıldığı İstanbul’un: “Darü’l-hilafet-il-aliyye” olduğu itina ile mukayyet bulunuyordu.” Yine “21 Teşrin-i sani 1338 tarihli bir telgrafta: “Hilafet-i Resulullah” yerine evvelce bildirdiğimiz gibi “Halife-i Müslimin” denilecektir dedik. Kendisine, hilafeti tebliğ eden telgrafnamemize verilecek cevabın şahsıma değil, Türkiye Büyük Millet Meclisi Riyasetine olmasını ihtar ettik. Muharreratında siyasi, umumi hususlara şamil kelimeler olduğundan ve bunlardan ihtiraz lüzumundan bahs ettik.³⁸²

Büyük Millet Meclisi tarafından seçilen halife Abdülmecid Efendi'nin hilafeti, her ne kadar kılık kıyafetinden, kullanacağı unvanlara kadar yeni devlet protokolüne göre düzenlense de siyasetten tamamıyla uzak tutulması mümkün olmamıştır. Bu durumun ilk tezahürleri, halife Abdülmecid Efendi'nin Meclise gönderdiği teşekkür telgrafının milletvekilleri tarafından ayakta dinlenmesidir. Ortaya çıkan bu durum

buyurdular. Cuma selamlığındaki hilat ve Hazret-i Fatih'e ait şekilde bir sarık takması mümkün ve muvafık olacağı mütalaasında bulunuyorlar. Bu husustaki mütalaanın bildirilmesini rica ederim.

4. Alem-i İslam'a yazılacak beyannameyi verilen esasat dairesinde ihzar ettirerek zat-ı hazret-i hilafet-penahiye okudum. Vahdeddin Efendi'nin alem-i İslam'a karşı vaziyeti fetva-yı şerife ile taayyün etmiş olduğundan şimdiye kadar kendileri hakkında hüsnü muamelede bulunmaktan uzak kalan bu adam hakkında kendisine şimdi bir şey söylememesini daha asilane bir hareket olacağını, binaenaleyh Vahdeddin Efendi'ye ait aksamın meskut geçilmesini, mamafih selamet-i memleket aksi tarz-ı hareketi icap ettiriyorsa bunun dahi yapılabileceğini irade buyurdular. Kendileri de suret-i mahsusa da bir beyanname hazırlamış olduklarından bu gece her ikisini tevhit ve telif edecekler ve yarın öğleden evvel bana göndereceklerdir. Beyanname-i hilafet-penahinin İstanbul gazetelerinde hin-i neşrinde Türkçesiyle beraber bir de Arapça suretinin neşr ettirilmesindeki mütalaanın da istifasını irade buyurdular. Bu husustaki mütalaanın işaretini rica ederim.

5. Mustafa Kemal Paşa hazretlerine, Rauf Beyefendi'ye 19.11.[13]38 saat 11.45 sonrada 103 numara ile arz edilmiştir. Refet.

³⁸² Mustafa Kemal Paşa, “Nutuk’ta Abdülmecid Efendi'nin Hilafeti ve Hoca Şükrü'nün Risâlesi”, 6/572.

hilafet makamının saygınlığını hala koruduğunun göstergesidir. Saltanat makamın kaldırılmasıyla birlikte, Meclis'teki muhalefetin yeni dayanağı hilafet makamı olmuştur. Hilafet makamı, siyasi ve dinî açıdan tamamıyla saltanat makamı gibi değerlendirilmemiştir. Saltanatın kaldırılmasını destekleyenler arasından bir grup, daha sonra hilafet makamının savunucuları olmuştur. Bunun başlıca sebeplerinden biri, Osmanlı Devleti'nin yürüttüğü İslam dünyasının liderliği rolünün yeni dönemde de sürdürülmesi isteğidir. Aynı tutum halife Abdülmecid Efendi'de de göze çarpmaktadır. İslam dünyasına göndermek için kaleme aldığı beyannamede şu ifadeleri kullanmıştır:

Ümmeti muazzamai İslamiyyenin gayei ameli kalamı kudsiyet ilahinin ve şeriatı garrayı Ahmediyenin ebnayı beşere vaad ve tebşir buyurdıkları tekemmülatı dünyeviyyeye ve füyuzatı maneviyyenin esbabı tecellisine müttehiden bezli makderetten ibarettir. Bu itibarla makamı muallayı hilafetin mahza vediatullah olan vazifeyi ulviyyei imamet ve delaletini hakkıyla ifa edebilmek ve uğruna bütün ömrümün muhassalai istihzarat ve mesaisini vakfettiğim hizmeti celilei İslamiyyeye alakaderülistitaa muvaffak olabilmek için cumhuri Müslimin ve ulemayı dinî mübini irşadı meşveret ve inzımanı muavenetine hassaten arzı iftikar ve müracaat ederim...³⁸³

İsmail Şükrü Efendi halifenin meclis tarafından seçilmesine herhangi bir itirazda bulunmamıştır. Ancak seçilen halifeye hükümet tarafından bazı şartlar ileri sürülmesini ve siyasi açıdan kısıtlanmasına dinî gerekçeler ileri sürerek muhalefet etmiştir.

Elhâsıl görülüyor ki, halifenin emr-i intihap ve tayininde maslahatın muktezasına ittiba olunur. Milletin ehlü'l-hal ve'l-akdi maslahata göre bu meseleyi İslam için en nafi bir şekilde hal etmek salahiyetine haizdir. Binaenaleyh bugünkü maslahatı tayin hususundaki nazarımız şu noktada müttehit bulunuyor: Ehlü'l-hal ve'l-akd olan Millet Meclisi tarafından hanedan-ı Âl-i Osman'ın ilmen ve ahlâken aslah ve erşedinin hilafete intihabı bugün için en muvafık maslahat ve en salim yol telakki olunmuştur. Ecnebilerin hilafet meselesine fevkalade ehemmiyet atfederek bu makam-ı muallayı tevhin için bütün mevcudiyetleriyle meşgul oldukları şu sırada hilafeti bütün İslam aleminin müttefik bulunduğu hanedan-ı Âl-i Osman'da ibka etmekte menfaat ve maslahat-ı azîm vardır. Şu kadar ki, ekber evladın veliaht tayini meselesi şeriat-ı hilafeti ihmale bahis olabilmesi melhuz olduğu, cihetle intihap hakkının ehlü'l-hal ve'l-akd olan Meclis'e tevdi daha muvafık-ı maslahat olacağı mülahaza olunmuştur.³⁸⁴

Doğal olarak bu liderlik rolünün zorunlu bir sonucu olan, devletin siyasi ve askeri gücünün bir makama bağlı olmasıdır. Meclis tarafından yeni modelle tasarlanan hilafet makamı, kendisine çizilen dinî alanın yanı sıra, aynı zaman da dünyevi alana yani siyasette de aktif rol oynayacağını göstermiştir. Bu durum her ne

³⁸³ Namık Sinan Turan, *Hilafetin Tarihsel Gelişimi ve Kaldırılması*, 189; Ali Fuat Cebesoy, *Millî Mücadele Hâtıraları*, (İstanbul: Vatan Neşriyat, 1953), 1/167.

³⁸⁴ İsmail Şükrü, *Hilâfet-i İslâmiyye ve Türkiye Büyük Millet Meclisi*, 54.

kadar saltanat kaldırılrsa da yeni saltanat modellerinin ortaya çıkmasına sebep olacaktır. Mustafa Kemal ve kurmaylarının hedeflediği modelde halkın egemenliğinden başka bir saltanat modeli düşünülmemektedir. Mustafa Kemal'in bu konuda tavizsiz tutumu, Meclis'teki muhalefete sert çıkışlarıyla ortadadır. Yeni halifenin seçimi ve görev kapsamının değerlendirildiği bir oturumda Mustafa Kemal, çıkan tartışmalarda söz alarak şu ifadeleri kullanmıştır:

Mesela şimdi kürsüyü terk eden refiki muhteremimiz doğrudan doğruya halife olacak zatın sıfatını salâhiyetinin ne olacağından bahis buyurdular. Zannediyorum ki ondan evvel firari halifeyi halletmek ve onun yerine bir halife intihap etmek birinci safhayı teşkil etmek lazım gelir. İkicisi intihap olunacak halifeye keyfiyeti intihabı tebliğ edeceğiz. Ondan sonra bu müntehap halife nerede oturacaktır? Ahvali umumiyei siyasiye hangisini mürecceh görmektedir? Ondan sonra bu halifenin salâhiyetinin derecesi ne olmak lazım gelir meselesi mevzubahis olabilir. Binaenaleyh bugün hepsini birden halletmenin imkânı yoktur. Bendeniz söyleyeceğim birkaç söze arkadaşımın mevzubahis ettiği noktadan başlayacağım. Bu Meclis, Türkiye Milletinin Meclisidir. Türkiye halkının Meclisidir. Bunun sıfatı, bunun salâhiyeti, yalnız Türkiye halkının yalnız Türkiye Milletinin, Devletin hissiyatına, mukarreratına aittir. Bu Meclis kendisine, bütün alemlî İslamiyet'e şamil bir kudret veremez efendiler. Binaenaleyh bu Meclisin Riyasetinde bulunacak zatın da olsa olsa temsil edeceği şey, yalnız Türkiye'ye ait olabilir. Bu mahdud bir şeydir. Halbuki Makâmı Muallâyı Hilafet, bütün alemlî İslâm'a şamil bir makamı mukaddestir. Türkiye Devleti'nin ve halkının bu noktadaki vazifei diniye ve vicdaniyesi diğer alemlî İslâm'ın dahi aynı güne gelmesine kadar bu Makâmı Muallaya mesnet olmaktır. Bütün kudretiyle, bütün kuvvetiyle onun kuvvetini, kudretini, şerefini bütün alemlî İslâm nazarında ve gayri İslâmî alem nazarında masun bulundurmaktır. Yoksa kendi mevcudiyetini halifenin bir yedi iktidarına veremez, veremez efendiler ve vermeyecektir efendiler. Alemlî İslâm'da teşevvüş varmış veyahut olacakmış. Bu sözlerin hepsi yalandır, kim söylemişse yalan söylüyor.³⁸⁵

Meclis'in üzerinde hiçbir yetki tanınmayacağı ve yeni seçilen halifenin Meclis'in verdiği yetkiler dahilinde hareket edeceği Mustafa Kemal tarafından tekrar ifade edilmiştir. Ancak muhalefet hilafet üzerinden siyaset takip ettiği için, hilafet makamının şimdiki ve gelecekteki gidişatını etkileyecek olan bu görüşmeleri oldukça önemli görülmüştür. Halifenin Meclis tarafından seçilmesinin caiz olup olmamasından, hangi şehirde ikamet edip ne giyip giymeyeceğine varana kadar kriterler gündeme gelmiştir. Bu konular, muhalefet ve Mustafa Kemal tarafından ciddi tartışmalara sebep olmuştur. Hilafet makamının siyasi ve dinî alanda yetkilerini geleneksel İslâm siyaseti çerçevesinde ele alan Hoca İsmail Şükrü Efendi, yeni halifenin intihabı ve görevlerinin belirlendiği Meclis oturumunda bu konuda şu değerlendirmelerde bulunmuştur:

³⁸⁵ “Halife Vahdettin'in firarı ve hal'i hakkında müzakerat ve Halifelîğe Abdülmecid Efendinin seçilmesi”, 3/1051.

Reis Bey kifayet aleyhinde söyleyeceğim efendim, efendiler, öyle bir mesele konuşuyoruz ki alemlî İslâm'da belki bin seneden beri hilafet dolayısıyla fitne yangınları uyanmıştır. Bugün öyle bir mesele hallediyorsunuz ki; bütün alemlî İslâm'ın mukadderatını bu kürsüde hallededeceksiniz. Rica ederim. Mesele arız, amik tetkik edilsin. Ondan sonra halledilsin ve halli azîm gelen şu mesail zannedersem ulema arasında da badii ihtilaf olmuştur. (Öyle bir şey yok sedaları.) Halbuki meselenin bir ciheti fıkhiyesi vardır, bir de ciheti siyasiyesi vardır. Ciheti fıkhiyesine gelince; efendiler. (Kifayet aleyhinde söyleyecektiniz sesleri.) Kifayet aleyhinde evet. Bu esbabı mucibedir. Ciheti fıkhiyesi; ulemai İslâm'ın, fukahayı İslâm'ın içtihadıyla sabittir ki, hilafet o da sair ukudu şeriye gibi bir akdi şeridir. İntihap... (Gürültüler) Rica ederim, beş dakika dinleyiniz, şeriatın bahsediyorum. (Gürültüler) Efendiler, ademi kifayetin esbabı mucibesini arz ediyorum. Tekrar ediyorum, halife intihabı başkadır, yani intihap başkadır, biat başkadır, hilafete bir zatın, yani halifenin nasb ve tayini vaciptir. Fakat nasb biat suretiyle hasıl olur. İntihaba gelince, intihap biat değildir. Eğer intihap biat olsaydı, Hazreti Ömer'in tayin etmiş olduğu zat halife olurdu. Erbabı hallü akit ki bunlardan birisini halife kabul etmeği sonraları Müslimin kabul etmişti. İşte bu altı kişi kimi intihap ederse ona biat edeceklerdi. Bu altı kişinin ârâsı Hazreti Osman'la, aleyhte takarrür etti. Binaenaleyh, biat Hazreti Osman'a olmuştur. Ondan sonra umum ashap birden biat ettiği için Hulefayı Raşidin içinde biittifak, yani kimsenin reyî hariç olmamak üzere Makâmı Hilafeti ihraz eden ancak Hazreti Osman bin Affan Radıyallahü anhülmermandır. Sonra Hazreti Ömer'in ve Hazreti Ebubekir'in hilafetlerinde eshabı güzinin rüesasından bazı zevat bu hulefaya biat etmemişlerdir. Hazreti Osman kadar müttelik değildir. Lakin bunların hilafetinde biat etmediğinden Hazreti Osman kadar müttelik değildir. Lakin bunların hilafetinde bir iki kişinin biat etmemesi bunların hilafetinde bir istibah zemini teşkil etmez. Yine alettahkik halife Resulüllah'tır. Bu işlerde. (Sadede geliniz sesleri.) Müsaade buyurun efendim. Hilafet biat olunca, akit olunca; kütübü fıkhiyeye göre akittir. Akitte esas olan tarafeynin icap ve kabulüdür. Fukahanın beyanatına göre akit, tarafeyni akdeynin icap ve kabulü ile tamam olur. Hilafet meselesinde icap, erbabı halli akit tarafındandır. Erbabı halli akit ise şu Meclisi alidir. Bugün... (Gürültüler.) Akitte... (Esasa girişiyor sesleri.)³⁸⁶

Hoca İsmail Şükrü Efendi ve muhalefetteki diğer öncü isimlerin, hilafet makamına tayin edilecek kişinin seçimi ve biat konusundaki şer'î izahatları, Meclis'te büyük tartışmalara sebep olmuştur. Meclis başkanının bu konudaki görüşmeleri yeterli görerek oturumu sonlandırma kararına karşı İsmail Şükrü Efendi'nin itirazları sonucu, Mustafa Kemal kendisini daha fazla tutamamış ve İsmail Şükrü Efendi'yi susması yönünde şiddetli bir şekilde uyarmıştır. Bazı milletvekilleri halife tayininin usulüne uygun olmayan şekilde gerçekleştiğini gerekçe göstererek oylamaya katılmadan oturumu terk etmiştir. Meclis'te halifenin tayini noktasında bu kadar şiddetli tartışmaların yaşanması, halife seçilse bile sorunun giderek büyüyeceğinin ve içinden çıkılmaz bir hal alacağının ilk sinyalleri olmuştur. Hilafet makamı üzerinden cereyan eden tartışmalar giderek hararetlenmiş ve Mustafa Kemal tartışmaları değerlendiren şu açıklamayı yapmıştır:

Efendiler, ehemmiyetsiz teferruat gibi telakki edilmesi pek mümkün olan bu izahatımla işaret etmek istediğim esaslı nokta şudur: Ben, saltanat-ı şahsiyenin ilgasından sonra; başka unvanlarla aynı mahiyette bir makamdan ibaret olması lazım gelen hilafetin de

³⁸⁶ "Halife Vahdettin'in firarı ve hal'i hakkında müzakerat ve Halifelîğe Abdülmecid Efendinin seçilmesi", 3/1058.

mülga olduğunu kabul ediyorum. Bunun, münasip zaman ve fırsatta telaffuzunu tabii buluyordum. Halife intihap olunan Abdülmecid Efendi'nin bu hakikatten gafil olduğu iddia olunamaz. Bahusus, kendisinin “halife” unvanıyla icra-yı saltanatı esbap ve şeraitini ihzar ve temin edebileceklerini tahayyül edenlerin mevcudiyeti düşünülürse, muhatabımızın ve tabi taraftarının safvet ve gafletine zahib olmak asla caiz olmazdı.³⁸⁷

Buradaki ifadelerden de anlaşılacağı üzere Mustafa Kemal'in devlet teorisinde hilafet en nihayetinde kalkacaktır. Meclis'in halife seçmesi dönemin siyasi manevraları olarak okunmuştur. Yoksa hilafet makamı Meclis'in egemenliği üzerinde her zaman tehdit ve aşılması gereken bir engel olarak görüldüğü bizzat kendileri tarafından, daha hilafetin kaldırılması gündeme gelmeden ifade edilmiştir. Meclis'te halifenin belirlendiği oturumda meydana gelen tartışmalarda muhalif kanat açısından, İslam siyaset geleneğine ve İslam hukuku açısından meşruluğu üzerinde olmuştur. İsmail Şükrü Efendi ve hilafet taraftarlarının eleştirilerinin, Mustafa Kemal tarafından şiddetle karşılanmasının sebebi, Mustafa Kemal'in hilafetsiz bir devlet düzeni hedeflemesiyle, İsmail Şükrü Efendi ve arkadaşlarının meclisle güçlendirilmiş bir hilafet makamı öngörmeleri, fikir ayrılıklarına sebep olmuştur. Mustafa Kemal, Meclis'teki halife seçiminde gündeme gelen İslam hukuku açısından meşruiyet tartışmalarını beyhude bir çaba olarak değerlendirmiştir. Mustafa Kemal'e göre önemli olan, siyasi konjonktür gereği hilafet sorununu şimdilik ertelemektir.

Mustafa Kemal, hilafet sorununu her ne kadar ertelemek için Meclis'te yeni bir halife seçimine zemin sağlamış olsa da başta İsmail Şükrü Efendi ve hilafet taraftarı olan milletvekilleri, konuya dair basın ve yayın organlarında çeşitli yazılar kaleme almışlardır. Dönemin basın ve yayın organları, hilafetin kaldırılmasını isteyen kimseler tarafından da etkin bir şekilde kullanılmıştır. Bu konuda en şiddetli tepkiyi veren İzmir Milletvekili Yunus Nadi Bey, Yeni Gün gazetesinde kaleme aldığı bir yazıda:

Türk Milleti, kendi istiklalini korumaya ve kurtarmaya çalışırken karşısına çıkan düşmanların en şenisi halife ve sultan olduğunda elbette çoktan karar kılmıştır. Hal böyle iken bu memlekette Sultan ve Padişah isteyen sefil ruhlar bulunabildiğini farz ettirecek bazı emare ve alametler eksik değildir. Biz biliriz ki onlar vardır ve biz biliriz ki onlar kendi kanları içinde boğulacaklardır...³⁸⁸

Hoca İsmail Şükrü'ye göre hilafet makamı, Osmanlı Devleti'nin asli unsuru konumundadır. Hoca İsmail Şükrü için hilafet makamının hükümet yetkisinden uzaklaştırılması, devletin dağılıp yok olması anlamına gelmektedir. Hilafet

³⁸⁷ Mustafa Kemal Paşa, “Nutuk'ta Abdülmecid Efendi'nin Hilafeti ve Hoca Şükrü'nün Risâlesi”, 6/572.

³⁸⁸ Turan, *Hilafetin Tarihsel Gelişimi ve Kaldırılması*, 191.

makamının gücünü sınırlandırmaya yönelik atılacak herhangi bir adımı, devletin salahiyetine kastetmek olarak değerlendirmiştir. Hoca İsmail Şükrü'nün hilafet makamı konusundaki fikirleri, daha önce yıllarca kendileriyle vatan savunması yaptığı Ankara hükümetiyle aralarının açılmasına sebep olmuştur.¹ Kasım 1922 de saltanatın kaldırılmasıyla beraber hilafet makamının devlet yönetimindeki konumu tartışmaya açılmıştır. Hilafet makamının yönetimdeki konumunun tartışmaya açılması büyük inkıpların ayak seslerine işaret etmiştir. Nitekim Ankara hükümetinin siyasi hayatta yaptığı en büyük inkıpları, önce saltanatın sonra da hilafetin kaldırılması oluşturmaktadır. Hoca İsmail Şükrü Efendi de hilafet makamının siyasi güçten mahrum bırakılmasının kaldırılmasını da beraberinde getireceğini öngörmüştür. Bu durumdan dolayı sonraki süreçte, Meclis'teki çalışmalarını hilafet makamının siyasi olarak güçlendirilmesi yönündeki çabaları oluşturmaktadır.

Ankara hükümeti tarafından, VI. Mehmed Vahdeddin'in ülkeyi terk etmek zorunda kalmasının ardından yerine 19 Kasım 1922 tarihinde halife olarak Abdülmecid Efendi seçilmiştir.³⁸⁹ Abdülmecid Efendi'nin hilafeti, seçilmesi yöntemiyle İslam siyaset geleneğine göre şeri, siyasi güçten yoksun olmasıyla sembolik bir konumda kalmıştır. İslam tarihinde dört halife dönemi de dahil olmak üzere ilk defa bu kadar geniş katılımlı bir meclis oylamasıyla halife göreve gelmiştir. Meclis gibi doğrudan halkı temsil eden bir heyetin seçimiyle halife tayini, İslam siyasi geleneğine uygun düşen en iyi yöntemdir. Temel fıkıh ve kelam kitaplarında hilafetin geçerlilik şartları arasında zikredilen biat prensibinin en sağlıklı tatbiki son halifede tecelli etmiştir. Bu yönüyle İslam siyaset geleneğinde halifelerin seçim koşullarına en uygun olan Abdülmecid Efendi'nin hilafeti, siyasi güçten mahrum olmasıyla da en tezat olanıdır.

Hükümet etme yetkisinden mahrum bir hilafet anlayışı, İslam siyasi tarihinde hiçbir zaman makul ve normal karşılanmamıştır. Abbasi soyundan gelen el-Müstansır-Billâh'ın Memlûklülere sığınarak halifeliğini ilan etmesi, Müslüman halkların tamamı açısından bağlayıcı olmamıştır.³⁹⁰ Yine son Abbasi Halifesi Mutevekkil-Alellah'ın kendisini halife ilan etmiş olsa bile devlet gücü ve kudretinden mahrum olmasından dolayı Müslüman halk nazarında, devrin en kudretli

³⁸⁹ Cevdet Küçük, "Abdülmecid", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1988), 1/263.

³⁹⁰ Hacı Ahmet Özdemir, "Müsta'ım-Billâh", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2006), 32/126-127.

padişahı olan Yavuz Sultan Selim (I. Selim) reel politikte halife olarak kabul edilmiştir.³⁹¹ Tarihteki bu örneklerden de anlaşılacağı üzere, Müslüman halk nazarında halife olan kişinin aynı zamanda devletin yasama, yürütme ve yargı gücünü de elinde bulundurması gerekmektedir. Ankara hükümeti tarafından her ne kadar Abdülmecid Efendi halife olarak seçilmiş olsa da devlet gücünden mahrum olması yani aynı zamanda devlet başkanlığı görevinde bulunamaması, İslam siyaset geleneğindeki gerçek anlamda halife tarifiyle çelişmektedir. Meclis tarafından yeni bir modelle seçilen halife, İslam siyasi geleneği içerisinde ancak Şeyhülislâm olarak değerlendirilebilir. Hoca İsmail Şükrü Efendi, Abdülmecid Efendi'nin hilafetini geleneksel İslam siyaseti çerçevesinde değerlendirdiğinden, devlet gücünden yoksun bir halifenin sembolik olmaktan öteye geçemeyeceğini dile getirerek bu yöndeki eleştirilerini şu şekilde ifade etmiştir:

Bir de şu hakikat teayün ediyor ki, halifenin vazifesi papalık makamı hakkında efkara tebadür ettiği gibi ruhanî değil, belki ümmetlerin muamelatını tedbir ve umur-ı dünyevilerine ait ahkamdan menfaatlerine en ziyade tevaful eden şariat-ı mebhuse dairesinde kabul ve tenfiz eylemekten ibarettir. Demek oluyor ki, İslam'da halifenin vazifesi ervah üzerinde hüküm ve nüfuzunu icra etmek, sırf dünyevi olan şuûn-ı teamüliyye sahasından daha ileri giderek halkın meada taalluk eden ahval ve mukadderatı üzerinde tasarruf iddiasında bulunmak değildir. Çünkü halife demek hakiki manasıyla ahkam-ı ilahiyyeyi tenfize, mesalih-i 'ibadî tedbir ve temşiyete memur demektir. O suretle ki, ahkam-ı ilahiyye muhalefet temayülünde bulunan yahut mesalih-i ammenin hüsn-i cereyanına ihtimam etmeyen kimsede hilafetin bekası bile doğru değildir. Nitekim Müslümanların hukukunu müdafaa edemeyen, umur ve mesalihini nafiz bir azm-ü irade ile kavrayamayan mülûk ve ümera hakkında da hüküm böyledir.³⁹²

Hoca İsmail Şükrü Efendi için Meclis'ten kuvvet alarak varlığını devam ettirecek bir hilafet makamı, başta ülkeyi ve Müslüman coğrafyaları yeniden ayağa kaldıracaktır. Hoca İsmail Şükrü'ye göre bütün siyasi güçlerden tecrit edilmiş bir hilafet makamının ihya ve inşa faaliyetlerinde bulunması pek te mümkün değildir. Bu konudaki endişelerini şöyle dile getirmektedir:

Hilafet vaz'-ı asli-i şer'isinden çıkarıldığı, yani kuvvet ve nüfuz-i hükümetten tecrit edildiği gün bütün İslam aleminde azim bir buhran baş gösterir. Ve hilafet-i İslamiye kudret-i maddiye ve kudret-i hükümet sahibi bir zata intikal edinceye kadar bu buhranın önüne geçilmez olur. Zira vaz'-ı şer'isinden çıkarılmış manasız bir hilafetle, inhilali hilafet arasında hiçbir fark yoktur. Binaenaleyh gerek hilafetin inkıtası gerek vaz'-ı asli-i şer'isinden çıkarılması bütün İslam alemini sarsar. Zira bir halife nasbı malum olduğu vech ile ümmet üzerine vaciptir. Ehl-i İslamca muteber olan icma ile bu vücub sabittir.³⁹³

³⁹¹ Feridun Emecen, "Selim I", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2009), 36/412.

³⁹² İsmail Şükrü, *Hilâfet-i İslâmiyye ve Türkiye Büyük Millet Meclisi*, 43.

³⁹³ İsmail Şükrü, *Hilâfet-i İslâmiyye ve Türkiye Büyük Millet Meclisi*, 45.

4.7. İsmail Şükrü'nün Hilafet Makamının Geleceğine Dair Endişeleri

İsmail Şükrü Efendi, Mecliste ve kamuoyunda bazı basın ve yayın organlarında çıkan tartışmalar üzerine hilafet makamını savunan arkadaşlarıyla ortak fikirlerini paylaştığı *Hilafet-i İslamiye ve Türkiye Büyük Millet Meclisi* adını taşıyan bir risale kaleme almıştır. Kaleme aldığı bu risalenin mukaddimesinde, hilafet makamının yeni siyasi sistemdeki konumu ve geleceği üzerine duyduğu endişelerini şu ifadelerle açıklamaktadır:

Görülüyor ki, Büyük Millet Meclisi'nin hilafet ve saltanat hakkında iki maddeyi ihtiva eden 1 Teşrin-i sani 1338 tarihli gerek dahil ve gerek bütün alem-i İslamda azim tesirler husule getirmiş, bu sebeple efkar-ı umumiyye-i İslamiye tereddüt ve ızdırabata düşmüştür. Bu hususta akdar-ı muhalefetteki neşriyat ve bazı zevatın beyanatından anlaşıldığına göre meselede büyük bir su-i tefehüm hasıl olmuştur. Bazı taraflarda öyle zannedilmiş ki Büyük Millet Meclisi şeriat-ı İslamiye'nin ahkamı celilesini bir tarafa bırakarak makam-ı celil-i hilafeti vaz-ı aslisinden çıkarmış, Katolik alemindeki papanın mevkii gibi yeni bir vaziyet husule getirmiştir...Anlaşıyor ki Hilafet-i İslamiyenin vaz'-ı şer'isini bilmeyen yahut bilip te bir maksad-ı mahsus takip eden bazı zevat ile bazı matbuatın yanlış ve fuzuli beyanat ve neşriyatı beynel müslimin böyle bir tereddüt ve ızdırabın husule gelmesine sebep olmuştur. İhtimal ki, bazı icabat-ı siyasiyye mülahazasıyla Meclisimizle Halife-i müslimin hazretlerinin bugün aynı mahalde bulunamaması da bu zehabı teyide vesile olmuştur. Lakin bütün Müslümanlar takdir eder ki, buhranlı ve gayr-i tabi zamanlardayız. Hiç şüphe yok ki, bu vaziyet muvakkattir ve inşallah çok gecikmeksizin hal-i asli ve tabii avdet edecektir. İslam efkar-ı umumiyesi yakinen bilmelidir ki, Büyük Millet Meclisi ile Meclisin intihap ve biat ettiği Halife-i müslimin arasında hiçbir ayrılık gayrılık yoktur. Halife meclisin, meclis halifenindir. Lakin madem ki, her ne sebep mebni olursa olsun efkar-ı İslamiye de böyle bir tereddüt ve ızdırab hasıl olmuştur. O halde bu husustaki bazı ulama-ı kiram arkadaşlarımızla birlikte düşündüklerimizi, kütüb-ü şer'iyede mevcut, muayyen ve müstakar ahkam-ı İslamiyeyi neşr ederek yanlış neşriyat ile tağlit edildiği maalesef görülen efkar-ı İslamiyeyi tenvir etmeyi en mütehattim bir vecibe telakki ettik. Ümit ederiz ki, bu izahatımızla Meclis ile Meclisin mukarreratı hakkında hasıl olan her türlü su-i tefehhümler zail olacak ve Büyük Millet Meclisinin Şer'iyat-ı celile-i İslamiyeyi teyit ve tarsinden başka bir şey düşünmediği bütün Müslümanların nazarında tahakkuk edecektir.³⁹⁴

İsmail Şükrü risalenin mukaddimesinde değindiği ve risalenin de temel konularını şu başlıklarda sıralayabiliriz:

1. Hilafetin papalık kurumuna benzer bir konuma indirgenerek sembolik bir hale dönüştürülmesinin eleştirilmesi.
2. Meclis'in saltanatı kaldırdığı ancak hilafet makamının dinî ve siyasi yönden hiçbir güç kaybına uğramadığının İslam dünyasına teminatının verilmesi.
3. Meclis tarafından seçilen halifenin seçim yönteminin ve biat meselesinin değerlendirilmesi.

³⁹⁴ İsmail Şükrü, *Hilâfet-i İslâmiyye ve Türkiye Büyük Millet Meclisi*, 1-3.

4. Hilafetin asli manasını ve dinî vazifelerini iptal etmenin hiç kimsenin ve hiçbir meclisin elinde olmadığıнын ifade edilmesi.

5. Devletin siyasi buhranlardan geçmesi nedeniyle hilafet makamının tam olarak işletilemediğini ancak en kısa zamanda asli haline döneceğinin garantisinin verilmesi.

6. Meclis ile halife arasından hiçbir ayrılığın olmadığıнын, “Halife meclisin, meclis halifenindir” sözleriyle ifade edilmesi.

4.8. Mustafa Kemal’in Hilafet Konusunda İsmail Şükrü’ye Eleştirileri

Hoca İsmail Şükrü’nün hilafet makamı ve Büyük Millet Meclisini değerlendirdiği bir risale kaleme alması, Mustafa Kemal ve inkılapçı grup açısından büyük tartışmalara sebep olmuştur. İsmail Şükrü Efendi’ye yönelik eleştiriler hem Mecliste hem de basın ve yayın organlarında dile getirilmiştir. Bizzat Mustafa Kemal, yayın organlarında İsmail Şükrü Efendi’nin ismini anarak şu eleştirilerde bulunmuştur:

Filhakika, mürteci bir hizip, Karahisar-ı Sahip mebusu bulunan Hoca Şükrü imzasıyla Hilafet-i İslamiye ve Büyük Millet Meclisi unvanıyla bir risale neşretti. Ankara’da 15 Kanun-ı sani 1339 tarihinde intişar eden ve bütün Meclis azalarına tevzi edilen bu risaleden, İzmit’te haberdar edildim. Risalenin üzerinde sadece 1339 [1923]senesi yazılmıştı. Fakat risalenin daha ben, Ankara’da iken tab olduğu ve benim Ankara’dan tarih-i müfarakatım olan 14 Kanun-ı sani 1339 gününün ferdası ortaya çıkarıldığı anlaşılmış idi. Şükrü Hoca Efendi ve rüfekaşı “Halife Meclis’in, Meclis halifenindir” safsatasıyla Millet Meclisi’ni halifenin heyet-i meşvereti ve halifeyi Meclis’in ve dolayısıyla devletin reisi gibi göstermek ve kabul ettirmek istemişlerdir.³⁹⁵

Mustafa Kemal yaşanan tartışmalar sırasında artık hilafet makamı hakkındaki niyetini açıkça ifade ederek, devletin egemenliği açısından konuyu değerlendirmiştir. Hilafet makamı etrafında halkın egemenliğini kısıtlayacak herhangi bir oluşumun, devlet içerisinde varlığını devam ettirmesini mümkün görmemektedir. Bu kurum Büyük Millet Meclisi olsa dahi halkın egemenliği üzerinde bir saltanatvari oluşuma asla müsaade etmeyeceğini ifade etmiştir.

Hilafet meselesi hakkında halkın tereddüt ve endişesini gidermek için her yerde lüzumu kadar beyanat ve izahatta bulundum. Kati olarak ifade ettim ki, Milletimizin kurduğu yeni devletin mukadderatına, muamelelerine, bağımsızlığına, unvanı ne olursa olsun hiç kimseyi müdahale ettiremeyiz! Milletin kendisi kurduğu devleti ve onun bağımsızlığını muhafaza ediyor ve ilelebet muhafaza edecektir! Millete anlattım ki, bütün

³⁹⁵ Mustafa Kemal Paşa, “Nutuk’ta Abdülmecid Efendi’nin Hilafeti ve Hoca Şükrü’nün Risâlesi”, 6/576; Gazi Mustafa Kemal, “Halife Olan Zatı Ümide Düşürecek Sadakatkârane Muameleler”, çev. Ercümet Hüsnü Baki vd., *Nutuk*, ed. Nejat Bayramoğlu - Kurtuluş Güran (Ankara: Kaynak Yayınları, 2015), 2/539.

Müslümanları kapsayan bir devlet tesis etmek vazifesiyle mükellef tahayyül edilen bir halifenin vazifesini yapabilmesi için, Türkiye Devleti ve onun bir avuç nüfusu, halifenin emrine tabi tutulamaz. Millet, buna razı olamaz! Türkiye halkı bu kadar büyük bir mesuliyeti, bu kadar mantıksız bir vazifeyi üstlenemez. Milletimiz, asırlarca, bu boş görüşten hareket ettirildi. Fakat ne oldu?! Her gittiği yerde milyonlarca insan bıraktı. Yemen çöllerinde kavrulup mahvolan Anadolu evlatlarının miktarını biliyor musunuz? dedim. Suriye'yi, Irak'ı muhafaza etmek için, Mısır'da barınabilmek için, Afrika'da tutunabilmek için ne kadar insan telef oldu, bunu biliyor musunuz?! Ve netice ne oldu görüyor musunuz?! dedim.³⁹⁶

Mustafa Kemal, hilafet makamını uluslararası açıdan değerlendirerek artık işlerliğini yitirdiğinden bahsetmektedir. Hilafet makamının evrensel söylemlerde bulunarak Türk Devleti'ni peşinden sürüklemesini, devletin ve halkın zararına bir çaba olarak değerlendirmiştir. Bu minvalde seçilen halifenin bütün Müslümanların halifesi olarak değerlendirilmesini milletin zararına görmüştür. Farz edelim ki diğer Müslüman devletler halife Abdülmecid Efendi'ye biat etseler dahi Türk Devletinin halifenin emrinde diğer devletlerin hizmetlerinde bulunmasını felaket olarak değerlendirmiştir.

4.9. İsmail Şükrü Efendi'ye Göre Meşru Bir Halifenin Seçilme Yöntemleri

Hoca İsmail Şükrü, Mecliste seçilen yeni halifenin İslam hukuku açısından meşruluğu üzerinde değerlendirmelerde bulunmuştur. Halifenin seçim yöntemlerini ve biat meselesi hakkında Meclis'te yaptığı itirazlara gerekli cevapların verilmediği gerekçesiyle kaleme aldığı risalenin ilk konusunu, hilafet makamının tarifinin ardından halife seçim yöntemleri üzerinden şöyle ele almaktadır:

Bütün İslam fukahasının müttefikan beyanına göre Hilafet-i İslamiye: Dünya umurunu tedvir ve siyasette ve emr-i dini hıfz u hırslette nübüvvete halef olmaktır. İkame-i Şeri'at hususunda Resul-i Ekrem Efendimiz tarafından niyabettir. Malumdur ki, makam-ı celil-i Risalette başlıca üç vasıf tecelli eder: İfta, kaza, imamet. Buna mebnî ahkam-ı şer'iyyedeki tasarruf üç vech ile olur.

1-İfta suretiyle: ahkam-ı talim veya ibadâtı beyan esnasındaki tasarruf, ifta cihetiyle olur. Yani müftünün tasarrufu talim ve beyan ile olur. Başka türlü tasarrufu yoktu.

2-Kaza suretiyle: Beynen-nas ref-i niza'a aid olan tasarruf, kaza cihetiyledir. Yani kadının tasarrufu ancak ref-i niza'a aittir.

3-İmamet suretiyle: Mesalih-i ammeyi idare yolundaki tasarrufta imamet cihetiyle olur. Yani imamü'l müslimin mesalih-i ammede tasarruf eder.

İşte birinci hususta müftüler, ikinci hususta kadılar, üçüncü hususta halifeler, Peygamber efendimiz sallallahu aleyhi ve sellem hazretlerinin naibleridirler.³⁹⁷

³⁹⁶ Gazi Mustafa Kemal, "Hilafet Meselesi Hakkında Halkın Tereddüt ve Endişesini Gidermek için Verdiğim İzahat", çev. Ercümet Hüsnü Baki vd., *Nutuk*, ed. Nejat Bayramoğlu - Kurtuluş Güran (Ankara: Kaynak Yayınları, 2015), 2/542.

³⁹⁷ İsmail Şükrü, *Hilâfet-i İslâmiyye ve Türkiye Büyük Millet Meclisi*, 39; Hoca İsmail Şükrü, "Hilafet-i İslâmiye ve Büyük Millet Meclisi", çev. Zeynep Süslü, *İslâm Siyasî Düşüncesinde Değişme ve Süreklilik Hilafet Risâleleri Cumhuriyet Devri*, haz. İsmail Kara (İstanbul: Klasik Yayınları, 1. Basım, 2014), 6/43.

Hoca İsmail Şükrü'nün ele aldığı bu şartlara ve risalenin tamamına cevap ve reddiye niteliği taşıyan *Hakimiyet-i Milliye ve Hilafet-i İslamiye* adında bir risale de Meclis'te inkılapçı grubu temsil eden milletvekillerinden Siirt mebusu Hoca Halil Hulki, Muş mebusu Hoca El-Hac İlyas Sami ve Antalya mebusu Hoca Rasih tarafından kaleme alınmıştır. Bu risaledeki konular, İsmail Şükrü'nün risalesindeki sıralamaya göre kendileri açısından dinî cevap niteliğindedir. Halifenin seçim yöntemleri ve yeni halifenin dinen meşruluğunu şu ifadelerle savunmuşlardır:

Vezaif-i hilafet namıyla müdevvenat-ı şeriyede mezkur olan vazifeleri tedvir ettirmek üzere vekaletler teşkil edildi. Fariza-i cihadı muta bilerek bunca mahrumiyetler ve müşkilat içinde bir ordu teçhiz eyledi. Görülüyor ki hükümetimiz evamir-i şeriye mucibince hareket emiş ve bundan asla inhıraf eylememiştir. Hulefa-yı raşidin efendilerimizden sonra şekil-yab olan en şeri hükümet budur. İşte buna mebnidir ki Cenabı Hak o hükümete ve onun ordularına nusret ihsan buyurdu.³⁹⁸

Hoca Halil Hulki, Hoca İlyas Sami ve Hoca Rasih Efendilerin kaleme aldığı risalede dikkat çeken unsurlardan birisi de cihat ilanının Büyük Millet Meclisince yerine getirildiği vurgulanmıştır. Bilindiği üzere geleneksel İslam siyasetinde hilafet makamı ihtiyaç duyulması halinde cihat fetvası yayınlayabilir ve Müslüman halkları dini savunmaya çağırabilir. Hoca Efendiler hilafet makamının bu görevini ülkenin en zor zamanında, dar boğaza düştüğü anda, iddia edildiği üzere mevcut halife İngilizlerle iş birliği yaparak ülkeyi terk etmişken vatan ve din savunmasını bizzat Meclis üstlenmiştir. Özellikle Meclis'in faaliyetleri cihat üzerinden değerlendirilerek dinin en mühim ilkelerinden birisini yerine getiren bu kurumun elbette halife nasp etmeye de yetkisinin olduğunu en tabii hak olarak görmektedirler.

Eğer Anadolu'daki cumhur-ı müslimin, ki Anadolu ve Rumeli'nin müdafaa-i hukukuyla mükellefi, vezaif hasran zat-ı halifeye aittir diye sukut etselerdi elbette ki vecibe-i diniyelerini, fariza-i şeriyelerini ifa etmemiş olurlar ve azab-ı sermediyeye giriftar bulunurlardı. Fazla olarak dünyada da ehl-i İslam ve Müslüman memleketleri esarete giriftar olurdu. Bundan evvelki fıkrada hilafetin ukud-i şeriyeden vekalet benzediğini kaydetmiştik...Meclisçe münthap Abdülmecid hazretleri gerek kablel intihap ve gerek bade'l-intihap Meclis-i alimize gönderdiği beyanatla baştan aşağıya Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin harekâtını yalnız tasvip etmekle kalmıyor, hatta bu harekatı takdir ve tebci bile ediyor. Halifenin bu ifadatıyla da musaddıktır ki Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nun birinci maddesince hakimiyet bila-kayd ü şart milletindir; idare usulü halkın mukadderatını bizzat ve bilfiil idare etmesi esasına müsteniddir ve kezalik ikinci maddesince icra kudreti ve teşri salahiyeti milletin yegane ve hakiki mümessili olan Büyük Millet Meclisi'nde tecelli ve temerküz eder. Hakikat bu kadar sarih iken Hoca Şükrü Efendi imzası arkasında gizlenen kimseler "Bir şeyi kabul etmek onun levazımını da kabul etmek demek olduğu cihetle hilafetin levazımı olan hukuk ve vezaif-i şeriye de kabul edilmiştir. Sırası gelince bu cihetin bir kanun-ı mahsus ile teyit olunacağı tabiidir" demekle evvel be-evvel hakimiyet-i milliye düsturuna ve saniyen halife hazretlerinin

³⁹⁸ Halil Hulki - İlyas Sami - Rasih, "Hakimiyet-i Milliye ve Hilafet-i İslâmiye", 6/106.

şekl-i intihabına ve beyanatına karşı isyan ve tuğyan etmiş oluyorlar. İşte bu irticanın en şeni bir şeklidir.³⁹⁹

Açıklamalarıyla halifenin seçimi ve meşruiyetini şeri açıdan değerlendirmişlerdir. Meclis'in halife tayin edebilmesi önünde herhangi bir dinî engel olmadığını aksine halife tayinin şeri açıdan en makul olanı olduğunu ifade etmişlerdir.

4.10. Saltanatın Kaldırılmasının Hilafete Etkileri

Türkiye Devleti'nin, hilafet makamına çizdiği rolü en sarîh şekilde anlatan Ziya Gökalp yeni modeli şu ifadelerle dile getirmiştir:

Şimdiye kadar, Osmanlı halifelerinin dinî nezaretleri yalnız siyasi tebaaları arasında bulunan Müslümanlara münhasırdı. Başka devletlere tabii bulunan Müslümanlara Osmanlı halifelerinin dinî nezarete bulunmalarına, onların siyasi metbuları olan devletler mâni olurlardı. Zira bu dinî nezarete siyasi emellerin karışmayacağına emin olamazlardı. Şimdi ise, Halife Hazretleri hiçbir devletin hususi siyasetine merbut bulunmadığından, bütün alemdeki İslam müftüleriyle alenen muhabere edebilecektir.⁴⁰⁰

Mustafa Kemal'e yakın isimlerden birisi olan Ziya Gökalp'in yayın organlarında kaleme aldığı bu yazı İsmail Şükrü ve arkadaşlarını, hilafet makamının dinî alana hapsedilmeye çalışıldığı yönündeki endişelerini arttırmıştır. İsmail Şükrü kaleme aldığı risalede ikinci ana unsur olarak hilafet makamının papalığa dönüştürülmesi yönündeki çabaları eleştirmektedir.

Bir de şu hakikat taayün ediyor ki, Halifenin vazifesi papalık makamı hakkında efkara tebadür ettiği gibi ruhanî değil, belki ümmetlerin muamelatını tedbir ve umur-ı dünyevilerine ait ahkamdan menfaatlerine en ziyade tevafuk eden şeriat-ı mebhuse dairesinde kabul ve tenfiz eylemekten ibarettir. Demek oluyor ki, İslam'da Halifenin vazifesi ervah üzerinde hüküm ve nüfuzunu icra etmek, sırf dünyevi olan şuun-ı teamüliyye sahasından daha ileri giderek halkın meada taalluk eden ahval ve mukadderatı üzerinde tasarruf iddiasında bulunmak değildir. Çünkü Halife demek hakiki manasıyla ahkam-ı ilahiyyeyi tenfize, mesalih-i 'ibadî tedbir ve temşiyete memur demektir. O suretle ki, ahkam-ı ilahiyye muhalefet temayülünde bulunan yahut mesalih-i ammenin hüsn-i cereyanına ihtimam etmeyen kimsede hilafetin bekası bile doğru değildir. Nitekim Müslümanların hukukunu müdafaa edemeyen, umur ve mesalihini nafiz bir azm ü irade ile kavrayamayan müluk ve ümera hakkında da hüküm böyledir.⁴⁰¹

Hoca İsmail Şükrü kendi risalesinde halifenin yetki alanlarını tanımlarken özellikle hukuki ve siyasi alanları daha ayrıntılı olarak ele almaktadır. Aslında bu konuları ön plana çıkartarak öncelikli hedeflediği şey ilk olarak Meclis'te halifenin

³⁹⁹ Halil Hulki - İlyas Sami - Rasih, "Hakimiyet-i Milliye ve Hilafet-i İslâmiye", 6/106.

⁴⁰⁰ Kılıç, *Millî Hâkimiyet ve Hilâfet*, 17-18.

⁴⁰¹ İsmail Şükrü, *Hilâfet-i İslâmiyye ve Türkiye Büyük Millet Meclisi*, 43.

yetki alanlarını güçlendirmektir. İleriye dönük hedefi ise bütün Müslüman halkları tevhit altında toparlayarak hilafet makamını eski izzetine kavuşturmaktır. İsmail Şükrü Efendi hilafeti maddi bir unsur olarak kuvvet ve kudretle desteklenmesi gerektiğini şu ifadelerle dile getirmiştir:

Hilafet kelimesi bazılarınca yanlış telakki edilerek Katolik aleminde papalık makamı ne ise alem-i İslam da hilafet ruh ve gaye itibarıyla aynı şey telakki olunuyor. Bu gibilerce hilafet kelimesi manevî bir nüfuz ve ruhanî bir kudret ve satvetin menşei olan vazife-i diniyye olmaktan başka bir mana ifade etmez. Hakikat-i halde ise bu hasais kelimenin va'z-ı aslisinden hadden ba'id ve hakiki manasının tayin ettiği vazifeye gayr-i mutabıktır...Malumdur ki, tevhit, Kur'an'ın teyidine çalıştığı, uğrunda ehl-i şirk ve 'abede-i evsân ile en sarp mücahadelere girdiği erkân-ı İslam'ın en mühimidir. İslam kendi kaide-i siyasiye ve ictimaiyyesini sırf tevhit sayesinde vaz' ve takrire muvaffak olmuş ki, o kaideye mütegalibe, eşraf, cebabire-i mülûk ve ümeranın nüfuz-ı maddilerini, tevaif-i mahdudenin ekseriya huzûz-ı nefsanîye ve makâsıd-ı dünyevilerine zaferyab olmak için alet ittihaz ettikleri nüfuz-u ruhaniyi yıkmak için İslam'ın elinde kuvvetli bir balta kuvvet ve tesirini göstermiştir. Evet İslam da tevhit esası, herkesin bir ra'i olup ra'iiyyesinin nik ü bed ahvâlinden mesul bulunduğu, la-yüsel ancak Cenab-ı Hak olduğu kaidesinin yegâne istinatgâhıdır.⁴⁰²

Halifenin hükümet yetkisiyle desteklenmesi gerektiği fikrini savunan Mustafa Sabri Efendi ise bu konudaki görüşünü şu ifadelerle dile getirmiştir: *“Halife diye tayin ettikleri şahıs ne padişahdır ne de hükümette bir yetkisi var. Atama yapması veya azletmesi, kanunlar imzalaması veya reddetmesi, bir şey emretmesi veya nehyetmesi gibi hiçbir yetkisi yoktur.”*⁴⁰³

Meclis'in halifenin tayini ve tespitini yaptıktan sonra Abdülmecid Efendi'ye gönderdiği telgraflarda, yeni dönemde hilafet makamının siyaset dışı tutulacağı açıkça ifade edilmiştir. Ancak yeni halifenin göreve gelmesi ve yetki alanının tespiti sırasında Mecliste ve yaygın kamuoyunda çıkan tartışmalar pek te politik gündem dışında kalmayacağını göstermiştir. Hoca Halil Hulki ve arkadaşları, Hoca İsmail Şükrü'nün hilafetin siyasi kanadının kırılarak ruhanî bir alana hapsedilmeye çalışıldığını bunun da papalığa benzediği yönündeki eleştirilerine, papalığın ruhanî mi cismani mi olduğunu tarif ettikten sonra cevap vermişlerdir.

Şu tafsilden anlaşıldığı üzere Papa cismani ve ruhanî farkını tasvip etmekle beraber Nasraniyet alemi fiilen cismaniyi ruhanîden ayırmıştır. Halbuki alem-i İslam'da böyle bir fark yoktur. Namaz kılmak ve oruç tutmak gibi hükümet kurmak ve harp etmek de bir emr-i dinidir. Eğer biz bugünkü halife-i müslimine umur-ı ibadeti yani mesalih-i ruhaniyeyi tefviz ede idik Hoca Şükrü Efendi loncasının bihakkin tarizine uğrayabilirdik. Türk milletinin umur-i ruhaniyesi de kendisine aittir ve halife yalnız bizim halifemiz olmadığından mesalih-i diniyemize müstakillen karışamaz. Binaenaleyh eimme, huteba, şeriye, evkaf, cevami, mesacid, tekaya, zevaya, medaris

⁴⁰² İsmail Şükrü, *Hilâfet-i İslâmiyye ve Türkiye Büyük Millet Meclisi*, 40.

⁴⁰³ Mustafa Sabri Efendi, *Hilâfetin İlgasının Arka Planı*, 114.

umurunda halifeye bir salahiyet-i hassa vermek pek sakim bir hareket olur. Bu makam bütün şaibelerden münezzeh ve pek yüksektir. Bir tabaka-i müsliminin işiyle uğraşmak müşarun ileyh için züldür. İşte kendisine velev sırf umur-i uhreviyeye ait vazife tefrik edersek bugünkü hilafetin manay-ı ledünnünü anlayamamış oluruz. Hoca Şükrü Efendi ve şürekası haşa sümme haşa hilafeti papalıkla mukayeseye yeltenmekle adeta Meclis'in gaye ve kararına kaşı hakaret etmiş oluyor.⁴⁰⁴

Hoca Halil Hulki ve arkadaşları hilafet makamının yetki alanının kısıtlanmasını, Vahdeddin'in Sevr anlaşmasını imzalamaya yetkisinin olmasından hareketle savunmuşlardır. Hilafet makamının siyasi yönünü de kapsayacak şekilde ele alan Halil Hulki ve arkadaşları Meclis'e ait olan teşri, tenfiz ve icrayı hukuk yetkilerinin tamamını halife de olsa tek kişinin yetkisine verilmesi halinde, Vahdeddin'de yaşanan olumsuz durumların tekrar yaşanmasına sebep olacağını öne sürmüşlerdir. Hatta yasama ve yürütme yetkilerinin kısmen halifede kısmen Meclis'te dahi olmasını tehlikeli bulduklarını meşrutiyet dönemlerini örnek göstererek sorunlu görmektedirler. Çünkü her iki tarafta yani halk ve yöneticiler zaman zaman çatışmalara sebep olmaktadır. Özellikle iktidardaki kişinin değişmesi kendisine verilen kısmi yetkilerin kullanımının da değişmesiydi. Sultan Vahdeddin'in bu hakları kötüye kullanarak halkın aleyhine çalıştığını ileri sürmektedirler. O yüzden halk saltanata son vermiş ve egemenlik hakkından yetki paylaşımı yapmadan yeni bir düzen inşa etmiştir diyerek, halife dahi olsa asla yetki paylaşımına gidilmeyeceği Hoca İsmail Şükrü ve arkadaşlarına cevap olarak vermişlerdir.

Hoca Efendi meşrutiyetle bile iktifa etmeyip hilafet ve halife perdesi arkasında bütün hukuk-ı milleti, milletten gasp edip kurun-i vüstai ve hatta kurun-i ulai şeklinde bir şahsa vermek istiyor. Ve bu arzusunu güya mukteza-yı şerdir diye meydan-ı aleniyete vermekten utanmıyor. Hoca diyor ki: “Şeriat-ı İslamiye, kuvvetsiz, hükümsüz, istiklalsiz, hürriyetsiz bir hilafet ve halife tanımamıştır. Binaenaleyh halifenin kuvvet ve şevket sahibi ve mesalih-i ammede tasarrufa kadir olması en mühim bir esas-ı şeri olmakla bugünkü hale nazaran hükümetimizin, devletimizin reisi olması bir emr-i zaruridir. Bu hususta başka türlü bir şekle imkân yoktur.”⁴⁰⁵

Bu ifadelerinden dolayı İsmail Şükrü, Meclis'e ve millete karşı ihanetle suçlanmış, Teşkilat-ı Esasiye kanununu ve hakimiyet-i milliye karşı başkaldırı olarak değerlendirilmiştir. Hoca İlyas ve arkadaşları hilafet makamını geleneksel İslam siyasetine göre değil, milli egemenlik ve Meclis'e karşı durumu üzerinden ele almışlardır. Hoca İsmail Şükrü'nün teorik düzlemde evrensel düzeyde ele aldığı hilafet makamı etrafında Müslüman devletlerin yönetimleri ile kurulacak olan irtibat,

⁴⁰⁴ Halil Hulki - İlyas Sami - Rasih, “Hakimiyet-i Milliye ve Hilafet-i İslâmiye”, 6/114.

⁴⁰⁵ Halil Hulki - İlyas Sami - Rasih, “Hakimiyet-i Milliye ve Hilafet-i İslâmiye”, 6/114.

halife tarafından verilecek menşurlarla sağlanacaktır. Bu konuya dair fikirlerini şöyle ifade etmiştir:

Makam-ı hilafet İslam'ın merkez-i vahdeti olması cihetiyle diğer hükûmât-ı İslamiyye ile makam-ı hilafet arasındaki rabitanın bir şekl-i İslamde tecellisini temin edecek esbabı da nazar-ı dikkate almak lazımdır. Bunun içindir ki hükûmât-ı İslamiyyenin müracaatları halinde olanlara birer menşur-i emaret itası suretiyle bu rabıtayı takviye etmek lazımdır. Bu suretle menşur-ı emaneti haiz olan hükûmât-ı İslamiyyenin nezd-i hilafet-penahide bulunduracağı süferanın mercileri, hariciyye vekaleti olan diğer sefirlerden farklı olarak doğrudan doğruya heyet-i vekile riyaseti veya Şer'iyye Vekaleti makamları vasıtasıyla makam-ı hilafete irtibatlarının tekidi ciheti de muvafık-ı maslahat görülmüştür.⁴⁰⁶

Hoca Halil Hulki ve arkadaşları halifenin iç siyasette Meclis'in yetkileri üzerinde konumlandırılmamasını savunurken, uluslararası düzeyde de hiçbir Müslüman ülkenin siyasetine müdahale yetkisinin dinen ve siyaseten mümkün olamayacağını izah etmeye çalışmışlardır. Geleneksel siyasette halifenin yetki ve görevleri arasında bulunan emür'ül hac görevi yeni halifenin görevleri arasında değerlendirilmemiştir. Hoca İsmail Şükrü emür'ül hac vazifesinin yeni halifenin görevleri arasında zikrederek hilafetin kutsal topraklar üzerindeki sorumluluklarını şu şekilde ifade etmiştir:

Bu vazifeden birisi veliyyi hac intihap ve tayinidir. Zira huccacın gerek emn ü salamatle zihab ve iyabı, gerek haccın ikamesi, halifenin vezaif-i diniyyesindendir. Binaenaleyh bu vezaifi emir-i hac tayini suretiyle ifa etmek bugün için zarurat halini iktisap etmiştir. Halife, hadimü'lharemeyn olmak itibarıyla Ravza-ı Mutahhara ile Kâbe-i Mükerrreme'nin hizmet-i mübeccelesi uhde-i hilafette bulunacağı tabii olduğundan Kâbe-i Mükerrreme için bir Harem-i Şerif müdürü, Ravza-ı Mutahhara için Şeyhü'l-Harem nasb ve tayini suretiyle o hizmeti ifası icap eder. Ensab-ı şerife sahiplerinin neseplerini sıyanet etmekte makam-ı hilafetin bir vazifesidir. Binaenaleyh bu vazifeyi nakibu'l-eşraf tayini suretiyle ifa lazımdır. Halifenin hükümeti olan Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti bilumum hükûmat-ı İslamiyyenin en kuvvetlisi olmak itibarıyla havza-ı hükümeti haricinde kalan makamat-ı mübarekenin himayesine diğer hükûmattan ehakk ve evla olduğu şüphesizdir. Binaenaleyh bu himayenin Büyük Millet Meclisinde takdir olunacak veçhi ile ifası icap eder.⁴⁰⁷

*“21 Teşrin-i sani 1338 tarihli bir telgrafta: “Halife-i Resulullah” yerine evvelce bildirdiğimiz “Halife-i Müslimin” denilecektir dedik”*⁴⁰⁸ Mustafa Kemal'in halifenin hangi sıfatları kullanabileceğini tebliğ ettiği telgrafta dahi siyasi sıfatların kullanmasının uygun olmayacağı cevaben kendisine bildirilmiştir. Mustafa Kemal

⁴⁰⁶ İsmail Şükrü, *Hilâfet-i İslâmiyye ve Türkiye Büyük Millet Meclisi*, 62-63.

⁴⁰⁷ İsmail Şükrü, *Hilâfet-i İslâmiyye ve Türkiye Büyük Millet Meclisi*, 62.

⁴⁰⁸ Mustafa Kemal Paşa, “Nutuk'ta Abdülmecid Efendi'nin Hilafeti ve Hoca Şükrü'nün Risâlesi”, 6/572; Gazi Mustafa Kemal, “Abdülmeccid Efendi, Babasının Adı Münasebetiyle de Olsa "Han" Unvanından Vazgeçemiyor”, çev. Ercümet Hüsni Baki vd., *Nutuk*, ed. Nejat Bayramoğlu - Kurtuluş Güran (Ankara: Kaynak Yayınları, 2015), 2/532.

tarafından “Halife-i Müslimin” sıfatını kullanması uygun görülen yeni halifenin hac emirliği görevini yerine getirmesi Hoca İlyas ve arkadaşları tarafından şu gerekçelerle siyasi müdahale olarak değerlendirilmiştir.

Hoca Efendi bilmelidir ki iyi kötü hukuk-ı düvel ıtlak olunur, bir mecelle-i mevzua var. Hukuk-ı düvel mucibince her devlet hürdür. Dahili ve harici istiklali haizdir. Bizim umur-i icraiyesinde hâkim olan bir halife eğer müluk-i mütenevvia-yı İslamiyeye menşur verecek olursa onlar Türkiye Devleti’nin tabiiyetine girmiş olurlar. Bu hal cihanın muvazene-i siyasiyesini bozar. Bu kadar büyük Türk Devleti’ni bilhassa İngiltere devleti kendisi için bir adüvv-i bi-eman telakki eder. Biz İslamiyet’i kurtaralım derken belanın katmerlisini üzerimize davet etmiş oluruz.⁴⁰⁹

Satır aralarındaki ifadelerden de anlaşılacağı üzere, halifenin görevleri yerel ve uluslararası siyasi konjonktüre göre değerlendirilmektedir. Hicaz yönetiminin dönem itibarıyla İngiliz destekli siyaset yürütmesi, uluslararası anlamda Meclis’in kararını etkilemektedir. Meclis İngilizlerin düşmanı olmaktan dolayı çekincelere kapılarak, geleneksel İslam siyasetine göre halifenin yetki alanı daraltılmıştır. Dünyada yaşanan siyasi sorunlar ulusal ve uluslararası siyasi politikalara göre yeni bir hilafet modeli geliştirmemizi zorunlu hale getirmiştir. Tabi ki yeni hilafet modelinin evrensel ideallerden vazgeçmesini yalnızca uluslararası siyasi çekinceler açısından değerlendirmemek gerekir. Yeni hilafet modelinin şekillenmesinde, Cumhuriyetin kurucu kadrosunun, Batı tarzı siyasi ilkeler üzerine yeni bir devlet modeli hedeflemesi en temel faktörlerdendir. Batıcı bir modellemenin hilafet üzerine yansımaları evrensel iddialardan vazgeçmek olmuştur. Evrensel iddialar dediğimiz fikirler emperyalist idealler değil, imparatorluk düşüncesinden ulus devlet anlayışına geçiştir. Ulus devlet üzerine inşa edilen bir devletin aynı ırktan dahi olsa başka devletlere müdahalesi ya da siyasi yaklaşması pek te mümkün değildir.

Hoca İsmail Şükrü, hilafet makamını ve saltanatı birbirinden ayırarak yeni bir hilafet modellemektedir. Layüsel bir saltanat modelinin dinen hiçbir dayanağının olmadığını ve bu durumun dine mugayir bir anlayış olduğunu ifade ederek hilafet makamını olabildiğince ayrı sahada değerlendirmeye gayret etmiştir. İsmail Şükrü Efendi kendi açısından hilafete dayalı yönetim anlayışını şu modelleme üzerinden ifade etmiştir:

İslam’da halife ile milletin vaziyet ve münasebeti en mühim bir kanun-ı esasi olarak telakki olunmuş ve buna müteferri ahkam kütüb-i akaidde tezyil edilmiş olduğu cihetle bu cihetin de takrir ve tespiti elzem görülmüştür. Evvela şurasının anlaşılması lazımdır

⁴⁰⁹ Halil Hulki - İlyas Sami - Rasih, “Hakimiyet-i Milliye ve Hilafet-i İslâmiye”, 6/117.

ki, İslam da hakimiyet Şer’de ve Şeriat’a müstenit olan kanundadır. Din-i İslam bütün hususi menfaatleri, müteferrik siyasetleri ifna ve inkâr ederek, heyet-i içtima’iyyesine bir kanun-ı külliye itaat ve inkıyad-ı emr eylemiştir. Ahalinin malik-i rikabı, mütehakkimi bir hükümet teşkiline ruh-ı İslam katiyen müsaade etmez ve vezaif-i hükümeti ifa eden eşhas için ne hukuk-ı mahsusa vardır ne de hususi unvanlar ve imtiyazlar. Hatta hükümetin şahsi ve keyfi hall ü akd iktidarı da yoktur. İslam’da kavaninin hadisata tatbiki bile menafi’-i umumiyyeye, maslat-ı ‘ibada tevfiğ edilir. Yoksa hulefanın ümera ve hükkamın irade-i keyfiyye ve maksad-ı hususiyeleri tatbikatta müessir olamaz.⁴¹⁰

Hoca İsmail Şükrü yeni hilafet modelini tarif ederken halk egemenliği ile birlikte değerlendirmiştir. Hilafet makamının aynı zamanda Müslümanların egemenliğinin temsil makamı olarak değerlendirmiştir. Bu bakış açısı Büyük Millet Meclis’in meşruiyetinin de temelleridir. Dönemin siyasi söyleminde bir kurumun meşruluğunu sağlayabilmesi, halk egemenliği söylemine dayanmaktadır. Siyasi kurumlar ve inkılaplar açısından bakıldığında siyasi adımların en önemlisi yapılan değişim ve dönüşüme makul ve meşru zeminler bulmaktır. Bu durum yalnız ülkemiz açısından değil evrensel politik düzlemde bir değerlendirmedir. Hoca İsmail Şükrü de hilafet makamını halk egemenliğinin asıl istinatgahı olması üzerinden değerlendirmektedir.

Müslümanlığın ayn-ı hükümet demek olan hilafet hakkındaki telakkisi de garptaki gibi değildir. İslam, Avrupa’da olduğu gibi ne bir hakk-ı kraliyet ne hakk-ı saltanat tanır ne de halifeyi Avrupa’nın teokratik dedikleri ilahi bir sultan olmak üzere telakki eder. İslam nazarından hulefanın mevkii ancak ikame-i Şeriat için bir memurdan başka bir şey değildir. İslam, alel-umum kuvve-i icraiyyeyi bu surette telakki eder. Onun içindir ki, Müslümanlık nazarında halife ne papalık gibi masum ne de bir kanun-ı ilahi vaz’ına salahiyyettardır. İslam nazarında halife ne yaptığından gayr-i mesul ne halkın akaidi üzerinde tasarrufa kadirdir.⁴¹¹

Hilafet makamının saltanat ve kraliyet olmadığı önemle vurgulanarak dünyevi yetkilerinden her zaman kanunen mesul olduğu ifade edilmiştir. Halifenin yerine getirmesi gereken dinî yükümlülükleri olduğunu, yoksa manevi ayrıcalıkları olmadığı ön plana çıkartılmıştır. Daha sonra halifenin dinî otorite olmasından dolayı papalık gibi sorgulanamaz değil sarîh olan dinî konularda dahi halkın hukukuna karışamayacağı üzerinden değerlendirmelerde bulunmuştur. Halifenin şeriata ve halka karşı görevlerinden sorumlu olması, halkın egemenliği ilkesi üzerinden bir değerlendirmedir. Hoca Halil Hulki ve arkadaşları, İsmail Şükrü Efendi’nin bu hilafet tanımını yanlış bularak kendisinin hakimiyet ve izzet-i nefsi milliyeyi tanımadığını ifade etmişlerdir. İsmail Şükrü Efendi’nin hilafeti konu edinen

⁴¹⁰ İsmail Şükrü, *Hilâfet-i İslâmiyye ve Türkiye Büyük Millet Meclisi*, 54-55.

⁴¹¹ İsmail Şükrü, *Hilâfet-i İslâmiyye ve Türkiye Büyük Millet Meclisi*, 56.

risalesine reddiye olarak *Hakimiyet-i Milliye ve Hilafet-i İslamiye* risalesinde, hilafet makamının hükümet yetkisi olmadan da varlığını devam ettirebileceğini şu şekilde dile getirmişlerdir.

Bundan maada Hoca Şükrü Efendi bilmelidir ki halife hasran fılan devlet-i İslamiye'nin reisi değildir. Halifenin Türk milletinin mesalihi ile alakası yoktur. Çünkü Türk milleti kendi mukadderatını bilfiil ve bizzat tedvir eder. Nasıl İran, Afgan ilh. Düvel-i müstakille-i İslamiyesi umur ve hususatını halifeye tedvir ettirmiyorlarsa biz de ettirmeyiz. Halifenin makamı pek yüksektir ve ancak mesail-i müştereke-i İslamiyesi müşarun ileyhin daire-i hilafetindedir. Bununla iktifa etmek bizi vebal-i şeriden kurtarır. Nitekim halifesiz geçen devirlerde mülûk-i Osmaniye'nin saltanatına tariz edilmemişti ve o zamanki yabancı halifeleri de Türkler umur-ı dahiliyelerine karıştırmamışlardır. Kezalik Türk'ten olmayan düvel-i müstakille de Al-i Osman hulefasını işlerine teşrik ettirmemekle bir günah etmiş olmadılar, olmuyorlar.⁴¹²

Hoca İlyas Sami ve arkadaşlarına göre hükümet yetkisi hilafetin şartlarından değildir. Tarihte Osmanlı Devleti'nin dahi hilafet makamı olmadan yüz yıllarca İslami bir yönetim izlediğini örnek vermektedirler. Ayrıca bugün dahi hürriyetlerini elde etmiş Müslüman yönetimler, halife olmadan işlerini yürütmektedirler. Bundan dolayı yasama ve yürütme yetkisinin Meclis'in elinde olması, hilafet makamını geçersiz kılmamaktadır. İsmail Şükrü'nün hilafetin, kraliyet ya da saltanat olmadığını, kanuna karşı sorumlu olduğunu söylemesine rağmen; *“Yani hükümete ait ne kadar işler varsa umurunun ifası makam-ı hilafete aittir. Zira emanat-ı kübra olan hilafet, aynen hükümet demektir. En büyük salahiyet-i icra imam-ı müsliminde tezahür eder. Kuvve-i icraiyyenin en büyük reisi, idare mahkemesinin ve bütün memurinin münteha-yı irtibatı makamı hilafettir.”*⁴¹³ ifadeleri eleştiri konusu olmuştur.

Hoca Hulki ve arkadaşları, İsmail Şükrü Efendi'nin halifeye verdiği bu yetkinin önceki krallarda bile olmadığını ifade etmişlerdir.

Rus Çarı bile bu kadar müstebit değildi Hoca Efendi! O, hiç olmazsa idare makinesinin bütün çarklarına burnunu sokmaz ve burnunu kaptırmazdı. Af hakkını da müşarun ileyhe veriyorsunuz. Halbuki bu hak bizde Meclis-i alimize racidir. Başka memalik-i İslamiye bu hakkı istediği gibi istimal eder. Kandahar'da bir mahkumu İstanbul'daki halife affederse acaba bu af nafiz olur mu? Orada olmazsa niçin Gelibolu'da veyahut Bolu'da olsun?⁴¹⁴

Hoca Halil Hulki ve arkadaşları, İsmail Şükrü Efendi'yi hem halifenin kanuna karşı sorumlu olduğunu söylemesine rağmen hem de bu kadar geniş yetkiler

⁴¹² Halil Hulki - İlyas Sami - Rasih, “Hakimiyet-i Milliye ve Hilafet-i İslâmiye”, 6/116.

⁴¹³ İsmail Şükrü, *Hilâfet-i İslâmiyye ve Türkiye Büyük Millet Meclisi*, 56.

⁴¹⁴ Halil Hulki - İlyas Sami - Rasih, “Hakimiyet-i Milliye ve Hilafet-i İslâmiye”, 6/124.

tanımasını eleştirmişlerdir. Aslında onların eleştirdiği nokta halifenin tarihte bu kadar yetkiye sahip olup olmaması değildir. Önemli olan Meclis'in üzerinde herhangi bir siyasi otoritenin olmamasıdır. Yoksa tarihteki ve şimdi var olan bağımsız Müslüman devletlerin yönetimlerinin şeriata göre meşru olup olmaması değildir. Hilafetin Osmanlı, Abbasi ve Emevî tecrübelerine bakıldığı zaman sultanın şahsında mündemiç olan devlet başkanlığı ve halife unvanlarının görev tanımlarını birbirinde ayırmak pek te mümkün değildir. Hoca İlyas ve arkadaşlarının, İsmail Şükrü Efendi'nin risalesine tarihi tecrübeleri göz ardı ederek yaklaşımları, bizce iktidarın fikirlerini paylaşmalarından dolayıdır. Dönemin önemli siyasi figürlerinden biri olan Seyyid Bey, *Hilafet ve Hakimiyet-i Milliye* adlı kaleme aldığı risalede İsmail Şükrü Efendi'yi hilafet makamına atfettiği bu yetkilerden dolayı şu gerekçelerle eleştirmiştir:

Asrın ve maslahat-ı ammenin icabatına tevfi-k-i hareket zaruretinde bulunan hükümeti, emr-i idarede ve tanzim-i kavanin hususunda o gibi akval-i fukaha ile mukayyet kılmak, hiç doğru olmaz. Evail-i İslâm'da halk bir müctehidin mezhebiyle mukayyet değildi. Bugün bir meselenin hükmünü bir müctehitten sorarlarsa, yarın da diğer bir meselenin hükmünü başka bir müctehitten istifta ederlerdi. Ve hangi müctehidin kavli kendilerine kanaat verirse onunla amil olurlardı. Hiçbir müctehitte halkın kendi ictihadıyla amil olmasını iddia etmezdi. Çünkü herkes bilirdi ki Şari'den başka hiçbir kimsenin şariat nam u hesabına rey-i mücerrediyile ahkam vaz'ına salahiyeti yoktur. İşte bir taraftan zikrolunan nusus-ı sarihanın mazmun-ı münifi, diğer taraftan şariat-i hilafete, hilafetin envaina vesaireyedir. Yukarıda geçen mebahisinin heyet-i mecmuası, ciddi ve nazif bir nazarla piş-i teemmüle alınırsa vazihan anlaşılır ki zamanımızda hilafetten bahsetmenin manası yoktur. Ve zamanımızda hilafet meselesi, artık anane ve siyaset meselesinden başka bir şey değildir.⁴¹⁵

İfadeleriyle hilafetin, yasama ve yürütme yetkilerinin olmadığını dile getirmiştir. Zamanın ihtiyacına göre hilafetin yetki ve sorumluluklarının değişebileceğini ifade ederek, hilafet makamını dönem itibarıyla anane ve siyaset kapsamında değerlendirmiştir.

Büyük Millet Meclisi bu ananeyi ve bu siyaseti takdir ettiğindendir ki makam-ı hilafeti ilga etmemiştir. Yalnız onu eskisi gibi keyfe-ma-yeşa tasarrufla millet ve memlekete ıras-ı zarar edemeyecek bir hale vaz etmek maksad-ı meşruuna binaen Mısır'daki şekline irca, saltanatı da sahib-i hakikisi olan milletin yedinde ibka eylemiştir. Zat-ı hazreti hilafetpenahi de bunu kabul ve tasvip etmiştir. Nasıl ki vaktiyle Mısır'da da böyle yapılmış ve bu keyfiyet, içlerinde, İmam İzzüddin b. Abdisselam gibi büyük fakihler bulunan ulema-yı Mısır tarafından tecviz edilmiştir.⁴¹⁶

⁴¹⁵ Seyyid Bey, "Hilafet ve Hakimiyet-i Milliye", çev. Sami Erdem, *İslâm Siyasî Düşüncesinde Değişme ve Süreklilik Hilafet Risâleleri Cumhuriyet Devri*, haz. İsmail Kara (İstanbul: Klasik Yayınları, 1. Basım, 2014), 6/172.

⁴¹⁶ Seyyid Bey, "Hilafet ve Hakimiyet-i Milliye", 6/172.

Seyyid Bey, Hz. Peygamber'in (s.) vefatının hemen ardından başlayan halifeler tarihinde devlet yetkilerinden ilk defa bu kadar mahrum olan Memlûk Devleti himayesine girmiş Abbasi halifesini, modern hilafet düşüncesine dayanak göstermektedir.⁴¹⁷ Yaşanan bu tarihi trajediyi İsmail Şükrü Efendi ise şöyle değerlendirmektedir:

El-Mütevekkil-Alellah hilafet-i İslamiyyenin mana-yı şerisini anladı. Lakin ne zaman anladı? Bir halife için ümera ve Memlûkler huzurunda huzu ve huşu tavrını takınmak meraretini nefsinde tattıktan, artık bu mansıb-ı azimin kendisinden beklediği vezaifin kabil değil, hakkından gelemeyeceğini yakinen bildikten sonra anladı.”...“Görülüyor ki, Müslümanlar kuvvetsiz hilafeti, vesayet ve himayet altına giren bir halifeyi velev ki Kureyşi ve Haşimi olsun tanımazlar. Zira Şeriat-i İslamiyye kuvvetsiz, hükümete, istiklalsiz, hürriyetsiz bir hilafet, bir halife tanımamıştır. Binaenaleyh halifenin kuvvet ve şevket sahibi ve mesalih-i ammede tasarrufa kadir olması en mühim bir esas-ı şeri olmakla bugünkü hale nazaran hükümetimizin, devletimizin reisi olması bir emr-i zaruridir. Bu hususta başka türlü bir şekle imkan yoktur.⁴¹⁸

Mustafa Kemal, hilafet makamı ile hükümet reisinin ayrımını yaparak, bir şahısta iki sıfatın olamayacağını şöyle ifade etmiştir:

Bir defa halife başkadır, hükümdar başkadır. Bizim sembolümüz olmaz ki, bu alem-i İslam'ın sembolüdür. Eğer halifeyi Türkiye Büyük Millet Meclis'inin reisi yapmak istersek, bunun için de yol vardır. Bu zat bir memleket tarafından mebus intihap olunur. Yani o demektir ki, Türkiye Büyük Millet Meclisi reisine halife denir. Bunda faide var mıdır acaba? Yoktur! Hücumların esbabından birisi de mutaassıp, dini bir hükümet tanımamızdır ve medeniyet-i hazıra ile gayr-ı layık görüldüğümüzdür. Fakat başımıza geçireceğimiz reisin ismine halife dediğimiz vakit dünya nazarında mutaassıp, kapkara bir heyet olarak görüneceğiz!⁴¹⁹

Mustafa Kemal'in meclis ve halifeyi iki ayrı unsur olarak ele alarak tanımlamasına dönemin önde gelen İslamcı aydınlarından Mustafa Sabri şiddetle karşı çıkmıştır. Hilafetin hükümet yetkisinden ayrılmasını hilafetin sonu olarak değerlendiren Mustafa Sabri, hükümetin bu yöndeki adımlarını şu ifadelerle tenkit etmiştir:

Mustafa Kemal ve adamları, hükümet etme yetkisini kendi adamlarından müteşekkil Millet Meclisi'ne intikal ettirirken, İslam şeriatının uygulamasını, yetki ve sorumlulukları elinden alınan göstermelik halifeye bırakmışlardır. Bu şekilde şeriatın uygulanması fiilen engellenmiş oldu. Zira hilafet ve hükümetin birbirinden ayrılması, her iki müessesenin meşruiyetlerini yitirmesine sebep olmuştur.⁴²⁰

⁴¹⁷ Abdullah Mesut Ağır, “Memlûk Sultanlarının Gölgesi Altında Hilâfet Kurumu”, *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 10/2 (2011), 641.

⁴¹⁸ İsmail Şükrü, *Hilâfet-i İslâmiyye ve Türkiye Büyük Millet Meclisi*, 51-52.

⁴¹⁹ Hoca İsmail Şükrü, “Hilafet-i İslâmiye ve Türkiye Büyük Millet Meclisi”, 6/69.

⁴²⁰ Mustafa Sabri Efendi, *Hilâfetin İlğasının Arka Planı*, 115.

Hoca İsmail Şükrü'nün halifeyi aynı zamanda hükümetin de reisi olarak görmesine, Hoca Halil Hulki ve arkadaşları;

*“İslam’da asıl olan hükümet teşkilidir. Yoksa bir zata halife unvanını vermekten ibaret değildir. Hilafet demek hükümet-i İslamiye demektir. Tesis-i hükümet hakkı ise Cumhur-ı müsliminindir, vezaif de hükümetin vezaifidir, halifenin vazaifi değildir.”*⁴²¹ itirazında bulunmuşlardır. Hilafet ile hükümetin birbirinden ayrı olduğunu izah etmişlerdir. Halifeye ve hükümete yetkiyi verenin ise halkın olduğu tekrar vurgulanmıştır. Halifenin yetkileri noktasındaki Seyyid Bey, Halil Hulki ve arkadaşlarının aynı fikirde oldukları görülmektedir. Meclis yetkileri üzerinde hiçbir yetkinin olamayacağını kendileri açısından siyasi ve dinî noktalardan yorumlamışlardır. Ayrıca Seyyid Bey, hilafeti devletin bir memuru olarak değerlendirmiştir. Halifeyi, vekil ve vekalet üzerinden değerlendirerek yetkileri bakımından Meclise bağlı bir kurum olarak görmektedir.⁴²²

4.11. Meclis Halifenin Halife Meclisindir

Hoca İsmail Şükrü Efendi, Meclisinin seçim yoluyla bir halife tayin etmesinin ardından ilkesel ve şekilsel açıdan yanlış bulduğu noktalara itirazda bulunmuştur. Ancak dikkat edilmesi gereken husus, İsmail Şükrü Efendi’nin itirazları Meclisin halife tayin etmiş olmasına değil halife tayininde uygulanan yöntemleredir. İşte tam da bu yüzdendir ki, İsmail Şükrü Efendi hiçbir zaman hilafet makamını Meclis’ten ayrı bir konumda değerlendirmemiştir. Hoca İsmail Şükrü’nün hükümet yetkisinin Meclis’in elinde olduğu için daima hilafeti Meclis ile eşdeğer tutmasının arkasında yatan sebep, kendisinin halk egemenliğini savunmasıdır. İsmail Şükrü Efendi hilafet makamının istinatgahı olarak gördüğü Meclis’i hilafetle siyasi bütünlük içerisinde görmüştür. *“Hiç şüphe yok ki bu vaziyet muvakkattir ve inşallah çok geçmeksizin hal-i asli ve tabii avdet edecektir. İslam efkârı umumiyesi yakinen bilmelidir ki Büyük Millet Meclisi’yle Meclis’in intihap ve bey’at ettiği müslimin arasında hiçbir ayrılık gayrılık yoktur. Halife Meclis’in, Meclis halifenindir.”*⁴²³

İsmail Şükrü Efendi’nin Meclis ile hilafet makamını eşdeğer tutması iktidar ve çevresini rahatsız etmiştir. Hatta İsmail Şükrü’nün kullandığı ifadelerden dolayı Meclis’i ve milli egemenliği tanımamakla suçlamışlardır. Hoca İlyas ve rüfekası İsmail Şükrü’nün mevcut siyasi durumu gayri tabi göstermesini eleştirerek, yapılan

⁴²¹ Halil Hulki - İlyas Sami - Rasih, “Hakimiyet-i Milliye ve Hilafet-i İslâmiye”, 6/103.

⁴²² Seyyid Bey, “Hilafet ve Hakimiyet-i Milliye”, 6/162.

⁴²³ Halil Hulki - İlyas Sami - Rasih, “Hakimiyet-i Milliye ve Hilafet-i İslâmiye”, 6/120.

inkılapların ve siyasi dönüşümlerin yeni siyasi sistem için yapıldığını ve bu durumun geçici değil kalıcı olduğunu şu ifadelerle açıklamışlardır:

Hayır efendim! Vaziyet muvakkat değildir, hali tabii ve asli budur. Asıl gayr-i tabii hal bundan evvelki idi. Geçen senelere kadar olan hilafet müessesesinin şer'e hiçbir tetabuku yokken siz asla şakk-ı şefeh-i itiraz etmediniz. Şimdi ise ruh-ı İslam'a en muvafık ve en yakın bir usul-i hükümeti ihya ettiğimiz halde buna itiraz ediyorsunuz. Diyorsunuz ki: "Umur-ı ammede tasarruf, hilafetin vass-ı mukavvimidir, rükn-i rekinidir, onsuz hilafet yoktur. Yani umur-ı ammede tasarruf sahibi olmayan halife olmaz". Buna yukarıdan beri cevap verdik. Hilafet demek hükümet-i İslamiye demektir. Cumhur-ı müslimin sahib-i hak ve sahib-i hükümdür. Her ne üzerinde ittifak ederse meşru ve muta olan odur.⁴²⁴

Hoca İlyas ve arkadaşlarına göre hilafetin şu anki yetki ve etki alanını halk belirlemiştir. Bu durumu dinî açıdan ele alarak, Hz. Peygamber'in vefatından sonra en meşru halife tayini olduğunu savunmuşlardır. Yeni seçilen halifenin yetkilerini halka dayandırarak aslında İsmail Şükrü'ye göre arızî bir hilafet modeli olan yeni sistemin hem kalıcı olduğunu söylemişler hem de halk egemenliğinin üzerinde bir konuma çıkamayacağını vurgulamışlardır.⁴²⁵ Mustafa Kemal de bu hususlara dikkat çekerek meclis egemenliği üzerinde hiçbir makam tanımayacağını ifade etmiştir. *"Şükrü Hoca Efendi ve rüfeka'sı "Halife Meclis'in, Meclis halifenindir" safsatasıyla Millet Meclisi'ni halifenin heyet-i meşvereti ve halifeyi Meclis'in ve dolayısıyla devletin reisi gibi göstermek ve kabul ettirmek istemişlerdir."*⁴²⁶

Mustafa Kemal bu konudaki tartışmalara son noktayı koymak amacıyla, önceleri siyaseten açıkça ifade etmediği hilafet makamı hakkındaki görüşlerini şöyle dile getirmiştir:

Hilafet meselesi hakkında halkın tereddüt ve endişesini gidermek için her yerde lüzumu kadar beyanat ve izahatta bulundum. Katı olarak ifade ettim ki, "Milletimizin kurduğu yeni devletin mukadderatına, muamelelerine, bağımsızlığına, unvanı ne olursa olsun hiç kimseyi müdahale ettiremeyiz! Milletin kendisi kurduğu devleti ve onun bağımsızlığını muhafaza ediyor ve ilelebet muhafaza edecektir!"⁴²⁷

Mustafa Kemal, gazetecilerin bu konuya dair kendisine yönelttiği soruya şu ifadelerle cevap vermiştir:

Dünya yüzünde müstakil ve yeni bir Türkiye Devleti vardır. Ve devleti kuran milletin bir Türkiye Büyük Millet Meclisi vardır. Milletin, memleketin yegâne hakiki mümessili

⁴²⁴ Halil Hulki - İlyas Sami - Rasih, "Hakimiyet-i Milliye ve Hilafet-i İslâmiye", 6/120.

⁴²⁵ Evkuran, *Sünnî Paradigmayı Anlamak Bir Ekolün Politik ve Teolojik Yapılanması*, 261-262.

⁴²⁶ Mustafa Kemal Paşa, "Nutuk'ta Abdülmecid Efendi'nin Hilafeti ve Hoca Şükrü'nün Risâlesi", 6/576.

⁴²⁷ Gazi Mustafa Kemal, "Hilafet Meselesi Hakkında Halkın Tereddüt ve Endişesini Gidermek için Verdiğim İzahat" 2/542.

bu meclistir. Türkiye Devleti'nin reisi de vardır. Bu şekil şeridir, ildir. Bilhassa istiklal-i devleti en iyi muhafaza edecek bir şekildir. Türkiye Devleti başka bir makam tanımaz ve haddi zatında başka bir makam yoktur.⁴²⁸

Mustafa Sabri ülke yönetiminde meclisten başka bir gücün söz sahibi olamayacağı bir sistemde hilafetin sembolik olmaktan öteye gidemeyeceğini şu şekilde ifade etmiştir:

Hükümet işleri Millet Meclisi'ne devredilirken, İslam şeriatının uygulanması da sözde halifeye bırakılmıştır. Ancak bu iki kurum arasında, bir yardımlaşma ve uyum yoktur. Bu iki kurumun düşman iki zıt kutup değil de müttefik olduklarını varsay bile, bu organlar arasındaki kuvvet dağılımında korkunç bir çarpıklık vardır. Tüm yetki ve otorite Millet Meclisi'ndeyken sözde hilafetin hiçbir yetki ve otoritesi yoktur. Yeni yönetim bu esas üzerine bina edilmiştir.⁴²⁹

Hoca İsmail Şükrü Efendi, hilafet makamından dolayı İslam aleminin Meclis'e bağlandığını ifade ederek bu durumun gereği olarak Meclis tarafından en kısa sürede usulüne uygun olarak diğer İslam ülkelerindeki yöneticilere menşur verilmesini tavsiye etmiştir.

Halifenin hükümeti olan Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti bilumum hükemat-ı İslamiyyenin en kuvvetlisi olmak itibarıyla havza-ı hükümeti haricinde kalan makamat-ı mübarekenin himayesine diğer hükümatan ehakk ve evla olduğu şüphesizdir. Binaenaleyh bu himayenin Büyük Millet Meclis'inde takdir olunacak vech ile ifası icap eder. Makam-ı hilafet, İslam'ın merkez-i vahdeti olması cihetiyle diğer hükümat-ı İslamiyye ile makam-ı hilafet arasındaki bir şekl-i İslami'de tecellisini temin edecek esbabı da nazarı dikkate almak lazımdır. Bunun içindir ki hükümet-i İslamiyyenin müracaatları halinde onlara birer menşur-i emaret itası suretiyle bu rabıtayı takviye etmek lazımdır.⁴³⁰

Hoca İlyas ve arkadaşları dünya siyaseti açısından geline noktada, bir halifenin bağımsızlığını kazanmış ülke yöneticilerine menşur vermesini mümkün görmemektedirler.

Herhangi bir hükümet-i İslamiye bir menşur-i emareti istemez veya kabul etmezse sen onu makam-ı hilafete aforoz mu ettirmek niyetindesin Şükrü Efendi! Hoca Efendi bilmelidir ki, iyi kötü hukuk-ı düvel ıtlak olunur, bir mecelle-i mevzua vardır. Hukuk-ı düvel mucibince her devlet hürdür. Dahili ve harici istiklali haizdir. Bizim umur-i icraiymizde hâkim olan bir halife eğer mülûk-i mütenevvia-yı İslamiyye menşur verecek olursa onlar Türkiye Devleti'nin tabiiyetine girmiş olurlar. Bu hal cihanın muvazene-i siyasiyesini bozar. Bu kadar büyük bir Türk Devleti'ni bilhassa İngiltere

⁴²⁸ Mustafa Kemal Paşa, "İzmit Mülakatlarında Hilafet Meselesi", *İslâm Siyasî Düşüncesinde Değişme ve Süreklilik Hilafet Risâleleri Cumhuriyet Devri*, haz. İsmail Kara (İstanbul: Klasik Yayınları, 1. Basım, 2014), 6/64.

⁴²⁹ Mustafa Sabri Efendi, *Hilâfetin İlğasının Arka Planı*, 116.

⁴³⁰ İsmail Şükrü, *Hilâfet-i İslâmiyye ve Türkiye Büyük Millet Meclisi*, 62.

devleti kendisi için bir adüvv-i bi-eman telakki eder. Biz İslamiyet’i kurtaralım derken belanın katmerlisini üstümüze davet etmiş oluruz.⁴³¹

Hoca İlyas ve arkadaşları halifenin diğer İslam ülkeleri yöneticilerine menşur vermesini ulusal ve uluslararası siyaset bakımından ele almışlardır. Bir yandan emperyal güçlerden çekinceler dile getirilirken, diğer yandan iç siyasette halifenin bu tarz yetkileri kullanmasını egemenliğe tehdit olarak görmüşlerdir.

Alem-i harici şöyle dursun İslam hükümatı bile bunu kendilerine karşı bir tecavüz ve teaddi telakki eder. Bu suretle ittihad-ı İslam temin değil, bilakis camia-i İslamiyeti hedmetmiş oluruz. Bunlardan birinin bir menşur almaya tenezzül etmemesi makam-ı hilafetin tahkiri demektir. Siz risalenizde “Hükümat-ı İslamiyenin müracaatları halinde” diyorsunuz. Demek ki hilafete tebeyyet ihtiyaridir, isteyen hilafeti tanır, istemeyen tanımaz. Bu takdirde sizin hilafetinizin ne hüküm ve nüfuzu olabilir? Bu gidişle olsa olsa eski Osmanlı hilafetini ve saltanatını ihya etmiş oluruz ki millet-i kahiremiş buna karşı kılıçla mukabele etmiştir ve o kılıcın kabzası her zaman pençe-i millettir.⁴³²

Mustafa Kemal, halifenin diğer İslam ülkelerini hilafet makamından dolayı Türkiye’ye bağlanmasının siyasi açıdan ülkenin ve milletin menfaatine mâni olacağı noktasında değerlendirmektedir.

Hatta alem-i İslam’a şamil olarak kalması zaafıdır. Yani bugünkü şeraite göre biz kendi üzerimizdeki fenalığı tezyit ediyoruz. Böyle sembol olarak denecek! Fakat kimse böyle sembol olarak tanımıyor ki. Zannediyor musunuz ki Hintliler, Mısırlılar, Afganlılar ve saireler dini bir alaka ile bize merbutturlar? Bilakis milli mefkureleri ile bizi kurban etmeye çalışıyorlar. Hint Hilafet Komitesi var. Aynı meseleye dair muhaberatımız oldu. Sonra Mısırlılar ve saire ile muhaberemiz vardır. Bunların bizden rica ettikleri şey, siz çalışın da biz kurtulalım ve biz size hilafetten dolayı merbutuz. Efendim, hilafetten dolayı bana merbut olma, 70 milyonu kurtarmak için 8 milyonu da mahva teşebbüs etme! Mısır 14 milyon nüfusa maliktir. Bizden daha fazla nüfusludur. Kendilerini kurtarmaya çalışsınlar. Kendinizi kurtarın! Efendiler! Hilafet milletimize bir baş belasıdır. Osmanlı padişahlığı hilafeti almadan evvel Osmanlı devrinin en parlak safhasını yapmıştır. Fakat bu hilafet mevkiini aldıktan birkaç sene sonra sukuta başlamıştır. Menfaat göstermemiştir. Osmanlı serdarları, hükümdarları, padişahları hilafetten mücerret bulundukları zaman en büyük şaşaayı ve satveti göstermiştir. Yani hilafet hiçbir şey kazandırmamıştır. Birçok musibet getirmiştir.⁴³³

Hoca Halil Hulki ve arkadaşlarının kaleme aldığı *Hakimiyet-i Milliye Hilafeti İslamiye* adlı risale bundan sonraki süreçte ülke yönetiminde milletin egemenliğini vurgulamak üzere yayınlanmıştır. İsmail Şükrü’ye cevap niteliği taşımasının yanında yeni sistemin tanımını da yapmaktadır. Hilafeti yeni siyasi konjonktürde ele alarak yeniden modellemişlerdir. İslam’da adalet ve meşverete dayalı hükümet tesis etmenin asıl olduğu, hilafetin ise bir unvandan ibaret olduğu vurgulanmıştır. Hilafeti

⁴³¹ Halil Hulki - İlyas Sami - Rasih, “Hakimiyet-i Milliye ve Hilafet-i İslâmiye”, 6/117.

⁴³² Halil Hulki - İlyas Sami - Rasih, “Hakimiyet-i Milliye ve Hilafet-i İslâmiye”, 6/117.

⁴³³ Mustafa Kemal Paşa, “İzmit Mülakatlarında Hilafet Meselesi”, 6/70-71.

hükümet üzerinden yorumlamışlardır. Yeni siyasi sistem üzerinde yeni tartışmalar çıksa da hedefler için inkılapların tüm engellemelere rağmen hayata geçirileceği tekrar ifade edilmiştir.⁴³⁴ Hoca İsmail Şükrü, hilafet konusunda kaleme aldığı risalede kullandığı ifadelerden dolayı yargılanmak istenmiştir. Millet egemenliğini ve hükümeti gayrimeşru görmekle itham edilen İsmail Şükrü'nün Adliye Vekaleti tarafından yargılanabilmesi için 23 Ocak 1923'de dokunulmazlığının kaldırılması Meclise teklif edilmiştir. İsmail Şükrü hakkında soruşturma başlatılmış ancak dokunulmazlığının kaldırılması söz konusu olmamıştır. İsmail Şükrü tarafından yazılan risale Ankara'nın gündemini belli bir zaman meşgul etmiştir. Bu sırada Lozan'da yürütülen barış görüşmelerinde İsmet Paşa'nın başarı sağlayamaması Ankara hükümetine duyulan güveni zedelemiştir. Hükümetin Lozan'da izlemiş olduğu politikalar Meclis'te bir kısım milletvekilinin muhalefetine sebep olmuştur. Risale kriziyle tansiyonu yüksek olan Meclis, yeni siyasi krizlere sahne olmuştur.

4.12. Cumhuriyetin İlanı Sonrası Hilafet Sorunu

Lozan'da barış görüşmelerinin ikinci tur görüşmeleri başlamadan önce, Büyük Millet Meclisi'nin göndereceği temsilci grubuna İsmet Paşa ve ekibi yeniden seçilmiştir. İlk tur görüşmeleri sonrasında Meclis'te şiddetli muhalefetle karşılaşan İsmet Paşa ve ekibinin, görüşmeler sonrasında tekrar siyasi krizlere sebebiyet vermemesi için Nisan ayı içerisinde yakın bir tarih için seçim kararı alınması yönünde görüşmelere başlanmıştır. 16 Nisan'da Meclis'in son oturumu gerçekleşmiş ve ardından seçim kanunu onaylanmıştır. Seçim sonrası ilk dönemki Meclise göre diplomasi kökenli milletvekilleri çoğunluğu elde etmişlerdir. Geri kalan kısmının bir bölümünü de asker kökenli vekiller oluşturmaktadır. Lozan görüşmeleri sonrası tarafların daha net çizgilerle birbirlerinden ayrıldığı yeni vekil grubunda, şiddetli tartışmalar yaşanmıştır. 1 Kasım 1922'de alınan bir kararla saltanatın kaldırılması ve Lozan'daki barış görüşmeleri sona ermesine rağmen, Ankara'da kurulan hükümetin yönetim rejiminin adı hala konulamamıştır.

Bir kısım hükümet yetkilileri tarafından yerel ve uluslararası yayınlarda verilen mülakatlarda, adı konulmasa da mevcut siyasi durumun Cumhuriyet idaresi olduğu ifade edilmiştir. Özellikle II. Meşrutiyet'in ilanı ile birlikte hızlandırılan demokratikleşme hareketleri, yıllar sonra kendisini devlet yönetiminde Cumhuriyet modeli olarak ortaya koyacaktır. Her ne kadar bazı dönemlerde mevcut siyasi şartlar

⁴³⁴ Turan, *Hilafetin Tarihsel Gelişimi ve Kaldırılması*, 204.

gereği saltanat ve hilafet ön planda tutularak belli siyasi hedefler elde edilse de en nihayetinde milli saltanat tesis edilmiştir. Saltanatın kaldırılmasının ardından kamuoyunda gittikçe güçlenen milli egemenlik fikri kısa sürede Meclise hakim olmuştur. Meclis'in ikinci döneminde, yönetim alanında yapılacak reformları hayata geçirecek ekibin, Meclis'teki oy çoğunluğunu elde ettiği görülmektedir. Cumhuriyet rejiminin devletin yeni yönetim şekli olması kararının oylandığı Meclis oturumunda, İsmet Paşa söz alarak devlet rejiminin ilan edilmesinin zaruri olduğunu şu ifadelerle dile getirmiştir.

Cihan bizim bir hükümet şekli görüştüğümüzü biliyor. Bu müzakerelerimizi bir neticeye bağlayıp ifade etmemek, zaaf ve kargaşayı devam ettirmekten başka bir şey değildir. Bir tecrübeden bahsedeyim. Avrupa diplomatları bu hususta beni ikaz ettiler. Devletin reisi yoktur dediler. Mevcut şeklinizdeki reis, meclis reisidir. Demek ki siz, bir başka reis bekliyorsunuz. Avrupa düşüncesi işte budur. Halbuki biz böyle düşünmüyoruz. Millet hakimiyetine, mukadderatına bilfiil el koymuştur. O halde bunun hukuki ifadesini söylemekten neden çekiniyoruz? Reiscumhur olmadan, başvekil seçimi teklifi kanunsuz olur. Bunda şüpheye mahal yoktur. Başvekilin seçilmesini kanuni ve mümkün kılabilmek için, Gazi Paşa Hazretleri'nin teklifinin kanunlaşması lazımdır. Genel zaafın devam ettirilmesinde mana yoktur. Fırkanın bütün millete karşı üstlendiği mesuliyetin icaplarına uygun hareket zaruridir.

İsmet Paşanın bu beyanatından sonra Abdurrahman Şeref Bey söz alarak cumhuriyeti şu ifadelerle ilan etmiştir: *“Hükümet şekillerinin sayılmasına lüzum yok. “Hakimiyet kayıtsız şartsız milletindir” dedikten sonra, kime sorarsanız sorunuz, bu, cumhuriyettir. Doğan çocuğun adıdır. Ama bu ad bazılarına hoş gelmezmiş, varsın gelmesin.”*⁴³⁵

Cumhuriyetin ilanından sonra yeni siyasi sistemin güçlendirilmesi için mevcut kurumlar üzerinde ihya ve ilga adımları atılmıştır. İlk adım olarak hükümete yakın basın ve yayın organlarından hilafet aleyhtarı söylemler dile getirilerek kamuoyunda tartışılması sağlanmıştır. Enine boyuna tartışılan hilafet meselesi nihayetinde meclis kürsüsüne kadar gelmiştir.⁴³⁶ Urfa Mebusu Şeyh Saffet Efendi ile arkadaşlarının hilafetin ilgası için Meclise sunduğu teklif büyük tartışmalara sebep olmuştur. Hükümet taraftarı bir kısım milletvekilleri hilafetin, Cumhuriyetin içine mündemiç olduğunu savunmuşlar ve ayrıca millet egemenliği üzerinde bir kurumunun gerekli olmadığını dile getirmişlerdir. Hilafetin esasen İslam dini açısından hükümet demek olduğu ön plana çıkartılarak, önceki devirlerde olduğu gibi ayrıca bir makam ile temsil edilmesinin gerekli olmadığı ifade edilmiştir. Hilafetin kaldırılmasını savunan

⁴³⁵ Gazi Mustafa Kemal, “Hükümetimizin Şekli Mutlaka Cumhuriyet Olacaktır”, *Nutuk* 2/611-612.

⁴³⁶ Mustafa Bıyık, *Batılılaşma Sürecinde Türkiye’de Hilâfet Tartışmaları ve İslâm Dünyasındaki Etkileri* (İstanbul: T.C. İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1997), 222-223.

milletvekilleriine göre hilafet makam olarak, milletin başına nice felaketler açmış olan Osmanlı hanedanının devam ettiğı bir kurum olarak değerlendirilmiştir. Cumhuriyet ilan edilse dahi hilafet kisvesi altında devam edecek Osmanlı hanedanının en nihayetinde devlet yönetimini tekrar ele geçireceğı endişeleri, kaldırılması için gerekçe olarak gösterilmiştir.

Mustafa Kemal hilafet kisvesi altından saltanat ve başka siyasi hedefler güden kimselere karşı bir açıklama yaparak ne Meclis'in ne de İslam dininin hilafete muhtaç olmadığını şu sözlerle ifade etmiştir.

Hilafet kadrosunun ciddi incelenmesi ve düzenlenmesi lazımdır ki, başmabeyinciler, başkatipler mevcudiyeti, Halife'yi hala saltanat hülyası içinde uyutmasın! Fransızlar, kral, hanedan ve mensuplarını Fransa'ya sokmakta, bağımsızlık ve hakimiyetleri için yüz sene sonra, bugün dahi sakınca görüp dururken, her gün ufuktan saltanat güneşinin doğuşuna duacı bir hanedan ve mensupları hakkındaki muamelemizde Türkiye Cumhuriyeti'ni nezaket ve safsata kurbanı edemeyiz. Halife, kendinin ve makamının ne olduğunu açık olarak bilmeli ve bununla yetinmelidir. Hükümetçe ciddi, esaslı tedbirler alınarak bildirilmesini rica ederim, Efendim.⁴³⁷

Mustafa Kemal'in İsmet Paşa'ya göndermiş olduğu telgrafta, mevcut halifenin tüm uyarılara rağmen devlet başkanı gibi birtakım protokoller uygulaması, Meclis egemenliği açısından tehlike olarak görüldüğü ifade edilmiştir. Cumhuriyet rejimine muhalif olan milletvekilleri ve halkın bir kısmı etrafında şekillenecek olan siyasi bir oluşumu önlemek için hilafet makamının kaldırılması elzem görülmüştür.⁴³⁸ Mustafa Kemal, devlet nezdinde hilafet makamının dinen ve siyaseten sembolik bir tarihi hatıradan ileri gidemeyeceğini şu şekilde ifade etmiştir:

Halife'nin ve bütün cihanın kati olarak bilmesi lazımdır ki, mevcut ve muhafaza edilmiş olan halife ve halife makamının, hakikatte ne dinen ve ne de siyaseten mevcudiyetinin hiçbir manası ve hikmeti yoktur. Türkiye Cumhuriyeti safsatalarla mevcudiyetini, bağımsızlığını tehlikeye maruz bırakamaz. Hilafet makamı, bizce en nihayet tarihi bir hatıra olmaktan fazla bir ehemmiyete sahip olamaz.⁴³⁹

Hilafetin yeni siyasi sistemde varlığının devam etmesini savunan milletvekilleri ise ülkenin yaşamış olduğu askeri, siyasi, ekonomik ve kültürel sorunların halledilmeden hilafetin derdest edilerek kaldırılması fikrine karşı çıkmışlardır.

⁴³⁷ Gazi Mustafa Kemal, "Hilafetin lağıvı zamanı da gelmişti", 2/634.

⁴³⁸ "Hilâfetin İlgası ve Hanedanı Osmaninin Türkiye Cumhuriyeti haricine çıkarılması", *TBBM Zabıt Ceridesi*, Kanun No. 431 (3 Mart 1924), 7/32.

⁴³⁹ Gazi Mustafa Kemal, "Hilafetin lağıvı zamanı da gelmişti", 2/633.

Ben milletin efradındanım, fırkanın değilim. Umdelerden bahsetmeye salahiyetim vardır. Burası hür bir kürsüdür. Zatialileri de çıkarsınız. Burada nokta-i nazarınızı söylersiniz. Acaba bu umde-i esasiyeler dahilinde böyle ananat-ı milliyemizi ani surette sarsmak ve yıkmak usulleri de dahil mi idi? Bugün memleketin herhangi bir tarafından mesaili iktisadiyi, mesaili siyasiyi ve dahiliyeyi ve ziraiyi hallettik de yalnız bu vaziyetin içerisinde yapılmak istenilen bu mu kaldı? Bendenize öyle geliyor ki, bunun zamanı henüz gelmemiştir ve gelmediği kanaatindeyim.⁴⁴⁰

Meclis'te hilafet lehinde ve aleyhinde tartışmalar tüm şiddetiyle devam ederken Adliye Vekili Seyyid Bey, hilafetin dinî kimliği hakkında kapsamlı bir değerlendirme yaparak kaldırılmasının şeri açıdan hiçbir mahsurunun olmayacağını ifade etmiştir. Seyyid Bey, hilafet makamını İslam medeniyeti içerisinde kapsamlı olarak değerlendirdikten sonra, ilga kararının oylaması yapılmıştır.

Millet kendi işini kendim göreceğim artık sinni rüşte baliğ oldum, kendi umuru müşterekimde kendim tasarruf etmek için lazımgelen ehliyet ve malumata da haizim, binaenaleyh tasarrufu âm hakkını artık kimseye vermeyeceğim diyecek olursa ona ne denilebilir? İşte şimdi biz de böyle yapmak istiyoruz. Buna fıkıh ve hukuk itibariyle hiçbir mani yoktur. Yeter ki millet hakikaten reşit olsun ve bu hususta vücudu lazımgelen terbiye siyasiye ve içtimaiyeye malik bulunsun. Kur'an-ı Kerim'de "Müslümanların işi kendi aralarından meşveretle görülür" dediği için buna mesağı şer'i bulunduğunu bildiriyor. Zamanımızda birçok büyük devletler de kendilerini bu suretle idare ediyor. Pek güzel idare ediyorlar. Maksat da hasıl oluyor. Evvelce de demiştim hilafet Hükümet demektir. Maksut olan memleket ve milleti adilane bir surette hüsnü idare etmektir. Yoksa şekli hükümet değildir.⁴⁴¹

Bu takrirlerle hilafet makamı ilga edilmiş ve Osmanlı hanedanı yüz ellilikler adıyla meşhur olan kanunla yurt dışına sürgün edilmiştir. Hilafetin siyaset alanında Hz. Ebû Bekir ile başlayan siyasi ve dinî serüveni, kendi içerisinde birçok dönüşüme uğrayarak Osmanlı'nın son halifesi Abdülmecid Efendi'de son bulmuştur. Müslümanların asırlardır siyaset alanında temsil makamı olan bir kurum olan hilafet, modern siyasi sistemde kendisine yer bulamamıştır. İnsanların teorik düzlemde yeni anlayışlar geliştirmesi din-siyaset ilişkisini yeniden şekillendirmiştir. Müslüman halkların da yaşamış olduğu fikirsel dönüşümler, hayatı yeniden okumalarını beraberinde getirmiştir. Fikirsel dönüşümlerin siyaset alanındaki yansımaları ise geleneksel sistemlerin yerine yeni modeller inşa etmekle tezahür etmiştir.

⁴⁴⁰ "Hilâfetin İlgaı ve Hanedanı Osmaninin Türkiye Cumhuriyeti haricine çıkarılması", 7/31.

⁴⁴¹ "Hilâfetin İlgaı ve Hanedanı Osmaninin Türkiye Cumhuriyeti haricine çıkarılması", 7/53.

5. SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

İslam siyaset geleneğinin şekillenmesi ve dönüşümünde büyük etkiye sahip olan hilafet kurumu Hz. Peygamber'in vefatının hemen ardından politik gündemin odağı haline gelmiştir. Dönem itibarıyla dünya siyasetinde hakim olan yönetim rejimlerinde sorun olan iktidar değişimleri, hilafet kurumu içerisinde de benzer durumların yaşanmasına sebep olmuştur. Müslümanlar arasında, ilk halife Hz. Ebû Bekir'in seçimi sırasında başlayan siyasi gerilimler, Hz. Osman'ın hilafetiyle beraber işleri içerisinde çıkılamaz hale getirmiştir. Hz. Ömer'in görevi başındayken şehit edilmesiyle başlayan süreç, Hz. Osman ve Hz. Ali'nin de aynı kaderi paylaşmasıyla devam etmiştir. Müslümanların kendi içlerinde yaşamış oldukları politik çekişmeler yeri geldiğinde savaşlarla neticelenmiştir. Bütün bu olaylar sonrasında halkın dinî ve dünyevi fikirleri dönüşüme uğramıştır. Dinî alanda Müslümanlar arasında yeni mezhepler ortaya çıkmış, yaşanan politik sorunlarla insanlar birbirlerinin dinî anlayışlarını sorgular hale gelmiştir. Sosyal alanda yaşanan bu siyasi krizler, Muaviye'nin halife olmasıyla yeni bir süreci başlatmıştır. Muaviye'nin halife olmasıyla birlikte hilafet kurumu, dönem itibarıyla dünya siyasi sistemlerindeki yönetim anlayışlarına entegre olmuş ve saltanatla varlığına devam etmiştir. İlk dört halifenin hilafet anlayışlarına bakıldığında daha çok karizmatik lider etrafında şekillenen bir yönetim anlayışı görülmektedir. Muaviye ile başlayan süreç ise daha çok devletin askeri ve siyasi gücü kullanılarak veraset sistemiyle yeni bir boyut kazanmıştır. Muaviye ile başlayan hilafetin entegre edildiği saltanat sistemi, birçok Müslüman halk tarafından temsil edilse de hilafetin zorunlu parçası gibi görülerek asırlardır sürdürülmüştür.

Abbasîler iktidara gelmesiyle kendilerinin Peygamber ailesinden geldiklerini ön planda tutarak hilafete, temsil ettiği siyasi kimlik yanında zamanla dinî kimlik de kazandırmıştır. Saltanatla birlikte dinî gücü de elinde tutan hanedan yönetimleri, yönetimde taht kavgalarına sebep olmuştur. Yönetimde meydana gelen siyasi çekişmeler devletin istikrarını bozmuş, dış müdahalelere açık hale getirmiştir. Abbasîlerin son döneminde Müslüman coğrafyalarda yeniden patlak veren siyasi krizler, devleti Moğol saldırıları karşısında savunmasız bırakmıştır. Moğol saldırıları Abbasî Devleti'nin yıkılmasına sebep olmuş ve hilafet Memlûklü Devleti'ne geçmiştir. Memlûklü Devleti bünyesinde yeni bir siyasi dönüşüme giren hilafet,

siyasi yetkilerinden uzak, yalnızca dinî alanın temsilcisi konumuna indirgenmiştir. Bu konumda devlet protokolünde sembolik bir makam olmaktan öteye gidemeyen hilafet, Yavuz Sultan Selim'in Mısır'a düzenlediği sefer sonrasında yeniden siyasi kimliğe kavuşmuştur. Osmanlı Devleti'nin yönetim anlayışı olan saltanat, Yavuz Sultan Selim ile beraber hilafetin siyasi gücü olmuştur. Her ne kadar hilafet, Osmanlı Devleti'ne Yavuz Sultan Selim ile gelse de II. Abdülhamid yönetiminde olduğu kadar devlet siyasetinde aktif rol oynamamıştır.

Osmanlı Devleti'nde Tanzimat sonrasında başlayan siyasi gelişmeler, padişahın yetkilerini kapsayan yeni kanunlar gündeme getirmiştir. Padişahın yetkilerinde meydana gelen bu değişimler hilafet anlayışını da etkilemiştir. Osmanlı Devleti'nde başlayan modernleşme sürecinin etkileri anayasal düzlemde pozitif hukuk anlayışı şeklinde tezahür etmiştir. Anayasal sistemde yapılan bu değişimler, dinin siyaset ve kamu kurumları üzerindeki gücünü kırmaya başlamıştır. Böylece padişahın şahsında temsil edilen saltanat ve hilafet makamları parçalanmıştır. Artık devlet yönetimi dünyevi iktidar temelli bir otoriteye dönüşmüştür. Hilafetin manevî temsil alanı devletten sonra halk olmuştur. Ancak hilafet, II. Abdülhamid'in panislâmist politikaları sonucu hilafeti yeniden ihya etme çabaları sonrası tekrar devlet nezdindeki temsiliyetini kuvvetlendirmiştir. 1908'de II. Abdülhamid'e karşı başlayan isyan hareketleri en nihayetinde tahttan uzaklaştırılmasına sebep olmuştur. II. Meşrutiyet'in vaat ettiği anayasal sistem hız kazanarak demokratikleşme süreci kapsamında önemli adımlar atılmıştır. Bu süreçte monarşi karşısında anayasal idare yerleştirilmeye çalışılırken, hilafetin modern siyasi sistemde yeniden yorumlanarak kurumsallaşması sağlanacaktır. Yeni siyasi sistemle geleneksel kimliğe sahip hilafet kurumunu sentezleyecek olan şüphesiz İslamcı aydınlar olacaktır. İslamcı aydınların dönemin siyasetinin slogan kavramları olan meşveret, uhuvvet, ittihat, hürriyet ve akit ifadeleri üzerinden yeni hilafet teorileri ileri sürmüşlerdir. İslamcı aydınların bir kısmının ileri sürdüğü bu fikirlerin yanında daha radikal ve geleneksel siyaseti savunan fikirler de ortaya çıkmıştır.

Modernleşmeyi gerekli gören kesim açısından, mevcut siyasal sistemlerin çağdaş dünyaya ayak uydurması noktasında eksikliklerinin olduğu ve Müslüman halkların geri kalmasına neden olmasından dolayı yeni bir yönetim anlayışı zaruri görülmüştür. Geri kalmışlığın sebebi olarak görülen bu siyasi sistemlerin derhal kaldırılması ve hedeflenen uygarlık düzeyine erişilmesi için Batı tarzı yönetimlere geçilmesi gerekli görülmüştür. Bu sürecin ilk adımı olarak da öncelikle hilafetin

saltanattan ayrılması gerekli görülmüştür. Saltanatın kaldırılmasından sonra hilafetin hükümet etme yetkisi alınmış, işlevsiz bir hale getirilmiştir. İslam tarihinin hiçbir döneminde görülmemiş olan bu uygulama daha sonra hilafetin kaldırılmasıyla neticelenmiştir. Hilafetin kaldırılması kararı aslında İslam siyaset geleneğinde, Müslüman halklar açısından büyük bir inkılapdır. Bu süreç esnasında birçok farklı fikir ileri sürülmüştür. Hilafet ve saltanatın kaldırılmasının oylandığı Meclis oturumları, hararetli tartışmalara sahne olmuştur. Yaşanan tartışmalar yalnızca Meclisle sınırlı kalmamış kamuoyunun gündemini de meşgul etmiştir. Önce saltanat sonra da hilafetin kaldırılmasını ülkenin siyasi istikbali için elzem görenler olmuştur. Bu görüşlerin aksine hilafetin hükümet demek olduğu, hükümete bir halifenin mümkün olmayacağı ve hilafetin İslam dininin emirlerinden biri olduğu ve asla kaldırılamayacağını ifade edenler de olmuştur.

Milli mücadeleye destek veren ekipte yer alan Hüseyin Cahit, Lütfi Fikri, İsmail Şükrü ve Rauf Orbay gibi simge isimler, saltanatın kaldırılmasına itiraz etmemişler ancak hilafet makamının sembolik bir konuma indirgenerek siyasi güçlerden mahrum bırakılmasına muhalefet etmişlerdir. Bu durum Mecliste, başta İsmail Şükrü olmak üzere arkadaşlarını, Mustafa Kemal ile karşı karşıya getirmiştir. İsmail Şükrü, çalışmamızın temel konusunu oluşturan *Hilafet-i İslamiye ve Türkiye Büyük Millet Meclisi* adlı risaleyi kaleme alarak, modern siyaset anlayışına göre meclis fikrine dayalı yeni bir hilafet modeli sunmaktadır. Söz konusu risalede, hilafetin papalık kurumuna benzer bir konuma indirgenerek sembolik bir hale dönüştürülmesi, Meclis'in saltanatı kaldırdığı ancak hilafet makamının dinî ve siyasi yönden hiçbir güç kaybına uğramadığının İslam dünyasına teminatının verilmesi, Meclis tarafından seçilen halifenin seçim yöntemi ve biat meselesi hakkında değerlendirmelerde bulunmuştur. İsmail Şükrü tarafından, hilafetin asli manasını ve dinî vazifelerini iptal etmenin hiç kimsenin ve hiçbir meclisin elinde olmadığı ifade edilmiştir. Devletin siyasi buhranlardan geçmesi nedeniyle hilafet makamının tam olarak işletilemediğini ancak en kısa zamanda asli haline döneceğinin garantisi verilmiştir. Meclis ile halife arasından hiçbir ayrılığın olmadığını, halife Meclis'in, Meclis halifenindir diyerek ifade etmiştir. Hoca İsmail Şükrü Efendi, Abdülmecid Efendi'nin hilafetini geleneksel İslam siyaseti çerçevesinde değerlendirdiğinden, devlet gücünden yoksun bir halifenin sembolik olmaktan öteye geçemeyeceğini dile getirerek bu yöndeki eleştirilerini her fırsatta ifade etmiştir. Hoca İsmail Şükrü Efendi için Meclis'ten kuvvet olarak varlığını devam ettirecek bir hilafet makamı,

başta ülkeyi ve Müslüman coğrafyaları yeniden ayağa kaldıracaktır. Hoca İsmail Şükrü'ye göre bütün siyasi güçlerden tecrit edilmiş bir hilafet makamının ihya ve inşa faaliyetlerinde bulunması pekte mümkün değildir.

İsmail Şükrü Efendi hilafet makamını modern çağda Müslümanları tek çatı altında toparlayacak bir konfederasyon yönetimi olarak modellemiştir. Hoca İsmail Şükrü, Müslüman ülkelerin her birinin yönetimleri farklı olsa da merkezi yönetim olarak hilafet makamı etrafında şekillenen bir dünya siyaseti hedeflemiştir. Hilafet makamının merkezi yönetimini Türkiye olarak öne sürmüş ve her Müslüman devletin ortak siyaset üretmesini hedeflemiştir. İsmail Şükrü Efendi'nin siyaset düşüncesinde meclis fikri önemli bir yer tutmaktadır. Meclis fikrine dayalı hilafet sistemini, Müslümanların yaşamış olduğu siyasi krizlerin çözümü olarak görmüştür. İsmail Şükrü'nün siyaset anlayışına göre parlamenter hilafet modeli, saltanata göre daha şerî ve daha adil bir yönetimdir. Müslüman devletlerin bir çatı altında birliği sağlanarak dünyada daha adil bir nizam kurmak hedeflenmiştir. İsmail Şükrü'ye göre bu sayede hem mazlum Müslüman coğrafyalar işgallerden kurtulmuş olacak hem de merkezi Türkiye olan hilafet sistemi dünya siyasi sistemine yön verecektir. Hoca İsmail Şükrü'nün siyaset anlayışına göre hilafet, hükümet demek olup bunlar arasında güçler ayrılığı söz konusu görülmemektedir. Devletin yasama, yürütme ve yargı gücü parlamenter hilafet modeli çerçevesinde yeniden dizayn edilmiş ve bu sayede güçlü bir hükümet tasarlanmıştır. İsmail Şükrü öne sürdüğü hilafet modelinde seçim sistemini de yeniden tasarlamış, halkın doğrudan ya da vekilleri (ehlü'l-hal ve'l-akd) yoluyla yeni bir halife seçebilmesine imkan sağlamıştır.

Hilafet makamının mevcut durumu ve geleceğine dair teoriler siyasette ve kamuoyunda tartışmalarda geniş yer bulsa da kaldırılması yönündeki karara etki etmemiştir. Modern ve çağdaş Türkiye ideali önünde engel olarak görülen geleneksel siyasi kurumlar, uygun zemin hazır olduğunda kaldırılmıştır. Osmanlı Devleti'nin batılı devletlerden geri kaldığını fark ettiği günden itibaren devletin farklı kurumlarında hayata geçirilen reform hareketleri, en nihayetinde devletin rejim değişikliğine gitmesine sebep olmuştur. Islahat fermanına kadar uzanan reform hareketleri, yıllar sonrasında etkisini göstermiştir. Modern ve çağdaş Türk devletini kuracak kadroları reform hareketleri sonucu değişen kurumlar yetiştirmiştir. Saltanatın kaldırılmasından sonra Meclis'te ve kamuoyunda muhalefetin istinatgahı olan hilafet, reformlar önünde tehdit olarak görülmüştür. Hilafet makamı muhalefet açısından bir umut kaynağı olarak değerlendirilmiştir. Bu gerekçelerden dolayı

hilafet makamının da kaldırılması zaruri görülmüştür. Cumhuriyet'in ilanından sonra, hilafet makamı siyasi tehdit olarak algılanmış ve kaldırılması yönünde adımlar atılmıştır. Hilafetin ilgasından sonra, halife ve hilafeti savunmak suç sayılarak bu konudaki muhalefet önlenmek istenmiştir. Hilafetin ilgasından sonra Abdülmecid ve Osmanlı hanedanı yurt dışına sürgün edilmiştir. Sonraki süreçte hilafet konusundaki tartışmalar yasalar yoluyla kontrol altına alınmaya çalışılsa da ortaya çıkan yeni İslamcı fikir akımlarında teorik düzlemde varlığını korumuştur.

KAYNAKÇA

- Ağır, A. M. (2011). Memlûk sultanlarının gölgesi altında hilâfet kurumu. *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 10/2, 641.
- Altuntaş, H. ve Şahin, M. (2011). *Kur'an-ı Kerîm Meâli*. (12. Baskı). Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- Akbulut, A. (2019). *Sahabe Dönemi İktidar Kavgası Alevi Sünni Ayrışmasının Arka Planı*. (7. Basım). Ankara: Otto Yayınları.
- Akyıldız, A. (2009). Sened-i İttifak. Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. (Cilt. 36, ss. 512-514). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Apak, A. (2014). *İslâm Tarihi El Kitabı*. (4. Basım). E. Baş (ed.). Ankara: Grafiker Yayınları.
- Atatürk, G. M. K. (2015). *Nutuk*. (Cilt. 1-2). (E. H. Baki vd. Çev.). N. Bayramoğlu ve K. Güran (ed.). Ankara: Kaynak Yayınları.
- Avcı, C. (1997). Hilafet. Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. (Cilt. 17, ss. 539-546). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Berkes, N. (2003). *Türkiye'de Çağdaşlaşma*. (4. Basım). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Beyzâvî, Nâsirüddîn Ebû Saîd Abdullâh b. Ömer b. Muhammed. (2014). *Tavâli 'u'l-envâr min metâli 'i'l-enzâr*. (İ. Çelebi ve M. Çınar, Çev.). İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurulu Başkanlığı Yayınları.
- Beydili, K. (2002). Küçük Kaynarca Antlaşması. Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. (Cilt. 26, ss. 524-527). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Bıyık, M. (1997). *Batılılaşma sürecinde Türkiye'de hilâfet tartışmaları ve İslâm dünyasındaki etkileri. Yüksek lisans tezi, İstanbul Üniversitesi akademik veri yönetim sistemi, (30366)*.
- Buzpınar, T. (2016). *Hilafet ve Saltanat II. Abdülhamid Döneminde Halifelik ve Araplar*. İstanbul: Alfa Yayınevi.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm. (1979). *Câmiu's-Sahîh* (Cilt. 1-8). (M. Özdemir, Thk.). İstanbul: Mektebetü'l İslâmi.
- Cebesoy, A. F. (1953). *Millî Mücadele Hâtıraları*. (Cilt. 1-2). İstanbul: Vatan Neşriyat.

- Çiftçi, B. (2007). *I. Tbmm Karahisar-ı Sahip Mebusu İsmail Şükrü Efendi (Çelikalay). Yüksek lisans tezi, Kocatepe Üniversitesi sosyal bilimler enstitüsü, (33665118).*
- Çavuş, A. (2004). *İslâm Siyasî Düşüncesinde Değişme ve Süreklilik Hilâfet Risâleleri II. Meşrutiyet Devri. (Cilt. 1-6). İ. Kara (ed.). İstanbul: Klasik Yayınevi.*
- Çelikalay. İ. Ş. (1993). *Hilâfet-i İslâmiyye ve Türkiye Büyük Millet Meclisi. (K. Mısıroğlu. Çev.). İstanbul: Bedir Yayınları.*
- Çelikalay, İ. Ş. (2014). *İslâm Siyasî Düşüncesinde Değişme ve Süreklilik Hilâfet Risâleleri Cumhuriyet Devri. (Cilt. 1-6). (Z. Süslü. Çev.). İ. Kara (ed.). İstanbul: Klasik Yayınları.*
- Çetin, İ. ve Çeltik, H. (ed.). (2022), *Said Halim Paşa Buhranlarımız*, Ankara: Kadim Yayınları.
- Demircan, A. (2014). *İslâm Tarihi El Kitabı. (4. Basım). E. Baş (ed.). Ankara: Grafiker Yayınları.*
- Demircan, A. (2021). *Hilâfetin Hikâyesi. İstanbul: Beyan Yayınları.*
- Durmuş, A. (2018). “İslam’ı Uyandırmak” *Meşrutiyet’ten Cumhuriyet’e İslamcı Düşünce ve Dergiler. (Cilt. 1-2). L. Sunar (ed.). İstanbul: İlmi Etütler Derneği.*
- Emecen, F. (2009). Selim I. Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. (Cilt. 36, ss. 407- 414). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Enver Paşa. (2018). Başkumandanlık Vekâleti’nin Beyânnâmesi. *Sebîlürreşâd Dînî, ilmî, edebî, siyâsî haftalık mecmûa-i İslâmiyyedir. (Cilt. 1-13). (İ. Türe vd. Çev.). M. E. Düzdağ (e.d). İstanbul: Bağcılar Belediyesi.*
- Eş’arî, Ebû’l-Hasen Alî b. İsmâîl b. Ebî Bişr İshâk b. Sâlim. (2019). *Makâlâtü’l-İslâmiyyîn ve’htilâfü’l-musallîn. (Ö. Aydın ve M. Dalkılıç. Çev.). İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurulu Başkanlığı Yayınları.*
- Evkuran, M. (2015). Çağdaş İslam düşüncesinde “mezhep” krizi: mezheplerin dinsel/teolojik meşruiyeti ve sosyolojik anlamı üzerine. *Kelâm Araştırmaları Dergisi* 13/2, 625-627.
- Evkuran, M. (2019). *Sünnî Paradigmayı Anlamak Bir Ekolün Politik ve Teolojik Yapılanması. (4. Basım). Ankara: Ankara Okulu Yayınları.*
- Fahreddin er-Râzî, Ebû Abdillâh (Ebû’l-Fazl) Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-Râzî et-Taberistânî. (2019). *el-Me ‘âlim fî usûli’ d-dîn. (M. Altaytaş. Çev.). İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurulu Başkanlığı Yayınları.*

- Fayda, M. (2014). *İslâm Tarihi El Kitabı*. (4. Basım). E. Baş (ed.). Ankara: Grafiker Yayınları.
- Fırlıklı, E. R. (1997). Hâricîler. Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. (Cilt. 16, ss.175-178). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Gencer, A. İ. (1991). Ayastefanos Antlaşması. Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. (Cilt. 4, ss. 225). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Gencer, A. İ. (1992). Berlin Antlaşması. Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. (Cilt. 5, ss. 516-517). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Gözler, K. (2021). *Türk Anayasa Hukuku*. (4. Basım). Bursa: Ekin Kitabevi Yayınları.
- Gökbayır, S. (2012). Gizli bir cemiyetten iktidara: Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin 1908 seçimleri siyasi programı. *Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 3/1, 1-74.
- Hatiboğlu, M. S. (1979). İslâm'da ilk siyasî kavmiyetçilik hilâfetin Kureyşliliği *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 23/01, 160-161.
- Hayri, M. (2018). Kâffe-i Müslimîn Üzerine Cihâdın Farziyeti Hakkında Fetevâ-yı Şerîfe. (Cilt. 1-13). *Sebîlürreşâd Dînî, ilmî, edebî, siyâsî haftalık mecmûa-i İslâmiyyedir*. (Cilt. 1-13). (İ. Türe. vd. Çev.). M. E. Düzdağ. (ed.). İstanbul: Bağcılar Belediyesi.
- Hayri, M. (2013). *Osmanlı Belgelerinde Birinci Dünya Harbi I The First World War In Ottoman Documents* (D. Kandıra ve H. S. Yeniçeri. Çev.). U. Ünal. (ed). İstanbul: T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü.
- Hoca H. H. ve Hoca, İ. S. ve Hoca, R. (2014). *İslâm Siyasî Düşüncesinde Değişme ve Süreklilik Hilafet Risâleleri Cumhuriyet Devri*. (Cilt. 1-6). (S. Erdem. Çev.). İ. Kara (ed.). İstanbul: Klasik Yayınları.
- İbn Haldûn, Ebû Zeyd Veliyyüddîn Abdurrahmân b. Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Hasen el-Hadramî el-Mağribî et-Tûnisî. (2017). Mukaddime. (15. Basım). (S. Uludağ. Çev.). İstanbul: Dergâh Yayınları.
- İbn Hazm, Ebû Muhammed Alî b. Ahmed b. Saîd b. Hazm el-Endelüsî el-Kurtubî. (2017). el- Fasl fi'l-milel ve'l-ehvâ' ve'n-nihal. (H. İ. Bulut. Çev.). İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurulu Başkanlığı Yayınları.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim b. Kuteybe ed-Dîneverî. (2017). Halifeler ve Siyaset el-İmâme ve's-siyâse. (K. Erbil. Çev.). İstanbul: Ma'ruf Yayınları.

- İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd. (t.y.). Sünen-i İbn Mâce (Cilt. 1-2). (M. F. Abdulbaki, Thk.). Beyrut: Dar'u İhyai't-Tülas.
- İnalcık, H. (2014). *Devlet-i 'Aliyye Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar – II Tagayyür ve Fesad (1603-1656): Bozuluş ve Kargaşa Dönemi*. (Cilt. 1-2). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- İnalcık, H. (2009). *Devlet-i 'Aliyye Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar – I*. (Cilt. 1- 2). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Kâdî Abdülcebbâr, Ebü'l-Hasen Kâdî'l-kudât Abdülcebbâr b. Ahmed b. Abdülcebbâr el-Hemedânî. (2013). *Şerhu'l-Usûli'l-hamse*. (Cilt. 1-2). (İ. Çelebi. Çev.). İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurulu Başkanlığı Yayınları.
- Karabekir, K. (1960). *İstiklâl Harbimiz*. (Cilt. 1-2). İstanbul: Türkiye Yayınları.
- Kara, İ. (2001). *İslâmcıların Siyasî Görüşleri 1 Hilafet ve Meşrutiyet*. (2. Basım). İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Kara, İ. (2014). *Türkiye'de İslâmcılık Düşüncesi Metinler / Kişiler 1*. (2. Basım). İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Kara, İ. (2020). *İslâmcıların Siyasî Görüşleri 2 Hürriyet Müsavat Uhuvvet*. (2. Basım). İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Karaman, H. vd. (2020). *Kur'ân Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir*. (Cilt. 1-5). (7. Basım). Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı.
- Karpat, K. (2019). *İslâm'ın Siyasallaşması Osmanlı Devleti'nin Son Döneminde Kimlik, Devlet, İnanç ve Cemaatin Yeniden Yapılandırılması*. (7. Basım). (Ş. Yalçın. Çev.). İstanbul: Timaş Yayınları.
- Karpat, K. (2019). *Türk Demokrasi Tarihi Sosyal, Kültürel, Ekonomik Temeller*. (10. Basım). İstanbul: Timaş Yayınları.
- Kıdvaî, M. H. (2004). *İslâm Siyasî Düşüncesinde Değişme ve Süreklilik Hilâfet Risâleleri II. Meşrutiyet Devri*. (Cilt. 1-6). (Z. Süslü. Çev.). İ. Kara (ed.). İstanbul: Klasik Yayınevi.
- Kılıç, E. (2017). *Millî Hâkimiyet ve Hilâfet*. İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Kılıç, S. (17 Ağustos 1983). Hoca Şükrü Efendi (İsmail Şükrü Çelikalay Efendi 1876-25 Aralık 1950). Atatürk Ansiklopedisi. 27 Haziran 2022, <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/hoca-sukru-efendi-ismail-sukru-celikalay-efendi-1876-1950/?pdf=3603>
- Kubat, M. (2012). "73 fırka hadisi"ni yeniden düşünmek. *İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3/2, 2-38.

- Küçükbaşçı, M. S. (2010). Tâif. Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. (Cilt. 39, ss. 443-447). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Küçük, C. (1991). Bâbîâlî Baskını. Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. (Cilt. 4, ss.389-390). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Küçük, C. (1995). Erzurum Kongresi. Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. (Cilt. 11, ss. 335-337). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Küçük, C. (1998). Abdülmecid. Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. (Cilt. 1, ss. 259-263). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Küçük, C. (2020). Mîsâk-ı Mîlî. Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. (Cilt. 30, ss.173-175). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Mâverîdî, Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Habîb. (2018). el-Ahķâmü's-sultânîyye İslâm'da Devlet ve Hilâfet Hukuku. (A. Şafak. Çev.). İstanbul: Bedir Yayınevi.
- Mehmed, Reşad. (2018). Cihâd-ı Ekber Hakkında Beyânnâme-yi Hilâfet-Penâhî Sebîlürreşâd Dînî, ilmî, edebî, siyâsî haftalık mecmûa-i İslâmiyyedir. (Cilt. 1-13). (İ. Türe vd. Çev.). M. E. Düzdağ (ed.). İstanbul: Bağcılar Belediyesi.
- Mustafa Kemal Paşa. (2014a). İzmit Mülakatlarında Hilafet Meselesi. *İslâm Siyasî Düşüncesinde Değişme ve Süreklilik Hilafet Risâleleri Cumhuriyet Devri*. (Cilt. 1-6). İ. Kara (ed.). İstanbul: Klasik Yayınları.
- Mustafa Kemal Paşa. (2014b). Nutuk'ta Abdülmecid Efendi'nin Hilafeti ve Hoca Şükrü'nün Risâlesi. *İslâm Siyasî Düşüncesinde Değişme ve Süreklilik Hilafet Risâleleri Cumhuriyet Devri*. (Cilt. 1-6). (N. Yılmaz. Çev.). İ. Kara (ed.). İstanbul: Klasik Yayınları.
- Müslim, Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc. (1972). el-Câmiu's-sahih (Cilt. 1-5). (M. F. Abdulbaki, Neş.). Beyrut: Darü' İhyai't-Türâs.
- Molla Câmî, Nûrüddîn Abdurrahmân b. Nizâmiddîn Ahmed b. Muhammed. (2020). Tefsîru Molla Câmî Molla Câmî Tefsiri. (D. Ağbal. Çev.). İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurulu Başkanlığı Yayınları.
- Mustafa Sabri Efendi. (2020). *Hilâfetin İlgasının Arka Planı*. (12. Basım). (O. Yılmaz. Çev.). İstanbul: İnsan Yayınları.
- Nallıno, C. A. (2004). Hilafet Genel Olarak Hilafetin Tabiatı ve Sözde Osmanlı Hilafetine Dair Notlar. *İslâm Siyasî Düşüncesinde Değişme ve Süreklilik Hilâfet Risâleleri II. Meşrutiyet Devri*. (Cilt. 1-6). (M. Bedir. Çev.). İ. Kara (ed.). İstanbul: Klasik Yayınevi.

- Nesefî, Ebû Hafs Necmüddîn Ömer b. Muhammed b. Ahmed. (2020). et-Teysîr Fi't-Tefsîr. (Cilt. 1-2). (M. Coşkun. Çev.). İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurulu Başkanlığı Yayınları.
- Ortaylı, İ. (1983). *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*. İstanbul: Hil Yayınları.
- Öngüç, B. (2021). 1912 seçimleri: demokratik seçim ilkeleri ışığında kısa bir inceleme. *Anadolu Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 7/2, 308-321.
- Önkal, A. (1998). Hazrec. Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. (Cilt. 17, ss. 144-145). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Özarslan, S. (2013). *Pezdevî'nin Kelâmî Görüşleri*. (2. Basım). Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- Özcan, A. (2001). İttihâd-ı Muhammedî Cemiyeti. Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. (Cilt. 23, ss. 475-476). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Özdemir, H. A. (2006). Müsta'sım-Billâh. Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. (Cilt. 32, ss.126-127). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Özel, A. (2012). klasik İslâm devletler hukukunda ülke kavramı ve günümüzdeki durum: İbn Teymiyye'nin Mardin fetvası ile benzeri diğer bazı fetvalar. *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 43 (2012/2), 41-64.
- Sâbûnî, M. A. (2016). *Nûruddîn Es-Sâbûnî Mâturîdiyye Akaidi*. (B. Topaloğlu. Çev.). İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Vakfı Yayınları.
- Said Halim Paşa. (2004). Türkiye ve Hilafet. çev. İsmail Taşpınar. *İslâm Siyasî Düşüncesinde Değişme ve Süreklilik Hilâfet Risâleleri II. Meşrutiyet Devri*. (Cilt. 1-6). İ. Kara (ed.). İstanbul: Klasik Yayınevi.
- Samné, G. (2004). Hilafet ve Panislâmizm. *İslâm Siyasî Düşüncesinde Değişme ve Süreklilik Hilâfet Risâleleri II. Meşrutiyet Devri*. (Cilt. 1-6). (A. Kavas. Çev.). İ. Kara (ed.). İstanbul: Klasik Yayınevi.
- Sarıkaya, M. S. (2016). *İslâm Düşünce Tarihinde Mezhepler*. (6. Basım). İstanbul: Rağbet Yayınları.
- Sarıkoyuncu, A. ve Sarıkoyuncu Değerli, E. (2019). milli mücadele'de Afyonkarahisar sancağı din adamları. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Türk Dünyası Uygulama ve Araştırma Merkezi Yakın Tarih Dergisi* 3/6, 1-28.
- Selvi, H. (2009). Sivas Kongresi. Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. (Cilt. 37, ss. 284-285). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

- Seyyid Bey. (2014). Hilafet ve Hakimiyet-i Milliye. *İslâm Siyasî Düşüncesinde Değişme ve Süreklilik Hilafet Risâleleri Cumhuriyet Devri*. (Cilt. 1-6). (S. Erdem. Çev.). İ. Kara (ed.). İstanbul: Klasik Yayınları.
- Seyyid Mahmud. (2005). Hilafet ve İngiltere *İslâm Siyasî Düşüncesinde Değişme ve Süreklilik Hilafet Risâleleri Cumhuriyet Devri*. (Cilt. 1-6). (A. Özcan. Çev.). İ. Kara (ed.). İstanbul: Klasik Yayınları.
- Sunar, L. (2007). XIX. yüzyıl Avrupasında emperyalizm algısı. *Sosyoloji Dergisi* 3/14, 58-80.
- Şerif, Hüseyin. (2004). Sâbık Mekke Emiri ve Hint Matbuatı. *İslâm Siyasî Düşüncesinde Değişme ve Süreklilik Hilafet Risâleleri Cumhuriyet Devri*. (Cilt. 1-6). (Y. Erdinç. Çev.). İ. Kara (ed.). İstanbul: Klasik Yayınları.
- TBBM Zabıt Ceridesi* 24.Cilt (1 Kasım 1922). Erişim 26 Haziran 2022. <https://www5.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d01/c024/tbmm01024130.pdf>
- TBMM Gizli Celse Zabıtları*, 3. Cilt (13 Kasım 1922), 26 Haziran 2022. <https://www5.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/GZC/d01/CILT03/gcz01003140.pdf>
- TBBM Zabıt Ceridesi*, 7. Cilt (3 Mart 1924). https://www5.tbmm.gov.tr/develop/owa/td_v2.goruntule?sayfa_no_ilk=40&sayfa_no_son=61&sayfa_no=15&v_meclis=1&v_donem=2&v_yasama_yili=&v_cilt=7&v_birlesim=002 19 Eylül 2022.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî. (2000). *Târîhu'l- Ümem ve'l-Mülûk*. (Cilt. 1-3). (M. F. Gürtunca. Çev.). İstanbul: Sağlam Yayınevi.
- Teftâzânî, Sa'düddîn Mes'ûd b. Fahriddîn Ömer b. Burhâniddîn Abdillâh el-Herevî el-Horâsânî. (2019). *el-Makâsıd*, (İ. Eyibil. Çev.). İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurulu Başkanlığı Yayınları.
- Teşkilâtı Esasiye Kanunu (Kanun No. 85) Ceride-i Resmiye 7 Şubat 1337 (1921). (2022). 26 Haziran 2022. <https://www.anayasa.gen.tr/1921-tek-orijinal.pdf>
- Tunusî, S. Ş. (2004). *İslâm Siyasî Düşüncesinde Değişme ve Süreklilik Hilâfet Risâleleri II. Meşrutiyet Devri*. (Cilt. 1-6). (Ş. Fazlıoğlu Çev.). İ. Kara (ed.). İstanbul: Klasik Yayınevi.
- Turan, N. S. (2004). *Hilafetin Tarihsel Gelişimi ve Kaldırılması*. İstanbul: Altın Kitaplar Yayınevi.

- Turan, Ş. (2003). Lozan Antlaşması. Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. (Cilt. 27, ss. 214-217). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Turan, Ş. (1991). *Türk Devrim Tarihi I İmparatorluğun Çöküşünden Ulusal Direnişe*. Ankara: Bilgi Yayınevi.
- Ülken, H. Z. (2013). *Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi*. (1. Basım). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Yavuz, H. (1997). Hâdimü’l-Haremeyn. Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. (Cilt. 15, ss. 26-27). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1997.
- Zemahşerî, Ebü’l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî. (2020). *el-Keşşâf an hakâ’iki gavâmizi-t-tenzil ve yûni’l-ekâvil fi vücûhi’t-te’vîl* (Cilt. 1-6). (M. Sülün Çev. vd.). İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurulu Başkanlığı Yayınları.

ÖZGEÇMİŞ

Onur ŞANLI, İlkokulu ve ortaokulu Bursa'nın Osmangazi ilçesi Farabi İlköğretim Okulunda tamamladı. 14.06.2013 tarihinde Gümüşhane Fatih Anadolu İmam Hatip Lisesinden mezun oldu. 28.05.2018 tarihinde Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi/İlahiyat Programından mezun oldu. 2019 yılında Milli Eğitim Bakanlığı bünyesinde Kürtün Anadolu Lisesinde Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi öğretmeni olarak göreve başladı. Öğretmen olarak atandığı kurumda değişik kademelerde idareci olarak görev üstlenmiş, halihazırda okul müdürü olarak görev yapmaktadır.

